

Adsumus XII.

Tanulmányok
a XIV. Eötvös Konferencia
előadásaiból

A kiadvány a felsőoktatásban működő minősített szakkollégiumok támogatása című pályázat keretében (NTP--SZKOLL-13-0030) valósult meg.

OKTATÁSKUTATÓ
ÉS FEJLESZTŐ
— — INTÉZET



Nemzeti Tehetség Program



Eötvös József Collegium
1118 Budapest, Ménesi út 11–13.
Felelős kiadó: Horváth László igazgató

A kötetet az Eötvös Collegium Diákbizottsága állította össze
a XIV. Eötvös Konferencián elhangzott előadások alapján.

A tanulmányokat lektorálta:
Bátyai Attila, Benyó Krisztián, Muka Viktória és Szabó Mátyás

Szerkesztette és tördelte: Szabó Mátyás

A nyomdai munkákat a Pátria Nyomda Zrt. végezte
1117 Budapest, Hunyadi János út 7.
Felelős vezető: Fodor István vezérigazgató

ISBN 978-615-5371-19-6

Tartalomjegyzék

BÖLCSESZETTUDOMÁNYOK

Dudlák Tamás: Történeti nézőpontok a korai oszmán állam jellegéről	7
Nagy Dániel: Tonio Kröger metalepszise	27
Surányi Beáta: Kolosvár aurája 1594-ben, kép és szöveg 1836-ban	43
Szakál Kata: Bábuból ember, emberből bábu	59
Takács Emma: M.K. – K.M.	71

TÁRSADALOMTUDOMÁNYOK

Petrov Boglárka: Mire neveljük a gyereket?	95
Szűcs Kata: Szent Erzsébet-kultusz	115

TERMÉSZETTUDOMÁNYOK

Vass Panna: Laktáz enzim szilárd formulálása	141
--	-----

Bölcsészettudományok

Dudlák Tamás

Történeti nézőpontok a korai oszmán állam jellegéről

Történelem szekció

A történész számára nehéz bármilyen történeti képződménynek az eredetét, pontos kialakulását meghatározni. Ezzel ugyanis egy vagy több ponton bele-vág a történelem és az idő megszakíthatatlannak tűnő menetébe, és vizsgálá-tának tárgyát elkülöníti az időben előtte és utána zajló eseményektől. Pedig az emberi cselekvések, természeti történések bonyolult interakciója miatt az előzmények és következmények, vagyis az események okai és okozatai egy-másba ágyazódva, szinte felderíthetetlen összefüggésben nyilvánulnak meg az idő végtelen folyásában.

Még egy emberi élet munkája sem foghatja át az események eme össze-tettséget, senki sem lehet képes minden egyes elem kapcsolódását felfogni. A szelektálás tehát elkerülhetetlen, de a régebbi korokat vizsgáló történészek számára egyfajta „természetes szelekcióként” az idő által megrostált, hosszú évszázadok viharai közepette fennmaradt források mennyisége megszabja a vizsgálódás határait. Ez, az egyik oldalon szerencsés körülmény a másik oldalon ugyanakkor végtelenül nehezé, sőt, olykor lehetetlenné is teszi a történész számára a múlt bizonyos – számunkra leginkább érdekesnek tűnő – kérdéseinek vizsgálatát.

Az eredet, a kezdetek vizsgálata magában foglalja a későbbi fejleményekre, kihívásokra adott válaszokat, ugyanakkor azt az alapot is jelenti, amelyből

az oszmán állam sikere táplálkozott.¹ A kisállami létből birodalommal növekedés ugyanis kulcskérdés, s a választ nem elég a hatalmi környezet megváltozásában keresni, hanem a formálódó állam belső viszonyainak legmélyére kell hatolnunk ahhoz, hogy megérthessük a folyamatos és sikeres expanzió okát.

Az eredet kérdése mellett egy másik szempont is vizsgálódásunk körébe tartozik: azok a változások, döntő szerkezeti átalakulások kutatása, melyek az oszmán államot formatív időszakában érték. Ezen fordulópontok megítélése, értékelése a szakirodalomban különböző, gyakran egymásnak ellentmondó véleményeket vet fel, s ezek felvonultatása, szintetizálása is e tanulmány részét képezi.

Eredetmondák és feltevések

Az eredet meghatározásának, problematikusságának és nehézségének belátása után azonban mégis ki kell jelölnünk a témánkhoz szükséges sarokpontokat.² Ehhez az egyetlen lehetőség az, ha a korabeli, pontosabban – korabeli híján – a vizsgált korai oszmán kor után keletkezett források adataihoz nyúlunk. Ezek ugyanis már egy megszilárdult államalakulat határozott ideológiai igényét szolgálva meghatározták az uralkodóház eredetét, mely az állam eredetével egyenértékűnek számított; úttörő munkájuk eredménye így a későbbi évszázadok történetírásában is visszaköszön. Nekünk azonban nem az a feladatunk, hogy ezeket a feltevéseket kritikátlanul átvegyük, hanem, hogy a valószínűsíthető „igazságmagvat” keressük, mely az itteniekhez hasonló mitologikus elemeket is felsorakoztató történetekben többnyire megtalálható.

1 Marc Bloch (1886–1944) idézi Ernst Renan (1823–1892) francia orientalistát: „Minden emberi dolog közül az eredet a legmértőbb tárgya a kutatásnak.” Ugyanakkor Bloch arra figyelmeztet, nem szabad az eredet bálványát imádnunk, és vigyáznunk kell arra, hogy ne kövessük el azt a hibát, hogy összekeverjük a származást és a magyarázatot. Az állandóan változó történeti időben ugyanis egy jelenség neve, még ha állandó is marad, a jelenség tartalmilag változik, és így meglehetősen nehézkes egy olyan kezdőpontot kijelölni, amely előtt még nem létezett belőle semmi, utána viszont már az adott jelenség a maga teljes valójában nyilvánult meg. Az igazán problematikus az, hogyha minden kezdeti jelenséget egyben magyarázatként is felhasználunk a későbbi események magyarázataként. BLOCH, Marc, „A történetész mestersége” In: Gyurgyák János, Kisantal Tamás (szerk., 2006), *Történetelmélet I–II.* Osiris. I. 44–47.

2 Ahogyan a kezdőpont is a különféle eredettörténetek révén igencsak ingadozó, ugyanígy rendkívül nehéz jól behatárolni a korai oszmán állam időszakának végét. A döntő pont leginkább a birodalmi státusz elérése lehetne, ám ez sem igazán köthető egyetlen évszámhoz. Ezért kissé önkényesen, de a kutatásokkal összhangban I. Murád trónra lépésének idejéig (1362) számítom az oszmán állam kezdeti időszakát, mely aztán alapul szolgált a nagyszabású területi expanziókhöz.

Nem elhanyagolható a mai kutatónak az az előnye a kortársakkal szemben, hogy a több száz éves rálátás a témától való bizonyos fokú elhatárolódást tesz lehetővé, ami leginkább az objektivitás irányába tereli a felmerülő kérdések megválaszolását.³ Tehát semmiképp sem szabad leragadnunk az első oszmán történetírók alkotta eredetmeghatározásnál, hiszen ma már a tudományos kutatás nem csupán az uralkodóház, még csak nem is az uralkodó réteg, hanem az egyszerű államalkotó ember eredetét, származási helyét is vizsgálja.

Az oszmán állam vezető dinasztiájáról és a központi terület, Északnyugat-Anatólia népességének származásáról többféle történet ismeretes. Bár az eredet sokszor meglehetősen mitikus köntösbe burkolódik, s több száz év elteltével már nehezen ellenőrizhető, általa mégis képet kaphatunk az államot felépítő ideológiáról, és ha a közemberekéről nem is, de a vezető réteg identitásáról.

A hagyományos (oszmán) magyarázat szerint a dinasztia őse Szulejmán sah volt, a Kayı törzs vezetője, aki Északnyugat-Iránban uralkodott, s a mongolok elől törzsével elmenekült 1230 körül. Az Eufráteszen való átkeléskor szerencsétlen halált halt,⁴ mire két fia visszatért Horászánba (Kelet-Irán), mongol szolgálatba, míg Ertoğrul Anatóliába ment mintegy 400 követőjével, ahol Nyugat-Anatóliában kaptak területet, miután Alá ud-dín Kejkobád szeldzsuk szultánnak (1249–1257) a tatár támadás miatt vissza kellett térnie keletre. Ertoğrul állítólag a mongolok elleni küzdelem elismerése végett kapta emberei számára az északnyugati határterületet.⁵ Aşıkpaşazade krónikája⁶ Szulejmán sah kapcsán nagyszabású küldetésről beszél, mellyel Perzsia uralkodói bízták meg őt. Eszerint mintegy 50 000 sátrnyi tatár és türkmén emberrel vette az utat Róm (Bizánc) földje felé, ám küldetését csak fia, Ertoğrul tudta befejezni jóval kisebb számú kísérijével, mivel az anatóliai terepviszonyok megviselték a nomádokat.⁷ Egy másik változat szerint már a manzikerti csata (1071) után érkeztek meg az oszmánok a Sakarya folyó vidékére, de ez esetben kérdéses (nem dokumentált) a szeldzsukokkal való két évszázados

3 Mint majd láthatjuk e kissé idealisztikus elképzelés a téma kutatása kapcsán több helyen is megdőlt.

4 LINDNER, Rudi Paul (2007), *Explorations in Ottoman Prehistory*. Ann Arbor. 20.

5 EMECEN, Feridun M. (2003), *Batı Anadolu Beylikler Dönüşü*. İstanbul. 4.

6 A kelet-anatóliai származású szerző Derviş Ahmed néven, kb. 1400-tól egészen 1484-ig élt. Élete fő műve az Oszmán-ház történetét hagyományozta ránk. KERÉKES Dóra (2008), "Tradicionalis birodalom – modern birodalom. Az Oszmán Birodalom a 17. század első felében" *Aetas*. (23/4.). 143.

7 LINDNER (2007), 21–23. Enveri *Düşturnámé*-ja (1465) hasonló történetet vázol fel, de Szulejmán sah helyett egy bizonyos Gündüz Alpót említ, mint vezetőt. LINDNER (2007), 28–29.

viszonyuk.⁸ Ez a vélekedés az oszmánok Kayı törzsből való származását támasztja alá, amely az oguz (belső-ázsiai török) eredettel van összefüggésben, s a mongoloktól való elhatárolódást jelenti. A kutatók közül leginkább Fuad Köprülü (1890–1966) neve köthető ehhez, s itt már a történeti célzatosságának annyiban tanúi lehetünk, hogy a mongoloktól való elhatárolódással az oszmánok, s így a törökök is kívül esnek az Európában igencsak rossz hírű dzsingiszi birodalmi hagyományokon, ezáltal önálló török identitás megalapozására nyílt lehetőségük.⁹ Arra pedig, hogy a későbbi birodalom muszlim ideológiájának alátámasztására központi utasításra is alkottak leszármazási mítoszokat, kiváló példa az, hogy az Oszmán-háznak még arab (hedzsázi) leszármazása is van, ami a muszlim vallási élet központjaihoz (Mekkához és Medinához) kapcsolja őket.

Szintén egy vallási megalapozottságú eredetmítosz szerint Oszmán, a dinasztiaalapító egy apró török törzs jelentéktelenfőnöke volt csak, amikor állítólag a következő álmot látta: „[Egy ismerős, szentéletű ember] melléből hold kel fel, feléje száll és egyenest az ő mellébe megy be. Abban a pillanatban a köldökéből fa nő ki, melynek árnyéka betakarja a földet. A fa árnyékában hegyek magasodnak, a hegyek tövéből vizek fakadnak. Az emberek isznak, kertek öntöznek, és közutakat táplálnak a vízből.”¹⁰ A látomás megfejtését az álombéli bölcstől, sejk Edebálitól kérte, aki azt a nagyszerű hírt közölte vele, hogy ivadéka egy világbirodalom uralkodói lesznek. Edebáli az ún. *abdalok* szúfi indíttatású rendjéhez tartozott, s így a történet az oszmánok legitimációjának egy érdekes lehetőségét foglalja magában. A látomást később az 1299-es évszámhoz kötötték, s később ezt a birodalom megalapítása évszámának tekintették.¹¹

Érdekes adalékokat nyújt a kezdeti időkre vonatkozóan a történetíró-költő Ahmedi krónikája (1410 körül nyerte el végleges formáját). A mű annyiban is különleges, hogy a kortárs 15. századi krónikákban mindenhol az Oszmán-dinasztia legendás leszármazásával találkozunk, ám ő Ertögrulról, Oszmán apjáról mint Alá ud-dín Kejكبád (1249–1257) szeldzsuk szultán alattvalójá-

8 SHAW, Stanford (1976), *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey I.* (Empire of the Gazis: The Rise and Decline of the Ottoman Empire, 1280–1808). Cambridge University Press. 13.

9 LINDNER (2007), 24.

10 FODOR Pál (2002), „Az Oszmán Birodalom születése” In: *Tanulmányok Szakály Ferenc emlékére.* Bp. 159.

11 FINKEL, Caroline (2006), *Osman's Dream. The Story of the Ottoman Empire 1300–1923.* John Murray Publishers. 2.

ról, harcostársáról ír. Az oszmán fejedelemség alapterülete pedig akkor különült el a szeldzsuk államtól, amikor annak önállóan kellett felvennie a harcot a határ mentén a hitetlenekkel szemben.¹² Ahmedi Ertoğrul első jelentős és önálló tetteként Karacahisar bevételét tekinti, mely szerint akkor a keresztények kezében volt és még a Söğüt-ben való letelepedés előtt meghódították. Jelentősége abban állt, hogy az Eskişehir és a Kütahya közti utat ellenőrizte, tehát a térségben kulcsfontossággal bírt.¹³

Tudományos bizonyossággal csak annyit állíthatunk, hogy az oszmán fejedelemség lakossága esetében valamilyen közép-ázsiai török népelemről lehet szó, melyet a 13. században már bizonyosan Északnyugat-Anatóliában is megtalálhatunk.¹⁴ Azonban, míg Ertoğrul törzsfő (megh. 1280) alakja a legendák homályába vész, addig Oszmán már történeti kontextusban áll előttünk. Ertoğrul mitikus alakja kapcsán megkockáztathatjuk azt állítani, hogy a krónikaíróknak szükségük volt valakire, aki a korai hős és a szeldzsukok által meghatalmazott, és ez által legitimált szerepét betöltötte. Ugyanakkor például nagyon árulkodó, hogy a dinasztia nem tőle, hanem a nála jóval ismertebb Oszmántól származtatta magát.

Oszmán (1280–1324)

Forrásaink azt állítják, hogy Oszmán választással került közössége élére: így a család tagjai közül a legrátermettebb örökölte a trónt, s legitimációját éppen az elismertsége adta. Mindez azt bizonyítja, hogy a törzsi berendezkedés hagyományai erősek voltak a korai oszmánok idején.¹⁵

1300 körülre datálható a kulcsmomentum, amikor a kisázsiai hatalmi viszonyokban változás állt be, s ezt a szeldzsuk határ menti kisfejedelemségek (Karesi, Saruhan, Aydın, Menteşe) a politikai önállóság megszerzésére kihasználhatták. Az ekkor már csak névleg létező rúm-szeldzsuk uralko-

12 FODOR Pál (1983), „Ahmedi elbeszélése mint a korai oszmán történelem forrása” *Világtörténet*. (2.). 5–6.

13 LINDNER (2007), 69–71.

14 Véleményem szerint a Colin Imber által megfogalmazott szkepszis elvetendő: „A legjobb dolog, amit egy modern történész tehet, az hogy őszintén elismeri, hogy a legkorábbi oszmán történelem egy fekete lyuk. Bármilyen kísérlet, mely ennek kitöltését célozza, csupán további mesék gyártását eredményezi.” ZACHARIADOU, Elizabeth (szerk., 1993), *The Ottoman Empire (1300–1389). Halcyon Days in Crete I. A Symposium Held in Rethymnon 11–12 January 1991*. Crete University Press. 75.

15 LINDNER, Rudi Paul (1983), *Nomads and Ottomans in Medieval Anatolia*. Bloomington. 21–22. Erre a mozzanatra később még visszatérek.

dónak még egy évtized sem kellett, el is tűnt a forrásokból.¹⁶ Ami a tárgyi bizonyítékokat illeti, 1280 és 1299 között 10 dirhem maradt fenn, de csak 1299–1300-ból viszont 46 darab. 1299 előtt ugyanis még az iráni ilkánida uralkodó, Gázán kán nevére vertek pénzt, ami a lojalitás egyértelmű bizonyítéka, Süleimş kormányzó lázadása (1298–1299)¹⁷ azonban összefüggésbe hozható a pénzermék számában bekövetkezett ugrásszerű növekedéssel.¹⁸ Azt, hogy 1299-ig milyen jellegű függésről volt szó, nem tudjuk, de a későbbi eseményekből sejthetjük, hogy amint lehetett, a kis északnyugati szeldzsuk fejedelemség szabadulni igyekezett tőle.¹⁹ (Az ilkán fennhatóság hivatalosan egészen 1350-ig fennmarad az anatóliai bégségeket illetően, de 1320 után ez a függés már érezhetően lazul).²⁰

Oszmán fejedelem, a dinasztia névadója 1300 körül kezdte meg hódításait, amikor a szeldzsukok összeomlása lehetővé tette számára Eskişehir és Karacahisar kulcsfontosságú erődjének elfoglalását. Oszmán földet adott követőinek, akik fokozatosan állandó lakhelyre telepedtek és felhagytak a nomadizálással. Yenişehir mint főváros megalapítása 1299-ben történt,²¹ és az ottani letelepítés például fontos állomás lehetett ebben az átmenetben, mivel ez a terület éppen földműveléséről volt híres.²²

A bizánci fővároshoz legközelebb eső fejedelemség ellen a császárság 1302 júliusában vezetett sikertelen hadjáratot. Oszmán gázi győzelme az Izmit szomszédságában levő Koyunhisar-nál (Baphaion) bizánci-alán erők fölött hozzájárult az önállóságának megszilárdulásához (bár még ő és egy ideig fia, Orhán gázi is az ilkának adófizetője maradt).²³

Oszmán érdeme, hogy 1308-ra mind a Márvány- mind pedig a Fekete-tengerhez kijáratot szerzett. Megkezdte Bursa ostromát is, mely azonban

16 LINDNER (2007) 82. A szeldzsukok az 1071-es manzikerti csata óta uralták Kis-Ázsia belső részeit, ám a part menti területeken nem sikerült tartósan berendezkedniük. Központi hatalmukat véglegesen a mongolok 1243-as betörése (Köse-Dağ-i csata) okozta, s ekképpen az oszmánok felemelkedéséig az egész térség kis politikai egységekre bomlott.

17 ATLANOY, Kadir, Sevim, Sezai (szerk., 1996), *Osmangazi ve Dönemi*. Bursa. 15.

18 FLEET, Kate (szerk., 2009), *The Cambridge History of Turkey I*. (Byzantium to Turkey 1071–1453). Cambridge University Press. 102.

19 LINDNER (2007), 101.

20 EMECEN (2003), 40.

21 KAPLANOĞLU, Raif (2000), *Osmanlı Devletinin Kuruluşu*. İstanbul. 26.

22 LINDNER (1983), 30.

23 A Bapheus-i háború jelentőségéről: ÖZCAN, Azmi, ÖZ, Mehmet (szerk., 2011), *Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluş meseleleri sempozyumu*. Bilecik. 50.

hatékony ostromerő híján több évig tartott, s a város majd csak utóda, Orhán alatt kerül török kézre (1326).

Orhán (1324–1362)

Oszmán „a nomád törzsfőválasztás szokását eltörölve gondosan előkészítette fia uralmát, s került a hatalom törököknél szokásos megosztását.”²⁴ Ez a vezetőségben tapasztalható egységesség, az, hogy a korai oszmán állam öröklési rendje révén nem fulladt bele a polgárháborúba, különösen fontos tényező lehet a sikeresség vizsgálatában. Orhán nagy önbizalommal kezdi uralkodását: 1326–27-ben saját nevére veretett pénzt,²⁵ s ekkor már az ő nevét említették a pénteki imában (ez az iszlám világban a hatalom legfontosabb vallási legitimációját jelenti); ezzel megszűnt az iráni Ilkánidáktól való névleges függés, mely apját még annak idején rendszeres ajándékok küldésére kötelezte. 1326-os elfoglalásával Bursa lett a főváros, s az oszmánok létrehozták állami adminisztrációjukat. 1331-ben a híres arab utazó, Ibn Battúta (1304–1368) Anatólián áthaladva Orhán fejedelemségéről azt állapította meg, hogy a turkomán vezetők között ő a legerősebb. Mégis jobban lenyűgözi őt Aydin fejedelemsége.²⁶ Az ottomán Bursa kapcsán élénk városi életről ad számot.²⁷

Bár Orhán letelepült államszervezetet épített, mégis az ő kora még merőben átmenetinek tekinthető. Két arab forrás is ezt a feltevést igazolja. Ibn Battúta nyáron látogatott Burszába, s megjegyezte, hogy az emír soha nem tartózkodik egy hónapnál többet egy-egy városban. Ugyanígy Ibn Khaldún is arra utal, hogy Orhán soha nem vált meg sátrától egy burszai városi palota kedvéért.²⁸

Orhán támogatta az *akhíkat*,²⁹ akárcsak a szúfi misztikus rendeket, ezzel sok nomád számára népszerű lett. Ezek az ideológiai mozgalmak abban is

24 FODOR (2002), 169.

25 FINKEL (2006), 7. Bár ennek csak egyetlen, kérdéses hitelességű példánya maradt fenn.

26 JONES, Michael (szerk., 2008), *The New Cambridge Medieval History*. Cambridge University Press. 846. Az oszmán állam szerencséjére 1344-ben Izmir elfoglalásával Aydin-t Bizánc nyugati latin szövetségei kiiktatják a lehetséges török riválisok táborából. Ezzel lezárult a lehetőség a tengeri úton való portyázás előtt, így az ottani harcosok egy része az új lehetőségekkel kecsegtető Oszmánokhoz pártolt. JONES (2008), 847.

27 FINKEL (2006), 13.

28 ARNAKIS, G. Georgiades (1951), „Gregory Palamas among the Turks and Documents of His Captivity as Historical Sources” *Speculum*. (26/1.). 113. Más szeldzsuk emírnek is szokása volt, hogy csupán a hidegebb hónapokra húzódott be a városokba. MATUZ József (1990), *Az Oszmán Birodalom története*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 24.

29 Kézművesek és kereskedők Anatólia-szerte elterjedt segítő hálózata, mely heterodox gondolatokat fogadott magába.

szerepet játszottak, hogy a korai oszmán állam egyre növekvő területébe a keresztény balkáni területeket betagozza, s később is láthatjuk, hogy az ottani lakosság és a részben idegen eredetű, heterogén elemekből szerveződő katonaság szemében egyaránt népszerűek a vallásosságnak ezen formái, mint-hogy az iszlám misztika toleráns szellemisége hidat jelentett a régi identitás (keresztény, ortodox) és az új (muszlim) között. Mindemellett azonban elmondható, hogy egyértelműen a szunnita iszlám mellett tette le a voksát, míg elődje, Oszmán ingadozott ebben a kérdésben.³⁰ Orhán megkezdte kiépíteni annak intézményeit (medreszék), elsőként Iznikben 1331-ben, ahol az iszlám vallási tudományok (*al-‘ulúm ad-díniyya*) teljes spektrumát lehetett tanulni.³¹

Az iszlám vallási élet felé való elköteleződés a hivatali nyelvhasználatban is megjelenik: Oszmán 1324-ben a „hit bajnokának” nevezi magát. A hadseregben és a kormányzatban leginkább a vezető turkomán famíliák kaptak pozíciót. Az egyre professzionálisabb államszervezet kiépülésének bizonyítéka, hogy Orhán alatt már megjelentek a defterek, vagyis egy terület kataszteri felmérése, ami immáron a nomád örökséggel való szakítás irányába mutat.³² Ugyancsak nagy előrelépést jelentett a nomád és birodalmi oszmán lét közti átmenetben, hogy a bürokráciába – melyet addig többnyire áttért bizánciak vezettek – az iszlám világ más területeiről származó *‘ulemá* réteg kezdett bekerülni, amely új ideológiai irányt adott az államnak.

1328-ban Pelekanonnál megállítják a bizánci sereget, mely hatalmas presztízzsel bíró győzelem volt, s ezzel megnyitják az utat a további hódítások felé. A sikersorozatot 1331-ben Nicea, 1337-ben Izmit (Nicomedia), majd egy évre rá Üszküdar (Scutari) városának bevétele koronázza meg, s így a törökök Bithynia elfoglalásával egyre közelebb kerültek Bizánchoz. 1346-ban a délnyugati szomszéd, a Kareszi fejedelemség hullott Orhán kezébe (a belharcot kihasználva). Ez volt az első muszlim-török állam, amelyet az oszmánok

30 FINKEL (2006), 9.

31 Érdekes azonban, hogy Ibn Battúta éppen ebben az évben jár Iznikben, ahol 40 napot tölt el, de mégsem említi a frissen megalakult medreszét. Ezek szerint az *‘ulemá*-réteg ekkor még nem számított elég jelentősnek ahhoz, hogy egy Ibn Battútához hasonló világlátott ember megemlítsé. KÁLDY-NAGY Gyula (1979–80), „The Holy War (jihad) in the First Centuries of the Ottoman Empire” *Harvard Ukrainian Studies*. (III/IV.). 470–472. Ugyanitt Káldy-Nagy Gyula Ömer Lutfi Barkan révén arra is felhívja a figyelmet, hogy a dzsámik, medreszék és zaviók száma még nem feltétlenül a vallási buzgalom nagyságával áll összefüggésben, hanem alapításukat egyéni megfontolás is mozgathatta.

32 Erre a mozzanatra Aşıkpaşazade utal. İNALCIK, Halil (1978), *The Ottoman Empire – Conquest, organization and economy*. London, Variorum reprints. 109.

elfoglaltak.³³ Kareszi geopolitikai kulcsot jelentett a Dardanellákhoz, ahhoz a szoroshoz, mely által a Bizánc városa felé irányuló tengeri kereskedelem ellenőrizhető volt.³⁴

Orhán – Bizánc közelségét kihasználva – egyre gyakrabban avatkozott be a császárság belpolitikájába. Ezt könnyen megtehetette, mert 1341-től, Paleologosz Andronikosz császár halálával polgárháború tört ki a trón birtoklásáért, melyet Andronikosz hadvezére, VI. (Kantakuzénosz) János viselt a legnagyobb sikerrel, minthogy Orhán támogatását is elnyerte (1346-ban szövetségi és házassági szerződés jött létre a két család között), így az oszmánok egyre nagyobb befolyást szereztek Trákiában. Itt a hatalmi úr annak volt köszönhető, hogy Dusán István 1355-ös halálával elenyészett a nagyszerb állam potenciális ellenálló ereje: a Balkán szabad préda lett az oszmánok előtt.³⁵ A bizánci állam ellenálló képességét jelentős mértékben meggyengítette a pestis pusztítása, a török és szerb csapatok (Dusán István) támadásai és az elhúzódo polgárháború. Úgy tűnik, az oszmánok nemcsak a belső meghasonlást, hanem még a pestis nagymértékű pusztítását is képesek voltak elkerülni.³⁶

Végso soron azonban Kantakuzénosz belátta, hogy nem számíthat az oszmánok segítségére abban a tervében, mely Bizánc tekintélyének helyreállítására irányult. Ezért próbálta meg a két bizánci uralkodóházat egyesíteni, s ekképpen hívta Georgiosz Palamaszt, Thesszaloniké püspökét Konstantinápolyba, aki érdekes beszámolót hagyott úti kalandjairól, s török fogságba kerüléséről.³⁷

Kulcsfontosságú volt az a lépés, melyet Orhán 1351–52-ben tett meg: ekkor kezdődött meg az oszmán állam és Genova egy évszázados együttműködése.³⁸ Ennek értelmében az oszmánok 1354-ben Rodostóig terjesztették ki a hatalmukat. VI. János bizánci császár nem örült szövetségese ezen lépésének, ám kénytelen volt szemet hunyni fölötte. Bizáncnak abba is bele kellett törődnie, hogy a gallipoli erőd ugyancsak ebben az évben történő elfoglalása (egy földrengést követően bevonultak oda törökök)³⁹ olyan balkáni bázishoz juttatta az oszmánokat, ahonnan Konstantinápoly ellátását is ellenőrizhették. Azonban mind a görög, mind pedig a török nyelvű források egyetértenek ab-

33 FODOR (2002), 173.

34 EMECEN (2003), 31.

35 FODOR (2002), 173.

36 JONES (2008), 862.

37 ARNAKIS (1951), 112.

38 FODOR (2002), 173.

39 FINKEL (2006), 16.

ban, hogy Gallipoli előtt az oszmánok Kantakuzénosz Jánossal egyetértésben Tzympe erődét is elfoglalták (1352), így az számít első európai hódításuknak.⁴⁰

Az oszmán előrenyomulás megállítására Gallipoli 1366-os visszafoglalásával még lett volna lehetőség. A sikeres hadművelet Savoyai Amádé, János császár unokatestvérének az érdeme volt. Mindezt a stratégiai előnyt azonban 1377-ben Bizánc elveszítette, amikor IV. Andronikosz császár úgy biztosította trónját apjával és testvéreivel szemben, hogy az új oszmán uralkodó, I. Murád részére átadta Gallipolit.⁴¹ Amíg Gallipoli nem volt oszmán kézen, az európai frontvonal török urai javarészt önállóan cselekedhettek a két birodalomrész kommunikációjának akadozása miatt. Azonban mégis kölcsönösen függtek egymástól, s végső soron az oszmánoknak sikerült az, ami a szeldzsukoknak nem: megtartották a központtól távol eső, félig-meddig önálló irányítás alatt álló területeiket, melyek könnyen a szakadás útjára léphettek volna.

Az oszmán hódítás javarészt az ellenség gyengeségének a maximális kiaknázásán keresztül érte el a legnagyobb sikerét. Láthattuk, hogy bizánci trónviszályokba több alkalommal is beavatkoztak segédcsapataikkal. Orhán például az európai területek biztosítása érdekében az áttelepítést is alkalmazta: az úgynevezett Kara arab nevű nomádokat a birodalom ruméliai részére küldte.⁴² Összességében azt mondhatjuk, hogy Orhán idejében megkétszereződtek a fejedelemség területei. Bár annyi ingadozás van a hódítások méretét tekintve, hogy az oszmán forrásokban kétszeres hódításról beszélnek egyes balkáni és belső-anatóliai területek (pl. Ankara) esetében, méghozzá úgy, hogy Orhán uralkodásának végén és a következő szultán, Murád (1362–1389) uralkodásának elején is elfoglalták őket.⁴³

Források és historiográfia

Az oszmán állam kialakulásának és megszilárdulásának időszakából, vagy a későbbi korokból az erre az időszakra vonatkozó forrásaink meglehetősen szűkösek és egyenetlen eloszlásúak. Érdekes módon, sokszor még az olyan

40 OIKONOMIDES, Nicolas (2005), *Society, Culture and Politics in Byzantium*. Variorum. 240. Tzympe elfoglalásának érdekessége, hogy az ottani oszmán katonaság bizánci szolgálatba is átszegődött, ami utólagosan eléggé rosszemlékű eseményként hathatott a diadalmas oszmánok számára, és mutatja a politikai viszonyok törekenységét. OIKONOMIDES (2005), 246–247.

41 IMBER, Colin (2002), *The Ottoman Empire, 1300–1650. The Structure of Power*. New York, Palgrave Macmillan. 11.

42 İNALCIK (1978), 122.

43 JONES (2008), 850.

nagy jelentőségű események datálásával is problémák lehetnek, mint Edirne oszmán kézre kerülése. Ismereteink szerint ez ugyanis 1361-ben és 1369-ben is megtörténhetett, de a második évszám a valószínűbb.⁴⁴

A források kis számára lehet magyarázat, hogy a kis ottomán fejedelemség sokáig annyira jelentéktelen volt, hogy önálló történetírással – a Közel-Kelet más nagy kultúrközpontjaival ellentétben – nem is rendelkezhetett. A kutatás tehát, 13-14. századi források hiányában kénytelen „előretekinteni”, és a 15. századi – kérdéseinkre vonatkozó – utólagos reflexiókat tenni a tudományos vizsgáldás fókuszába.⁴⁵

A tárgyi kultúrát említve a legelső oszmán építmény, amiről tudomásunk van, az izniki Haci Özbek dzsámi, amely 1333–34-ből kelteződik, minthogy a felirata 734-et jelez (hidzsra szerinti datálás). A legrégebb fennmaradt és immáron az oszmán politikai önállóságot kifejező érme 1326–27-ből származik.⁴⁶

Néhány későbbi krónikarészlet, melyekre már fentebb is utaltam és még a továbbiakban is előkerülnek, tartozik a belső írott források közé. A tanulságos bizánci források közé tartozik a már említett Georgiosz Palamasz, Thesszaloniké püspökének (1347–1360) útibeszámolója, melyben az oszmánok általi fogságba vetésének élményeit összegzi. E forrásra csak egészen későn figyelt fel a kutatás, 1922-ig csupán kéziratban volt elérhető.⁴⁷ A beszámoló a keresztény és muszlim vallási felfogás és dogmák világának érdekes összeütközését mutatja be. Palamasz ugyanis leírja a hányattatása során folytatott hitvitákat, melyek között olyan „klasszikus” témák, mint Krisztus isteni természete, a körülmelés kérdése és Mohamed prófétaként való elismerése mind szerepel. Ezek a viták – melyek akár kitalált, utazást színesítő motívumok is lehetnek – néha odáig fajulnak, hogy Nagy Sándor az iszlám terjedésének nyugati ellensúlyozójaként jelenítik meg. E fejtegetések tanulsága, hogy jól látszik belőlük, amint a korabeli művelt tudósi réteg fejében a két nagy vallás határterülete mintegy a civilizációk összezsapásaként realizálódik.⁴⁸

44 REPP, R. C. (rev., 1994), „The Ottoman Empire, 1300–1481 by Colin Imber” *The English Historical Review*. (109/431.). 418.

45 LOWRY, Heath W. (2003), *The Nature of the Early Ottoman State*. State University of New York. 2.

46 FINKEL (2006), 7.

47 ARNAKIS (1951), 104.

48 ARNAKIS (1951), 110.

Természetesen Palamasz az oszmán államban tapasztalható viszonyokról is tudósít. Így például Nicaeában 1355-ben nagyon jó fogadtatásban részesült a püspök, sőt Bursa kapcsán kiemeli, hogy a helyi görög keresztény közösség vitalitásán nem esett csorba 1326, az oszmán bevonulás után sem, ami nem csoda, hiszen a város 30 000-es lakossága szinte majdnem teljesen görögnek számított.⁴⁹ Aşıkpaşazade számol be arról a toleráns cselekedetről, hogy a város oszmán elfoglalásakor a bizánci helytartó, Szaroz 30 000 forint fizetés ellenében kíséretével szabadon távozhatott.⁵⁰

Az ottomán történetírók, így Neşri, Şukrullah, vagy Aşıkpaşazade is az Oszmán Birodalom történetét egy nagyobb, általánosabb iszlám történelmi folyamat részeként értelmezték.⁵¹ Érdekes módon, a mai nemzetekben gondolkodó történészek éppen ezzel ellentétesen, szétszabdálják az akkori történelmet a modern nemzeti állapotoknak megfelelően, s gyakran saját nemzetük vagy kultúrájuk előképét keresik a korai oszmán állam heterogén környezetében, holott akkor még az etnikumok és kultúrák mai fogalmaink szerinti szétválasztása nem is volt és nem is lehetett érvényes.

Így például Halil İnalçık szerint többnyire tapasztalható a bizánci civilizációval foglalkozó szakértők körében egyfajta lenézés, sommás felületesség az oszmánok felemelkedésével kapcsolatban. A levantei kereskedelem történetét az európai történészek eszerint Velence és Genova nézőpontjából írták meg, és még az olyan elismert tudós is, mint W. Heyd, a levantei kereskedelem lehangyatlásában a döntő tényezőt az oszmánok előretörésében találta meg.⁵² Az európai tudományosságban az Oszmán Birodalom Fernand Braudel munkásságának köszönhetően nyerte el méltó helyét. A korábban az európai rend felforgatójaként jelen levő keleti birodalom képe helyébe a francia történész egy olyan Mediterráneum-értelmezést állított, melynek az oszmánok állama is integráns részét képezi, s együtt mozog a Földközi-tenger nyugati medencéjének történéseivel. Braudel az oszmán sikerek egyik kulcs tényezőjének éppen a nagyarányú népszerűségbeáramlást („csendes invázió”) tekintette, ami

49 ARNAKIS (1951), 115.

50 LOWRY (2003), 15.

51 İNALÇIK, Halil (1953), „Some Remarks on the Study of History in Islamic Countries” *Middle East Journal*. (7/4.). 451.

52 İNALÇIK, Halil (1960), „Bursa and the Commerce of the Levant” *Journal of the Economic and Social History of the Orient*. (3/2.). 131.

az új birodalom követelményeinek megfelelően alakította át a meghódított területek etnikai és vallási képét.⁵³

A birodalom sikerét és a korai oszmán állam jellegét vizsgálva az európai és a török kutatásban egymásnak ellentmondó vélemények jelentek meg. Az amerikai történész H. A. Gibbons (1880–1934) a kérdés kapcsán megjegyzi, hogy az ázsiai (nomád) és az európai (letelepedett) elemekből egyaránt építkező korai oszmán állam fejlődést elősegítő eleme az európai volt.⁵⁴ A vitát tovább folytatva Mehmet Fuat Köprülü (1890–1966) és Paul Wittek (1894–1978) egyaránt a korai oszmán társadalom „határmenti”, heterodox, heterogén és mobilis jellegét hangsúlyozta.⁵⁵ Köprülü éppen annak az európai felfogásnak a cáfolatát végezte el 1934-ben, amely az oszmán államra mint a bizánci birodalom folytatására tekintett. Jó hazafiként a „török” (szeldzsuk, ilkánida) intézményekben látja a korai oszmán állam sikerének kulcsát, a hangsúlyt a török elemekre helyezi, s jelentéktelennek ítéli a keresztények áttérését az iszlámra, ezáltal szerepüket is elvitatja a birodalom korai jellegének megfogalmazásában.⁵⁶ Paul Wittek kissé más oldalról közelítve úgy vélte, hogy nem a hagyományos nomád törzsi társadalom „felemelkedéséről” van szó és minden törzsi leszármazásra és rokonsági viszonyra utaló forrás csupán későbbi kitaláció; hanem a sokféle népelemet ideológiailag egyesítette a hitetlenek elleni harc közös vágya (ha úgy tetszik, az iszlám fanatizmus), s ez a döntő mozzanat az oszmánok előretörésében.⁵⁷ Bár Wittek gázi-tézisét sokan kritikával illették, Halil İnalcık újra elővette,⁵⁸ ám Fodor Pál 1984-es sikeres cáfolata⁵⁹ ellenére is népszerű a mai napig. Káldy-Nagy Gyula szerint az első oszmán vezetők csupán látszólag voltak muszlimok, így nem lehetett szó az iszlám vallás nevében vívott harcokról.

53 INALCİK (1978), 70–72. Braudel írja *A Földközi-tenger és a mediterrán világ II. Fülöp korában című* könyvének első kötetében (14. o.): „A török Mediterráneum ugyanabban a ritmusban élt és lélegzett, mint a keresztény.”

54 KAFADAR, Cemal (1995), *Between Two Worlds – The Construction of the Ottoman State*. Berkeley, University of California Press. 33.

55 KAFADAR (1995), 17.

56 KAFADAR (1995), 40. Ziya Gökalp tanítványaként, aki pedig Émile Durkheim követője volt, Köprülü a törökség kulturális gyökereire fókuszált kutatásai során INALCİK (1978), 69–70.

57 LOWRY (2003), 7.

58 S mint ilyen az egyetlen török történész, aki a szent háborúról Wittek nyomán úgy beszél mint a korai oszmán államot nagyban meghatározó tényezőről.

59 FODOR (1983), ill. LOWRY (2003), 11. ill. 12.: Fodor leginkább Wittek fő forrását, Ahmedí krónikáját vizsgálta. A kérdést a maga teljességében 1995-ben Cemal Kafadar vette újra elő: az ő értelmezésében a gázik és szellemiségük csupán egyetlen elemét jelentik a többtényezős korai oszmán társadalomnak.

George G. Arnakis 1947-es könyvében azonban továbblépve ezen a vitán, megállapítja, hogy Oszmán és Orhán állama nem az iszlám fanatizmus egyesítő erején alapszik, hanem sikerét a zsákmányszerzés vallásokon átívelő közös érdekének köszönhetette. Ez az a tény, ami magyarázza a bizánci uralkodó réteg gyors beolvadását a hódító oszmán államba (l. Kösze Mihál, Evrenosz bey esetét).⁶⁰ Arnakis azonban szintén jó (görög) hazafiként döntő jelentőségűnek állítja be azt, hogy a kis oszmán fejedelemség először Bithynia görög városi lakosságával (Bursza, Iznik, Izmit) került kapcsolatba, s tőlük tanulta el a közigazgatás és a kormányzás fortélyait, s mint olyan a muszlimok a korai oszmán állam kialakításában csak alárendelt szerepben vettek részt.⁶¹ Az állítás bizonyíthatatlansága ellenére a görög szerzők tevékenysége viszont annyiban is fontos, hogy munkásságukkal felhívták a szakma figyelmét a témára vonatkozó nem bőséges, de mégiscsak figyelemreméltó bizánci forrásokra.

A gázi-tézis

A korai oszmán államra vonatkozó legnagyobb hatású megállapításokat az imént említett, osztrák származású Paul Wittek (1894–1978) tette. Elméletének legerősebb fogódzópontja Ahmedi (1334–1412) *Iskendername* című műve, melyet meglehetősen szelektíven használ. Fontos megjegyezni, hogy az egész verses mű kevesebb, mint 4%-a vonatkozik a korai oszmán uralkodókra.⁶² Fodor Pál szerint 1390-re már készen volt a legnagyobb rész, de 1403 és 1409 között még történt egy kiegészítés, mely a mű aktualizálását, az új megrendelő igényeihez való szabását jelentette.⁶³

Úgy tűnik, Ahmedi célja az volt, hogy Szulejmán herceg számára műve útmutatóul szolgáljon arra nézve, hogy ne kövesse el ugyanazokat a hibákat, mint azt apja, I. Bajezid (1389–1402) tette Timur hódítása (1402) előtt. Vagyis amire a szerző a műben helyezi a hangsúlyt, az jelenti a követendő példát a leendő uralkodó számára. Őn. „királytükörről” van tehát szó, nem pedig történeti műről. Ez azt jelenti, hogy a mű történelmi eseményeket csak meglehetősen szelektív módon használ, csak mintegy példatárként tekint rájuk, s olykor nagyobb jelentőségű eseményeket is elhallgat.⁶⁴

60 KAFADAR (1995), 42–43.

61 THOMAS, L. V. (rev., 1950), „Hoi Protoi Othomanoi by G. Georgiades Arnakis” *Journal of Near Eastern Studies.* (9/3.).

62 LOWRY (2003), 15.

63 FODOR (1983), 3. Így Fodor Pál legalább két megrendelőről beszél: I. Bajezidről, illetve az ő halála utáni trónviszály (1402–1413) egyik résztvevőjéről, Szulejmán emírről.

64 FODOR (1983), 7–8.

Ahmedi szelidszik az uralkodókra is mint igazhitű hitharcosokra hivatkozik, illetve az iszlám korai szakaszának gyakorlatát (a zsákmányolás időszakát) veszi elő, minthogy az oszmán állam kezdeti időszakának társadalmi fejlettségéhez leginkább ez volt köthető az iszlám hagyományból.

A *gázi* ideáltípusa azonban Ahmedi számára Orhán és Szulejmán pasa, akik a trákiai hódításokat véghezvitték.⁶⁵ Minthogy célzatos műről van szó, Ahmedi nem említi, hogy e két vezető személy milyen módon jutott el az európai hitetlenek elleni küzdelemhez, arról szó sem esik, hogy Orhánnak a szomszédos török fejedelemségekkel is meg kellett küzdenie. Bár I. Murád is jelentős expanziót hajtott végre a muszlimokkal szemben, kegyes tevékenységére és rigómezei mártíromságára (1389) hivatkozva Ahmedi őt mégsem marasztalja el. Ennek oka, hogy az Iskendername gondolatvilága egy egyszerű dichotómiára épül: a kelet a muszlimok otthona, a nyugat pedig a *gazá* területe. Így például Bajezidnek bűnhődnie kellett 1402-ben az ankarai vereséggel, mert korábban túl sok keleti, muszlimellenes hadjárata volt. Wittek legnagyobb hibája e mű felhasználásával kapcsolatban, hogy kritikátlanul úgy tekintett Ahmedi művére mint történeti forrás, s nem látta meg benne a korabeli dicsőítő költeményekre jellemző irodalmi fogásokat.

Wittek 1934-ben felvetett *gázi*-tézise éppen e forrás hitelességére helyezi a hangsúlyt, s igaznak fogadja el azt a legkorábbi oszmán időkre nézve. Így Wittek gondolatmenetében a korai oszmán államiság központi szervező ereje a *gázi*-ethosz volt, vagyis a hitetlenek ellen dzsihádot vívó, az iszlám leghűségesebb híveiként megjelenő katonák ideológiája. Fodor Pál azonban cáfolja ennek az ideológiának egyedülálló voltát, s megállapítja, hogy itt csupán egy később, a 15. században megjelenő – politikai célokat szolgáló – ideológia visszavetítéséről van szó.⁶⁶ Már csak azért is igazat adhatunk neki, mert a *gázi*-tézis nem magyarázza a korai oszmán állam muszlim-török fejedelemségekkel való szembenállását és a nagyszámú nem muszlim elem befogadását.

A nem muszlim elemek befogadása még az építészet terén is érvényes volt. Arra, hogy a két ütköző kultúra, sőt civilizáció egybefonódása az építészet terén is jelentkezett, Robert Ousterhout hoz kiváló példákat. Cikkében számos olyan – főként vallási célt szolgáló – épületet említ, amelyek már oszmán fennhatóság alatt, de még mindig bizánci mesterek közreműködésével, az ő

65 LOWRY (2003), 20.

66 FODOR (1983), 15.

építészeti megoldásaival épültek, vagy korábbi bizánci épületeket hasznosítottak újra.⁶⁷

Wittek tézisének másik fontos támaszául szolgál az 1337-es burszai felirat, mely a legrégibb, amin oszmán uralkodó neve szerepel.⁶⁸ A megnevezés érdekessége, hogy itt Oszmán mint *gázi* szerepel, ami Wittek szerint egyedülálló a korban és egyértelmű bizonyítéka az államot vezérlő fő ideológiának. Pedig valójában a *gázi* cím nem egyedi: más szeldzsuk utódállamok uralkodóinál is találunk hasonló megnevezést.⁶⁹ Egyébként a *gázi* és az *akıncı* (lovas támadó, portyázó alakulat) szavakat szinonimaként használják az oszmán források.⁷⁰ Érdeemes azt is megjegyezni, hogy a korai oszmánokat maguk a bizánci források sem aposztrofálják *gázikként*.⁷¹

A törzsi szervezet Paul Wittek szerint nem létezett a korai oszmánoknál, s így csupán a későbbi krónikák fikciója az Oguz törzs Kayı ágától való leszármazás. Ugyanakkor a törzsi társadalom alapvető felépítésére jellemző, hogy fiktív leszármazáson alapul és nem vérszerinti kapcsolaton. Emiatt Wittek azon nézete, miszerint nem létezett törzsi társadalom, mivel csupán kitalálták a közös leszármazást, valójában éppen a törzsi társadalom bizonyítékának számít.⁷² A Rudi Paul Lindner által képviselt törzsiség a *gázi*-tézis egyértelmű visszautasítását jelenti, azonban a nem ortodox iszlám körébe tartozó, közép-ázsiai sámánista elemek túlhangsúlyozásával is fenyeget.⁷³

Egy külső forrás, mely Theodor Spandugnino nevéhez köthető, alapvetően új megvilágításba helyezi az oszmán állam kezdeti történetéseit. Az *oszmán uralkodók eredetéről* című művében Evrenoszt (eredetileg Bursa görög kormányzója), Turahánt és Kösze Mihalt Oszmánval együtt az ottomán állam megalapítójának nevezi. Azt írja, hogy zsákmány és rabszolgaszerzés

67 OUSTERHOUT, Robert (1995), „Ethnic Identity and Cultural Appropriation in Early Ottoman Architecture” *Muqarnas*. (12.). és OUSTERHOUT, Robert (2004), „The East, the West, and the Appropriation of the Past in Early Ottoman Architecture” *Gesta*. (43/2.).

68 LOWRY (2003), 33.

69 LOWRY (2003), 42.

70 FODOR (1983), 13.

71 DARLING (2000), 136. Ennek ellentmondó véleményt olvashatunk OIKONOMIDES (2005), 161, ahol a törökökre a görögök úgy tekintenek, mint akiket az iszlám elvei, a dzsihád ideológiája legalább részben motivál.

72 A kérdés megítélése azon múlik, hogy adatok híján mit tekintünk elfogadhatónak: az oszmánok nomád eredetének későbbi, előzmények nélküli, pusztán történetírók általi megalkotását (Wittek), vagy a későbbi lejegyzést csupán a fiktív ős szájhagyományának kanonizálásaként fogjuk fel (Lindner).

73 DARLING, Linda T. (2000), „Contested Territory: Ottoman Holy War in Comparative Context” *Studia Islamica*. (91.). 135.

érdekében szövetkeztek ezek a családok és választották meg vezetőjüknek Ozmánt, aki így első lett az egyenlők közt.⁷⁴ Az, hogy ez a szövetség keresztény, de legalábbis nem török eredetű családokat is befogadott, jól utal a korai oszmán állam heterogenitására. Ezek után nem csoda, hogy Bursza elfoglalása kapcsán a hódítók a keresztényekkel szembeni jóakaraturól tettek tanúbizonyságot és Ibn Battúta sem a gázik fővárosába érkezik 1331-ben, hanem egy virágzó településbe, mely a muszlim világ határán áll.

Mint már az eddigi forráselemzésekből is láthattuk, a dzsihád mint ösztönző erő nem bírt akkora jelentőséggel, mint azt a korábbi kutatás gondolni vélte. A dzsihád egész közösségre szóló köteletségét már a klasszikus iszlám korban is a jogtudósok a kalifa döntésétől tették függővé, emellett a dzsihád általános felhívását csak kevés vezetőnek sikerült hatékonyan kiaknázni. Amúgy is bármennyire is a muszlim világ határán született az oszmán állam, logikusan megfontolva, a határvédőket – mind keresztény, mind pedig muszlim oldalon – jobban érdekelte a puszta túlélés gondolata, mintsem bármiféle harci ideológia.⁷⁵ Egyáltalán még a vizsgált időszak vezetői kapcsán sem egyértelmű az, hogy életükben mennyire jutott komoly szerephez az iszlám. Ertoğrul neve alapján ugyanis feltehető, hogy csupán felületesen iszlamizált vezető volt, s életvezetésében nem a muszlim vallás játszotta a főszerepet. Ozmán neve már a muszlim hagyományokra utalhat, viszont Orhán nevével újra egy török eredetű névvel találkozunk, ami ha nem is perdöntő, de az identitás egyik fontos kifejezője lehetett.⁷⁶

Figyelemreméltó az a tény is, hogy a zsidó lakossággal szemben mennyire jóindulatú politikát folytattak az oszmánok már a kezdeti időkben is. Bursza elfoglalása után az új székhelyre próbálták csábítani a környékbeli zsidóságot, sokan közülük fel is vették az iszlámot. Orhán például a 14. század közepén zsidó származású jóvendőmondókat alkalmazott, akiket a görög források *chionai*-nak neveznek.⁷⁷

74 LOWRY (2003), 64–65.

75 GOLDEN, Peter B. (1992), *An Introduction to the History of the Turkic Peoples. Ethnogenesis and State-Formation in Medieval and Early Modern Eurasia and the Middle East*. Wiesbaden. 357.

76 KÁLDY-NAGY (1979–80), 470.

77 FODOR Pál (2000), *A szultán és az aranyalma*. Balassi. 110. Fodor Pál kitekintéssel szolgál a későbbi fejleményekkel kapcsolatban is: „A zsidók egyértelműen az oszmán állam oldalára álltak annak Európa ellen vívott harcában, s választásuknak a 15–16. században folyamatosan zajló bevándorlással is nyomatékot adtak. A birodalom kisebbségei közül egészében véve csak a zsidók vállalták önként az oszmánok szolgálatát.”

A kutatás mai állása alapján azt mondhatjuk, hogy e kis határmenti fejedelemségben (*uc*) nem a keresztényekkel való ellentét jelentette a fő ideológiát, hanem inkább a zsákmányszerzés fontossága.⁷⁸ Úgy tűnik, hogy az oszmánok mindenkit befogadtak és gyakran éppen hittársaik ellen harcoltak a fejedelmi hatalom kiterjesztése érdekében. Toleráns hozzáállásukat már csak az is elősegíthette, hogy a fejedelemség magas szintű városi kultúrák és fontos kereskedelmi utak vonzáskörzetében feküdt.⁷⁹ Végző soron tehát azt láthatjuk, hogy a korai oszmán állam által megvalósított *gazá* inkább volt befogadó, mintsem kirekesztő, s éppen az elfogadó és befogadó társadalom koncepciója vonzotta Oszmán zászlaja alá az embereket, mely mintegy olvasztótégelyként működött.

78 LOWRY (2003), 133. Meg kell azonban jegyezni, hogy Lowry 2008-ban beismerte, hogy a zsákmányszerzés és rablás ösztönző erejét túlbecsülte, s ezzel alábecsülte a vallási motiváció erejét. FIBIGER Bang, Peter, KOŁODZIEJCZYK, Dariusz (szerk., 2012), *Universal Empire. A Comparative Approach to Imperial Culture and Representation in Eurasian History*. Cambridge University Press. 175.

79 SHAW (1976), 9–10.

Felhasznált irodalom

- ARNAKIS, G. Georgiades (1951), „Gregory Palamas among the Turks and Documents of His Captivity as Historical Sources” *Speculum*. (26/1.).
- ATLANSOY, Kadir, SEVİM, Sezai (szerk., 1996), *Osmangazi ve Dönemi*. Bursa.
- DARLING, Linda T. (2000), „Contested Territory: Ottoman Holy War in Comparative Context” *Studia Islamica*. (91.).
- EMECEN, Feridun M. (2003), *Batı Anadolu Beylikler Dünyası*. Istanbul.
- FIBIGER BANG, Peter, KOŁODZIEJCZYK, Dariusz (szerk., 2012), *Universal Empire. A Comparative Approach to Imperial Culture and Representation in Eurasian History*. Cambridge University Press.
- FINKEL, Caroline (2006), *Osman’s Dream. The Story of the Ottoman Empire 1300–1923*. John Murray Publishers.
- FLEET, Kate (szerk., 2009), *The Cambridge History of Turkey I. (Byzantium to Turkey 1071–1453)*. Cambridge University Press.
- FODOR Pál (1983), „Ahmedî elbeszélése mint a korai oszmán történelem forrása” *Világtörténet*. (2.).
- FODOR Pál (2000), *A szultán és az aranyalma*. Balassi.
- FODOR Pál (2002), „Az Oszmán Birodalom születése” In: *Tanulmányok Szakály Ferenc emlékére*. Bp.
- GOLDEN, Peter B. (1992), *An Introduction to the History of the Turkic Peoples. Ethnogenesis and State-Formation in Medieval and Early Modern Eurasia and the Middle East*. Wiesbaden.
- GYURGYÁK János, KISANTAL Tamás (szerk., 2006), *Történetelmélet I–II*. Osiris.
- IMBER, Colin (2002), *The Ottoman Empire, 1300–1650. The Structure of Power*. New York, Palgrave Macmillan.
- İNALCIK, Halil (1953), „Some Remarks on the Study of History in Islamic Countries” *Middle East Journal*. (7/4.).
- İNALCIK, Halil (1960), „Bursa and the Commerce of the Levant” *Journal of the Economic and Social History of the Orient*. (3/2.).
- İNALCIK, Halil (1978), *The Ottoman Empire – Conquest, organization and economy*. London, Variorum reprints.
- JONES, Michael (szerk., 2008), *The New Cambridge Medieval History*. Cambridge University Press.
- KAFADAR, Cemal (1995), *Between Two Worlds – The Construction of the Ottoman State*. Berkeley, University of California Press.

- KÁLDY-NAGY Gyula (1979–80), “The Holy War (jihad) in the First Centuries of the Ottoman Empire” *Harvard Ukrainian Studies*. (III/IV.).
- KAPLANOĞLU, Raif (2000), *Osmanlı Devletinin Kuruluşu*. İstanbul.
- KEREKES Dóra (2008), “Tradicionális birodalom – modern birodalom. Az Oszmán Birodalom a 17. század első felében” *Aetas*. (23/4.).
- LINDNER, Rudi Paul (1983), *Nomads and Ottomans in Medieval Anatolia*. Bloomington.
- LINDNER, Rudi Paul (2007), *Explorations in Ottoman Prehistory*. Ann Arbor.
- LOWRY, Heath W. (2003), *The Nature of the Early Ottoman State*. State University of New York.
- MATUZ József (1990), *Az Oszmán Birodalom története*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- OIKONOMIDES, Nicolas (2005), *Society, Culture and Politics in Byzantium*. Variorum.
- OUSTERHOUT, Robert (1995), „Ethnic Identity and Cultural Appropriation in Early Ottoman Architecture” *Muqarnas*. (12.).
- OUSTERHOUT, Robert (2004), „The East, the West, and the Appropriation of the Past in Early Ottoman Architecture” *Gesta*. (43/2.).
- ÖZCAN, Azmi, Öz, Mehmet (szerk., 2011), *Osmanlı İmparatorluğu’nun kuruluş meseleleri sempozyumu*. Bilecik.
- REPP, R. C. (rev., 1994), „The Ottoman Empire, 1300–1481 by Colin Imber” *The English Historical Review*. (109/431.).
- SHAW, Stanford (1976), *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey I. (Empire of the Gazis: The Rise and Decline of the Ottoman Empire, 1280–1808)*. Cambridge University Press.
- THOMAS, L. V. (rev., 1950), „Hoi Protoi Othomanoi by G. Georgiades Arnakis” *Journal of Near Eastern Studies*. (9/3.).
- ZACHARIADOU, Elizabeth (szerk., 1993), *The Ottoman Emirate (1300–1389). Halcyon Days in Crete I. A Symposium Held in Rethymnon 11–12 January 1991*. Crete University Press.

Nagy Dániel

„... und eine ganze keusche Seligkeit.”

**Tonio Kröger metalepszise –
avagy Szöveg-valóság versus
Valóság-szöveg?**

Irodalomtudomány szekció

Bevezetés

Az általánosan elterjedt nézet szerint Thomas Mann első ízben 1903-ban megjelent elbeszélésének a *Tonio Kröger*nek a fő témája a művész-lét, a művész-sors kérdése a polgári társadalomban. Másképpen fogalmazva Mann írásában a művészi és a polgári világ szembeállítása jelenik meg, a konfliktust ráadásul különösen élessé teszi, hogy mindezt egyetlen alak, a „polgári származású író” főhős, Tonio Kröger belső vívódásaként mutatja be önnön származása és hivatása között. A potenciális olvasónak ráadásul nem szükséges különösebben nagy műveltséggel rendelkeznie ahhoz, hogy tisztában legyen vele, nem csupán a regényalakra, Tonio Krögerre, de magára a szerzőre, Thomas Mannra is kitűnően ráillik a „polgári származású író” meghatározás. Ez a nyilvánvaló tény igen értékes példává tette a művet a biográfiai központú irodalomtudomány számára, akad a szerzőnek olyan korábbi biográfusa is, aki egyenesen azt állítja, hogy az elbeszélés „bizonyos mértékig [Mann] szerzői önéletrajzának egy része.”¹

A posztmodern irodalomtudományi irányzatok számára azonban sokkal inkább kérdéses, hogy mennyiben szükséges, illetve mennyiben lehetséges – ha egyáltalán – egy fikciós szépirodalmi szöveget a szerző életrajzi tényeinek dokumentumaként olvasni. Természetesen nem mindenki merészkedik odáig, mint Roland Barthes, aki híressé vált esszéjében egyenesen a „szerző hálát” hirdette meg² – ám összességében elmondható, hogy az utóbbi legalább

1 HILSCHER, Eberhard (1966), *Thomas Mann élete és műve. Esztétikai kiskönyvtár*. Budapest, Kossuth. 50.

2 BARTHES, Roland (1996), „A szerző halála” In: Uő: *A szöveg öröme*. Budapest, Osiris. 50-55.

fél évszázad tudományos irodalomértése (a hazai intézményesített alap és közepfokú irodalomtanítással ellentétben) általában inkább problematikusnak tekinti a szerzői életrajz bevonását a szövegek értelmezésébe, semhogy a korábbi irodalomtárgyaláshoz hasonló nagy előszeretettel éljen vele. A legutóbbi évtizedek tapasztalatai alapján azonban egyre inkább olybá tűnik, a szerzőt hiába is szeretnénk exorcizálni a szépirodalom értelmezéséből, az erre tett teoretikus kísérletek tényleges szövegekkel és valódi olvasókkal szembesülve szinte valamennyi alkalommal kudarcot vallanak. Végső soron még a leginkább befogadó-központú kritika is kénytelen belátni, hogy amennyiben a *befogadót* egyfajta kommunikációs aktus *címzettjeként* fogjuk fel, illetve a *befogadó* maga is így tekint önmagára, akkor az *üzenet*hez szükségszerűen tartozik egy *feladó* is. Minden irodalmi szövegben „beszél hozzánk” valaki, akiről, ha csak az irodalom élvezetét nem szándékozzuk a skizofrénia egy társadalmilag intézményesített formájának tekinteni, célszerű feltételeznünk, hogy az olvasótól különböző személy.

Noha az irodalmi szöveg beszélőjének léte nem tagadható, „személyazonosságának” megállapítása igencsak bonyolult feladat. Természetesen a 19. században gyökerező „hagyományos” irodalomtudomány életrajz-központúsága ettől még elméletileg problematikus marad, hiszen akár a fentiek fényében is nyugodtan kitarthatunk amellett az állítás mellett, hogy sem a fikciós szöveg beszélője, sem a hősök nem azonosíthatók a tényleges „biográfiai szerző” személyével. Azonban a *Tonio Kröger* úgy tűnik éppen azon szövegek egyike, melyek akár komoly kihívás elé is állíthatják ezt a teoretikus állásfoglalást. Hiszen, jobban megvizsgálva a szöveget a szerző életrajzában fényében, józan ésszel egyáltalán nem tűnik tarthatatlannak az az állítás, hogy az elbeszélést kissé iskolás módon „szerzői önvallomásnak” tekintsük.

Kröger és Mann

Thomas Mann korábbi életrajzírói egy egész sor párhuzamot tártak fel a regényhős, Tonio Kröger és a szerző, Thomas Mann életrajzában motívumai között. Mind az író, mind hőse egy Észak-németországi tengerparton található egykori Hanza-városból származnak. Mann ugyanis Lübeckben született 1875-ben, míg Tonio Kröger szülővárosának nevét ugyan nem tudjuk meg, ám a novellában szereplő település leírása alapján számos dologban hasonlít az író „való világban” létező szűkebb pátriájára. Mann és Tonio családi háttere is ugyancsak hasonló egymáshoz, nem csupán polgári, de kimonodottan nagypolgári származásuk mindketten. A regényíró és a regényalak

apja egyaránt gabona-nagykereskedelemmel foglalkozik, s mindketten igen vagyonos és tekintélyes polgárai városuknak. A „valódi” Thomas Johann Heinrich Mann Lübeck város szenátoraként és holland királyi konzulként rendkívül előkelő személyiségnek számított,³ míg az elbeszélésben Kröger konzul is ugyancsak nagytekintélyű és köztiszteletben álló férfiúként kerül bemutatásra. Író és hős családi hátterének hasonlósága nem csupán apai oldalon jelentkezik. Thomas Mann édesanyja, Julia da Silva-Bruhns Brazíliában született egy oda vetődött német kereskedő és egy helyi kreol nő lányaként.⁴ Meglepő módon nem csupán Mann, de Tonio Kröger édesanyja is „déli” származású, „sötét bőrű” és „tüzes természetű”, és különösképpen mindketten feltűnően muzikálisak. Tonio Kröger anyja a narrátor szerint gyönyörűen játszott zongorán és mandolinon, s Mann édesanyja is számos visszaemlékezés szerint kitűnő amatőr pianista volt (arra vonatkozóan, hogy mandolinon is játszott volna, nem találtam adatot). Ha már a zenénél tartunk, további közös pont, hogy mind Mann, mind hőse hegedülni tanultak fiatalkorukban.⁵ Művészi érzékenységük, tehetségük dacára azonban sem az írónak, sem Tonio Krögernek nem jósoltak fényes jövőt gyermekkorukban. Mann tanárai már gimnazista korában „megjósolták elzüllését”,⁶ míg hőse, Tonio szintén nem örvend különösebb megbecsülésnek poroszos szellemben oktató tanárai körében.

A későbbi fejezetekből az is kiderül, hogy a nagy múltú Kröger-família végül igen hasonló sorsra jutott, mint az író családja a „való világban”. Tonio Kröger szülővárosába való visszatértekor szülői háza már közkönyvtárként áll a városlakók rendelkezésére, az egykor virágzó vállalatot pedig jóval korábban felszámolták már, hiszen a „művész” Tonio aligha lett volna alkalmas olyan „tisztességes” polgári tevékenységre, mint a családi cég irányítása. Thomas Mann apja szintén gondoskodott végrendeletében a családi vállalat felszámolásáról, miután sem Thomas, sem bátyja, Heinrich nem mutatott különösebb affinitást a gabonakereskedő vállalkozás folytatására.⁷ Az író későbbi életpályájához hasonlóan hőse is több ízben jár Itáliában fiatal felnőtt korában, s Mannhoz hasonlóan Tonio is Münchenben él, elismert íróként. Hiszen a legnyilvánvalóbb hasonlóság szerző és alakja között éppen a fog-

3 Pók Lajos (1969), *Thomas Mann világa*. Budapest, Európa. 21. ld. még HILSCHER 5.

4 Uo. 23.

5 HILSCHER 6.

6 Uo.

7 Pók 28.

lalkozásuk, avagy hivatásuk, mivel mindketten az írói mesterséget űzik, s ráadásul mindketten sikeresek is ebben a tevékenységükben. Tonio Krögerről a narrátor világosan kijelenti, hogy nem csupán a közönség által elismert, de a legkifinomultabb ízlés szerint is kiváló művelője volt mesterségének, míg Mann az elbeszélés megírásakor nem sokkal volt első nagy írói sikere, a *Buddenbrook-ház* című, nem mellesleg szintén számos „önéletrajzi elemet tartalmazó” családrégény megjelenése után, mely egy csapásra nevet szerzett neki az európai irodalomban. A huszadik század első évtizedeinek számos jelentős irodalmi alkotásában szinte már toposzá válva jelenik meg a főhős, mint szárnyait bontogató író motívuma: gondoljunk csak Joyce *Ifjúkori önarckép* (*Portrait of an Artist as a Young Man*) című művére, vagy éppen Az eltűnt idő nyomában-ra.

Természetesen még tovább is lehetne sorolni az „önéletrajzi ihletésű” motívumokat a *Tonio Kröger*-ben, az életrajz-központú szövegmagyarázat hívei bizonyára meg tudnák mondani, hogy a szülőkön kívül a többi szereplő, pl. Hans Hansen, vagy Ingeborg Holm alakjának ki lehetett az „élő” mintája, illetve egyes kutatók még azt is kiderítették, hogy a mű utolsó fejezeteiben leírt dániai (alsgaardi) vakáció (a hős szülővárosának érintésével) szintén megtörtént a „való életben” az íróval, 1899-ben.⁸ A párhuzamok további számlálása helyett azonban úgy vélem célszerűbb volna áttérni ezen hasonlóságoknak az olvasási stratégiát befolyásoló szerepének tisztázására, illetve az elméleti konzekvenciák levonására.

Valóság és Szöveg

Fentebb említettem Tonio Kröger hasonlóságát Stephen Dedalushoz, illetve az *Eltűnt idő* narrátorához. E két példán is jól látható, milyen könnyedén hajlunk rá olvasóként, hogy minden irodalomelméleti irányzat dacára a szerző személyét az irodalmi műbe vetítsük. Hiszen Joyce *Ifjúkori önarckép*ének eredeti címében (ld. fent) tulajdonképpen szó sincs önarcképről, az angol cím szó szerinti jelentése pusztán *Egy művész ifjúkori képmása* – a magyar Joyce-recepció mégsem kérte ki magának az írónak és főhősének a magyar fordítás címe által elkövetett, teoretikusan megkérdőjelezhető azonosítását. Ehhez kísértetiesen hasonló eset az *Eltűnt idő* narrátorának elnevezése, akit még komoly irodalomtudósok (például nem kisebb név, mint Gérard Genette) is nagy előszeretettel neveznek *Marcel*nek, a szerző keresztnéve után, holott a regény mesélője valójában sosem mutatkozik be Marcelként és a többi sze-

replő sem szólítja őt a nevén. Természetesen a *Tonio Kröger*hez hasonlóan szintén hosszasan lehetne sorolni a párhuzamokat Joyce és Proust életrajza, illetve hőseik sorsa között, ám ettől még továbbra is minimum kétséges, hogy szükségszerű-e az irodalmi szövegeket a *biográfiai szerző* „önvallomásának”, avagy életrajzi dokumentumának tekintenünk.

Viszont amennyiben ki akarunk tartani amellett az állítás mellett, hogy a fikciós szépirodalmi művek beszélői, illetve hősei nem tekinthetők automatikusan az *empirikus szerző* önreprezentációjának, mit kezdünk az ún. „önéletrajzi ihletésű” szövegekkel, például éppen a *Tonio Kröger*rel? Milyen elméleti konzekvenciák vonhatók le a főhős *fiktív*, és az empirikus szerző *valós* életrajza között megfigyelhető számos hasonlóságból az irodalmi szöveg jelentéskonstruálására, illetve a szöveg által felkeltett olvasói várakozásokra vonatkozóan?

Ennek megítéléséhez először is célszerű szétszálazni az irodalmi kommunikációs folyamat „szereplőit” a *szöveg*, illetve a *befogadó* oldaláról, és pontosan feltérképezni a köztük lévő viszonyrendszereket. A szöveg részéről négy tényezőt tartok mindenképpen kiemelendőnek: az első természetesen a szerző, a „valós”, biográfiai szerző, az a ténylegesen létezett személy, aki a szöveget írta, s akit Umberto Eco *empirikus szerző*nek nevezett.⁹ Jelen esetben ez a személy Thomas Mann, aki 1875. június 6-án született Lübeckben, és 1955. augusztus 12-én hunyt el Zürichben, s akinek e két dátum közötti életpályáját is jól ismerhetjük mivel számos komoly, szakmailag megalapozott életrajzi munka szól róla.

A szövegen kívüli *empirikus szerző* szövegbe importálása elméletileg problematikus ugyan, ám mégsem tudunk eltekinteni attól, hogy valamiféle szerzői figurát képzeljünk a szöveg mögé. Ennek a problémának a megoldására számos teória született a modern irodalomelméletben, Wayne Booth például *The rhetoric of fiction* címmel, először 1961-ben megjelent híressé vált könyvében *implikált szerző*nek (*implied author*) nevezi az íróknak a szövegekben manifestálódó „második énjét” (*second self*).¹⁰ Ez a „személy” persze már nem egy empirikusan létező valaki, sokkal inkább teoretikus absztrakció, aki elvileg sosem azonosítható teljes mértékben a biográfiai szerzővel (Ro-

9 ECO, Umberto (1992), „Overinterpreting texts” In: COLLINI, Stefano (szerk.): *Interpretation and Overinterpretation*. Cambridge Univ. Press. 45-67. 65.

10 BOOTH, Wayne C. (1982), *The rhetoric of fiction*. 2nd ed. University of Chicago Press. 71. vö. COMPAGNON, Antoine (2006), *Az elmélet démona. Irodalom és józan ész*. ford. Jeney Éva. *Anthropos könyvek*. Pozsony, Kalligram. 173.

land Barthes megfogalmazásában „aki ír”, nem azonos azzal, „aki van”).¹¹ Az *implikált szerző* bizonyos szempontból tehát nem más, mint a szövegben alkalmazott retorikai eljárások összessége – pontosabban az olvasó, illetve a kritikus által mögéjük látott *beszélő*. Ez a beszélő elvileg magasabb rendű a szövegben explicit módon megjelenő, az olvasóhoz közvetlenül szóló beszélőknél, még a szinte isteni hatalommal bíró „mindentudó narrátoroknál” is, hiszen a szöveg valamennyi retorikai jelenségéért felelős, nem csupán egy adott nézőpontú – legyen ez a nézőpont bármilyen átfogó – narrátor vagy szereplő érvelésmódjáért. Az implikált szerzőnek hatalmában áll a narratív nézőpontok közötti váltás, sőt akár önmaga eltűnésének illúzióját is keltheti, azáltal, hogy a történet igazságszerűségének segítségével azt a látszatot kelti, mintha a „történet önmagát mesélné el”.¹² Az *implikált szerző* tehát szükség-szerűen ott rejtőzik a szövegben az olvasó által tapasztalt valamennyi megnyilatkozás mögött, még ha ezt nem is mindig vesszük észre – az *empirikus szerző*vel ellentétben már nagyon is benne van a szövegben, ám mindig bizonyos távolságot tart a fikciós szövegben ténylegesen megszólaló beszélőktől. Riffaterre *szuperolvasója* után szabadon nevezhetnénk akár *szuperbeszélőnek* is, mivel az összes lehetséges beszélőt bizonyos értelemben magában egye-síti.¹³ Az implikált szerző, mint mindig, a *Tonio Kröger* esetében is névtelen marad, hiszen nyilván nem nevezhetjük Thomas Mann-nak, mivel ez a név már foglalt, az *empirikus szerzőt* hívják így. A legegyszerűbb megoldásnak az tűnik, hogy az *implikált szerzőt* jelen esetben egyszerűen „A *Tonio Kröger* szerzője” névvel illessük.

Tovább közelítve a szöveghez, illetve a szövegről szerzett elsődleges olvasói tapasztalathoz, a szövegben legnyilvánvalóbb módon megnyilatkozó személyiség maga a *narrátor*, avagy *elbeszélő*, hiszen a szöveg túlnyomó részében az ő hangját halljuk. Általában ő beszél az olvasóhoz, még pontosabban fogalmazva csak ő beszél az olvasóhoz, hiszen ugyan a szövegben szép számmal találhatók olyan megnyilatkozások, amik nem tőle származnak, például a

11 BARTHES, Roland (1998), „Bevezetés a történetek strukturális elemzésébe” In: BÓKAY Antal – VILCSEK Béla (szerk.): *A modern irodalomtudomány kialakulása. Szöveggyűjtemény.* Budapest, Osiris. 527-542. 541.

12 RICOEUR, Paul (1999), „A szöveg világa és az olvasó világa” In: Uő: *Válogatott irodalom-elméleti tanulmányok.* Szegedy-Maszák Mihály szerk. Budapest, Osiris. 310-352. 318. vö. „amikor a történet önmagát beszélte el” MANN, Thomas: *József és testvérei*. 2. köt. Gabo kiadó. 270-271. Sárközi György ford.

13 A *szuperolvasó (superreader)* fogalmáról ld. RIFFATERRE, Michael (1966), „Describing poetic structures: Two approaches to Baudelaire’s les Chats” *Yale French Studies* No. 36/37, Structuralism. 200-242. 215.

szereplők egymás közti beszélgetései, vagy Tonio levele az utolsó fejezetben, ezek címzettje azonban direkt módon nem az olvasó, hanem mindig a fikció egy másik szereplője, például Hans Hansen, Lizaveta Ivanovna, vagy éppen maga a főhős, Tonio Kröger. A *narrátor* mindössze lehetővé teszi az olvasó számára, hogy „kihallgathassa” ezeket a fiktív szereplők közötti privát közléseket, vagy beleshessen Tonio Kröger művész-barátnőjének írt magánlevelébe. Mi több, a *narrátornak* olyasmire is van hatalma, ami a „való világban” egyetlen beszélőnek sem adatik meg, nem csupán a szereplők társalgásait és levelezését, hanem még a gondolataikat is módjában áll tolmácsolni az olvasó felé. A *Tonio Kröger* narrátora tehát csaknem mindentudó szerepben tetszeleg, hiszen még a hős gondolatait is ismeri, bár Tonio az egyetlen szereplő, akinek a fejébe ily módon bepillantást enged, a többi szereplő gondolatait vagy nem látja, vagy csupán nem tartja őket közlésre érdemesnek, ennek a ténynek még lehet jelentősége a későbbiekben. A *narrátor* mindazonáltal, noha quasi mindentudónak tűnik, még így sem azonos az *implikált szerzővel*, mivel ő csupán a saját retorikai eszköztára felett rendelkezik, míg egy másik szinten ő maga is az *implikált szerző* retorikai arzenáljának egy része. A *narrátor* kizárólag a saját propozícióért felel, a hősök megnyilatkozásait csupán közvetíti az olvasó felé. A hősök közlései, gondolatai viszont primer módon nem az olvasónak szólnak, hanem a saját szintjükön található entitásoknak, vagyis a többi hősnek, esetleg önmaguknak. Az a szereplő, aki ezeket az olvasónak címzett közléssé teszi, nem más, mint az *implikált szerző*. „A *Tonio Kröger* narrátora” – nem tudjuk másként nevezni, hiszen ő sem mutatkozik be a szövegben, csupán egy Tonio életét kívülről szemlélő megfigyelő testetlen hangjának tűnik – mindentudó elbeszélőként prezentálódik, s ezáltal Booth terminológiája szerint nem csak *személyes* (*personal*), hanem egyszersmind *megbízható* (*reliable*) narrátornak is látszik.¹⁴ *Személyes* azért, mert a *narrátor* a hősöktől világosan elkülönülő, autonóm beszélőként, önálló „szólamként” kerül megismerésre,¹⁵ *megbízható* pedig azért, mivel olyan ékes tanúbizonyságát adja mindentudásának, hogy olybá tűnik, az olvasónak egyszerűen nincs oka kételkedni az elbeszélő hang szavahihetőségében.

Az irodalmi kommunikáció utolsó rétege a szöveg oldaláról jelen esetben szintén rendkívül nagy jelentőséggel bír. Ezt a szintet a *nem-kritikus olvasók* szemszögéből nézve talán még a narrátornál is közvetlenebb módon meg-

14 BOOTH 8.

15 vö. BAHTYIN, M. M. (2001), *Dosztojevszkij poétikájának problémái*. Budapest, Gond-Cura/Osiris. 10-11.

tapasztalható alakok, a hősök alkotják. A „hétköznapi”, avagy „normális” olvasók ugyanis meglehetősen ritkán fókuszálják figyelmüket a narráció mikéntjére, vagy a narrátor személyére (bár a posztmodern irodalom nagy előszeretettel alkalmaz olyan elbeszélési stratégiákat, melyek még a legnaivabb olvasót is erre kényszerítik). Ellenben a szöveg átélése és élvezete során gyakran alakítanak ki szoros kötődést a hősökhöz, szeretik vagy megvetik őket, szurkolnak a sikerükért vagy bukásukért, sőt sokszor egyenesen „azonosulnak velük”. Az irodalomtudománnyal nem foglalkozó „normális olvasók” túlnyomó többsége arra a kérdésre, hogy miről szól egy regény, bizonyosan nem a narráció mikéntjére való reflexióval fog válaszolni, hanem leggyakrabban a *főhős* rövid jellemzését, vagy a *cselekmény* tömör összefoglalást adja. A hősöket tehát súlyos hiba lenne kihagyni ebből a hevenyészett modellből, hiszen az olvasó legközvetlenebb szövegtapasztalatának fontos részét képezik. A *Tonio Kröger* esetében igazából csak egyetlen hősről beszélhetünk, magáról a címszereplőről, az összes többi alak csupán epizód szerepben tűnik fel, s az olvasó is csak arra a rövid időre ismeri meg őket, amíg kapcsolatban állnak a főhőssel. De miért olyan fontos a főhős szerepét hangsúlyozni a szöveg jelentésképzési folyamatában, hiszen ő voltaképpen nem egyéb, mint a fikció egyik szereplője? A *Tonio Kröger* esetében azonban a főhős nem csupán azért érdekes, mert a „naiv olvasó” számára ő a szöveg legplasztikusabb „funkciója” – őt sajnálja meg, vagy ítéli el (esetleg váltakozva) az olvasás során, végső soron akár az ő helyzetébe éli bele magát, vele azonosul. Tonio Kröger fiktív személye, és a szövegbe, valamint a befogadói értelemgenerálásba való beágyazottsága egyszersmind igen érdekes és fontos kérdéseket vet fel a „művelt”, „reflektáló”, „professzionális” olvasás számára is.

Először is a művelt olvasó azonnal szembesül a félreérthetetlen motivikus párhuzamokkal a *fiktív* főhős, Tonio Kröger és a *valódi* empirikus szerző, Thomas Mann élettörténetében. Ezért tartottam feltétlenül szükségesnek reflektálni a *biográfiai szerző* személyére, noha ő kétségtelenül kívül áll a szöveg univerzumán, és a legújabb kori irodalmi kritika általában erősen ódzkodik tőle, hogy bevonja a művészi szöveg értelmezésébe. Jelen esetben azonban ez nem lehetséges, hiszen a „valós” és a „fiktív” életrajz közti megfelelések olyanmilyra égbekiáltóak, hogy egyszerűen lehetetlen nem tudomást venni róluk. Még ha körmünk szakadtáig ragaszkodni is akarnánk a szerző haláláról szóló – számos esetben egyébként igen vonzó – tézishoz, akkor is abszurd volna azzal az igénnyel fellépni a művelt olvasóközönséggel szemben, akik a fent felsorolt kapcsolatokat – vagy legalábbis azok egy részét – azonnal felfedezik,

hogy felejtsek el mindazt, amit Thomas Mann életrajzáról, származásáról, művészetfelfogásáról stb. tudnak, amikor a *Tonio Kröger* olvasásához kezdenek. Legalább ennyire teljesíthetetlen kérdés volna az is, hogy ha nem is felejtik el, legalább hagyják figyelmen kívül az újra meg újra feltoluló párhuzamokat, ily módon, hogy úgy mondjam „ideológiai okokból” erőszakot téve saját, természetesen adódó olvasási stratégiájukon. Ettől persze még éppen kitart-hatunk amellett az állítás mellett, hogy Thomas Mann életrajzának ismerete nélkül is eredményes és legitim olvasatok nyerhetők a *Tonio Kröger*ből, ám ez nem kötelezheti a *hős* és az *író* közötti párhuzam felismeréséből nyert je-lentések ignorálására azokat az olvasókat, akik számára ezek a jelentések már megszülettek.

Erről a témáról önmagában hosszasan lehetne vitatkozni, bevonva a dis-kurzusba a korszak hasonló, „írói önvallomásként” vagy „szubjektív művészi önéletrajzként” is olvasható egyéb fontos alkotásait, például a fentebb említett Joyce vagy Proust műveit. A *Tonio Kröger*ben azonban textuális szinten törté-nik valami, ami még élesebbé teszi a probléma felvetődését, és egyben meg-kerülhetetlen következményekkel jár az olvasói stratégia kialakítására nézve. A mű utolsó mondata ugyanis a következőképpen hangzik:

„Sehnsucht ist darin und schwermütiger Neid und ein klein wenig Verachtung und eine ganze keusche Seligkeit.”¹⁶

„Vágyódás van benne, mélabús irigység, kis megvetés és tiszta, szeplőtlen bodogság.”¹⁷ (Lányi Viktor ford.)

Ez a mondat az elbeszélésben a főhős, Tonio Kröger tollából származik, ez-zel a szó abszolút pozitív értelmében vett „közönséges” (*gewöhnlich*) emberek iránti szeretetét jellemző mondattal zárja Tonio Lizaveta Ivanovnáának írott levelét, mely a mű záró részét képezi. Ez pedig a figyelmes olvasóban azonnal előhív egy fontos emléket, nevezetesen a novella első fejezetének záró mon-datát, mely így hangzik:

„Damals lebte sein Herz; Sehnsucht war darin und schwermütiger Neid und ein klein wenig Verachtung und eine ganze keusche Seligkeit.”¹⁸

16 MANN, Thomas (1975), *Tonio Kröger*. Budapest, Európa. Kétnyelvű kiadás (Lányi Viktor magyar fordításával) 194.

17 Uo. 195.

18 Uo. 34.

„Akkor élt a szíve; vágy volt benne és mélabús irigység, icipici megvetés és tiszta, szeplőtlen boldogság.”¹⁹ (Lányi Viktor ford.)

Ezt a kijelentést a narrátor teszi Tonio Krögerről, miután a hős hazafelé tart Hans Hansennel közös sétájuk után. A német szövegben a két utolsó mondat – bár kontextusuk miatt erősen különböző jelentéssel bírnak – szinte szóról szóra megegyezik, és az idézett magyar fordításban is csupán egy elhanyagolható stilisztikai eltérés figyelhető meg. Amennyiben figyelmesen olvassuk a szöveget ennek az intratextuális ismétlődésnek a felismerése gyakorlatilag elkerülhetetlen. Ez a felismerés pedig nyilvánvalóan következményekkel jár a szöveg értelmére nézve, sőt képes lehet akár a teljes befogadói stratégia retrospektív átstrukturálására.

A leglényegesebb mozzanat ebben az ismétlődésben számomra az, hogy ugyanazt a mondatot először a *narrátor*, majd a *főhős* írja le. Az *implikált szerző* ezáltal hívja fel a szöveg újraértelmezésére az olvasót. Vajon ez azt jelenti, hogy a narrátor azonos Tonio Krögerrel? Hiszen a hős foglalkozása író, elképzelhető tehát, hogy végig ő beszélt egyes szám harmadik személyben saját magáról, ezért volt a narrátornak kizárólag az ő gondolataihoz hozzáférése, s a többi szereplőéhez nem? Vagy az is lehetséges, hogy a narrátor mindentudásának határtalan arroganciájában arra ragadtatta volna magát, hogy „saját hőstét plagizálja”? Ráadásul elbeszélésében szándékosan Tonio idézett levelénél előre pozícionálta az inkriminált mondatot a saját interpretációjában, ezzel azt a látszatot keltve mintha éppen Tonio lopott volna tőle? Lehetséges, hogy az oly bölcsnek, sőt mindentudónak és tárgyilagosságnak mutakozó, kiemelkedően megbízhatónak tűnő narrátorunk végső soron nem egyéb közönséges tolvajnál? A kérdés az *implikált szerző* retorikai stratégiáját is érinti, hiszen mindkét esetben azáltal fedi fel magát egyetlen pillanatra, hogy nyilvánvalóvá teszi az eljárást, ami által még inkább elrejtőzik, hiszen csak neki állt hatalmában a két különböző szinten lévő beszélő azonosításának ilyen explicit jelzése. Az első esetben paradox módon épp azáltal sejteti meg jelenlétét, hogy diszkreditálja saját szócsövét, a *megbízható narrátort* mintegy „felfedve” annak azonosságát a hőssel, Tonio Krögerrel. Vagyis *személyes narráció*ból az utolsó mondattal egy csapásra *személytelenre* vált. A második esetben pedig éppen a már eleve „mindentudó” narrátor szinte „mindenhatóvá” emelt figurája mögött tűnik el. Lényegében az *imp-*

likált szerző mindkét esetben úgy tesz, mintha a szöveg teljes retorikai eszköztárával valaki más rendelkezne (az első esetben a *főhős*, a másodikban a *narrátor*) miközben az egész nem más, mint az ő retorikai mesterfogása.

Természetesen az egésznek csak akkor van értelme, ha az olvasó észreveszi a belső önidézet általi azonosítást. Az olvasó szerepe az irodalmi jelenéskonstruálásban olyannyira komplex kérdés, hogy e helyen még vázlatosan sem érdemes ismertetni a különböző elméleteket. Akár az *implikált szerző* mintájára a szöveg egy funkciójaként elgondolt *mintaołaszót*,²⁰ akár a hasonló módon „szövegbe írt” *implikált olvasót*,²¹ akár a szöveg megértéséhez szükséges információk lehetséges legszélesebb körével rendelkező *szuperolvasót*²² kíván a fenti retorikai fogás felismerése, a lényeg, hogy minden *empirikus olvasónak*,²³ aki ténylegesen észreveszi, kezdenie kell vele valamit saját olvasata felállításakor. Kritikus olvasókkal szemben ez az igény különösen sürgetően jelentkezik, hiszen a szóban forgó retorikai alakzat a fikcióról szóló diskurzusból igen nagy karriert befutott *metalepszis*.

Tonio Kröger metalepszise

A *metalepszis* a klasszikus retorikai elméletekből is ismert alakzat, lényege az ok és okozat, avagy következmény felcserélése.²⁴ Általánosabban fogalmazva a *metalepszis* alkalmas szerző és műve, még általánosabban a reprezentáció létrehozójának és magának a reprezentációnak az összekapcsolására.²⁵ A *metalepszis* a fikciós szövegekben mindig egyfajta határsértésként jelentkezik,²⁶ jelen esetben a *narrátor* és a *hős* „diegetikus szintjei” közti határ mosódik el azáltal, hogy szó szerint ugyanaz a megnyilatkozás mind a két szinten megjelenik, előbb a *narrátor* beszél a *hősről*, majd a *hős* saját magáról. Ez a szöveg saját belső terében megjelenő határsértés pedig még jobban kihangsúlyozza a szöveg által az olvasóban kiváltott másik határsértést, a *valóság* és *fikció* határának képlekennyé válását. A fikció persze eleve elgondolható egyfajta határátlépő aktusként, Wolfgang Iserrel szólva a határátlépés alapve-

20 Eco 64.

21 Iser, Wolfgang (1994), *Der implizite Leser*. 3. Auflage. München, Wilhelm Fink Verlag. 8-9.

22 Riffaterre 215. ld. 13. jegyzet

23 Eco 64.

24 Genette, Gérard (2006), *Metalepszis. Az alakzattól a fikcióig*. Pozsony, Kalligram. 8.

25 Uo. 11.

26 Uo. 22.

tő vágya élteti.²⁷ Iser szerint a *valóság* és a *fikció* hagyományos szembeállítására több szempontból is értelmetlen, egyrészt a különböző filozófiai irányzatokban erőteljesen gyökeret vert ismeretelméleti kétely eleve problematikussá teszi a *valóság* fogalom használatát,²⁸ másrészt több egymástól független irodalomelméleti irányzat is arra a megállapításra jutott, hogy az irodalmi műalkotást, és különösen annak megértését nem lehetséges pusztán annak *fiktív* voltából levezetni, hiszen „a teljesen valóságtól elrugaszkodott fikció értelmetlen volna.”²⁹ Iser szerint tehát az irodalmi szöveg *fikció* és *valóság* keveredésén alapul, az „adott és elképzelt összjátékát” valósítja meg.³⁰ Egy teljesen más megközelítésből a *lehetséges világok elmélete* is hasonló eredményre jut, ezen elmélet hívei szerint az irodalmi szövegekben keletkező lehetséges világok mentális konstruálásában mindig a valóságot vesszük mintának, a *lehetséges világok* mindig a *valóság* felől érhetők el (elérhetőség – *accessibility*).³¹ Az olvasó mindig a számára adott (tehát nem feltétlenül *objektíven* létező) valóságból kiindulva mindig csak annyi módosítást hajt végre a szöveg hatására általa elképzelt világon (szövegvalóság – *text-actual world*) amennyire a szöveg feltétlenül rákényszeríti (legkisebb eltérés elve – *principle of minimal departure*).³²

Az olvasók azonban általában nem szeretik, ha erre a műveletre a szöveg folyton-folyvást emlékezteti őket. Hiszen a *Tonio Kröger* esetében nem pusztán arról van szó, hogy az elbeszélés szövege egy a 19-20. század fordulóján lehetségesen létező művészsorsot állít elénk, melynek megértéséhez jól jön, ha általánosságban rendelkezünk bizonyos információkkal a nyugati polgári társadalom és művészet történetéről, hanem állandóan kikényszeríti a tájékozott olvasójából, hogy a szöveg lehetséges világának (re)konstruálása közben újra meg újra reflektáljon a számára adott valóságra. Arra a valóságra, melyben ténylegesen élt egy német író, akinek a sorsa a művelt olvasó legjobb tudása szerint rendkívül hasonlóan alakult az irodalmi hőséhez (ráadásul ez a szerző éppen az, aki a szóban forgó szöveget is jegyzi). Egyfajta furcsa, in-

27 ISER, Wolfgang (2001), *A fiktív és az imaginárius. Az irodalmi antropológia ösvényein*. Budapest, Osiris. 15-16.

28 Uo. 22.

29 Uo. 21.

30 Uo.

31 RYAN, Marie-Laure. *Possible Worlds*. http://wikis.sub.uni-hamburg.de/lln/index.php/Possible_Worlds 2013.03.26. 10:43

32 Uo.

*textualitás*hoz hasonló viszony jön létre a *valós szerzői életrajz* és a *fiktio* hőséne *fiktív életrajza* között.

Akár van értelme a *fiktio* kontra *valóság* distinkciónak, akár nincs, az mindenképpen tény, hogy az olvasó itt két *különböző ontológiai státusszal* rendelkező entitás között von párhuzamot. Thomas Mann ugyanis *valós* személy volt, nem csak meg tudjuk mondani mikor és hol született, halt meg, vagy mikor merre járt és mivel foglalkozott, hanem ezen információkat ráadásul empirikusan verifikálható, illetve falszifikálható adatokként gondoljuk el. Vagyis, Umberto Eco megfogalmazásában, úgy véljük, Mannról, mivel ténylegesen egzisztáló entitás volt, *de re* állítások tehetők.³³ Tonio Kröger ellenben regényalak, vagyis minden információ, amit róla tudunk kizárólag Mann szövegén alapul, tehát minden róla tett állítás egyedüli igazságkritériuma az őt „tartalmazó” szépirodalmi szövegnek való megfelelés, vagyis róla csupán *de dicto* állításokat fogalmazhatunk meg. A helyzet azonban nem ilyen egyszerű. Tudniillik számunkra Thomas Mann is csupán könyvszereplő, mindössze annyi a különbség közte és Tonio között, hogy ő más műfajú könyvekben szerepel. Vagyis a mi számunkra a kettejük ontológiai státusza közti különbség alig érzékelhető, hiszen empirikus tapasztalat hiányában éppúgy nem vagyunk képesek *de re* típusú állításokat megfogalmazni a néhai szerzőről, mint sosemvolt hősről.³⁴ Valójában a mi Mannról tett állításaink szintén *de dicto* állítások, az egyetlen (igaz nem elhanyagolható) különbség, hogy az író életrajzát újra meg újra megírják az újabb dokumentumok és változó nézőpontok fényében, míg Tonio Kröger története úgy „jó”, ahogy Mann 110 évvel ezelőtt megírta.

A helyzet tehát az, hogy az egyes szövegek, noha elvileg különböző ontológiai státuszú létezőkről szólnak, gyakorta hasonló narratív, illetve retorikai sémák alapján kerülnek elmesélésre, s egyáltalán nem biztos, hogy ezeket a sémákat a *valós* létezőkről szóló elbeszélések határozzák meg. Jogosan vehető fel a kérdés, hogy amennyiben *intertextualitás*ról beszéltünk *fiktív* és *valós életrajz* között, melyiket tekintjük *pretextus*nak, és melyiket *poszt-textus*nak? Melyik az *idéz* és melyik az *idézett* szöveg? Azt gondolhatnánk, hogy nyilván a szerző *valós* élete az elődszöveg, mivel gyermek és ifjúkora, illetve első írói sikerei kronológiailag megelőzték a *Tonio Kröger* megírását. Igen ám, de a szöveg tanúsága szerint Tonio az elbeszélés végén túl van a harmincadik élet-

33 Eco, Umberto (2009), „On the ontology of fictional characters.” *Sign Systems Studies* 37(1/2) 82-98. 92.

34 Uo. 97.

évén, míg Thomas Mann a mű megírásakor csupán 28 éves (az utolsó előtti fejezet állítólagos mintájául szolgáló dániai vakációjakor pedig mindössze 24 volt, ráadásul akkor még nem is volt ismert író, hiszen a *Buddenbrook-ház* csak a rákövetkező évben jelent meg). Azonkívül nincs sem Thomas Mann, sem más tollából származó olyan biográfia a szerzőről, ami pontosan az említett motívumokat emelné ki az író életrajzából és történetileg pre-egzisztens volna a *Tonio Kröger*hez képest. Vagyis legalább ugyanolyan jogosnak tűnik az a felvetés is, hogy Mann későbbi életrajzeit (melyeket a mai művelt olvasóközönség ismer) konstruálta a modern irodalomtörténet-írás a műveknek megfelelően. Legalábbis kérdéses, hogy a Thomas Mann életrajzok ugyanazokra a motívumokra koncentrálnának-e akkor is, ha a *Tonio Kröger*, vagy éppen a *Buddenbrook-ház* előzetes ismerete nélkül készültek volna. A feltételes módnak persze, mint általában, ezúttal sem sok értelme van, a probléma azonban ettől még fennáll. Minimum lehetségesnek kell tekintenünk azt az eshetőséget, hogy nem Tonio Krögert értjük meg Thomas Mann, hanem éppen Thomas Mannt Tonio Kröger felől, némileg hasonlóan ahhoz, ahogyan Roland Barthes interpretálta *Az eltűnt idő nyomában*t. Szerinte Proust nem az életét tette át a regénybe, hanem éppen fordítva, az életéből is műalkotást csinált, melyhez éppen a saját könyve szolgált modelljével.³⁵ Nem tagadom, némileg valóban nyugtalanító, hogy a kultúra ilyen könnyen átjárhatóvá teszi a határokat *valóság* és *képzelet* között, hiszen ez egyben azt is jelenti, hogy egykor valamennyien csupán rólunk szóló történetek szereplői leszünk. Ám addig még remélhetőleg mi magunk is sok-sok történetet fogunk elmesélni.

35 BARTHES (1996), 52.

Felhasznált irodalom:

- BAHTYIN, M. M. (2001), *Dosztojevszkij poétikájának problémái*. Budapest, Gond-Cura/Osiris.
- BARTHES, Roland (1996), „A szerző halála” In: *Uő: A szöveg öröme*. Budapest, Osiris. 50-55.
- BARTHES, Roland (1998), „Bevezetés a történetek strukturális elemzésébe” In: BÓKAY Antal – VILCSEK Béla (szerk.): *A modern irodalomtudomány kialakulása. Szöveggyűjtemény*. Budapest, Osiris. 527-542.
- BOOTH, Wayne C. (1982), *The rhetoric of fiction*. 2nd ed. University of Chicago Press.
- COMPAGNON, Antoine (2006), *Az elmélet démona. Irodalom és józan ész*. ford. Jeney Éva. *Anthropos könyvek*. Pozsony, Kalligram.
- ECO, Umberto (1992), „Overinterpreting texts” In: COLLINI, Stefano (szerk.): *Interpretation and Overinterpretation*. Cambridge Univ. Press. 45-67.
- ECO, Umberto (2009), „On the ontology of fictional characters” *Sign Systems Studies* 37(1/2), 82-98.
- GENETTE, Gérard (2006), *Metalepszis. Az alakzattól a fikcióig*. Pozsony, Kalligram.
- HILSCHER, Eberhard (1966), *Thomas Mann élete és műve. Esztétikai kiskönyvtár*. Budapest, Kossuth.
- ISER, Wolfgang (1994), *Der implizite Leser*. 3. Auflage. München, Wilhelm Fink Verlag.
- ISER, Wolfgang (2001), *A fiktív és az imaginárius. Az irodalmi antropológia ösvényein*. Budapest, Osiris.
- MANN, Thomas (1975), *Tonio Kröger*. Budapest, Európa. Kétnyelvű kiadás (LÁNYI Viktor magyar fordításával)
- PÓK Lajos (1969), *Thomas Mann világa*. Budapest, Európa.
- RICOEUR, Paul (1999), „A szöveg világa és az olvasó világa” In: *Uő: Válogatott irodalomelméleti tanulmányok*. Szegedy-Maszák Mihály szerk. Budapest, Osiris. 310-352.
- RIFFATERRE, Michael (1966), „Describing poetic structures: Two approaches to Baudelaire’s *les Chats*” *Yale French Studies* No. 36/37, Structuralism. 200-242.
- RYAN, Marie-Laure. *Possible Worlds*.
http://wikis.sub.uni-hamburg.de/lhn/index.php/Possible_Worlds
 2013.03.26. 10:43

Surányi Beáta

Kolosvár aurája 1594-ben, kép és szöveg 1836-ban

Egy város leírása
Jósika Miklós Abafijában

Klasszikus magyar irodalom szekció

Jósika Miklós Abafiját a magyar regény kialakulásának és megalapozásának fontos műveként tartja számon irodalomtörténetünk.¹ Ugyanakkor már jó pár évvel az iconic turn után arra is érdemes felfigyelnünk, hogy milyen szerepet játszik a magyarországi regényírás (és -olvasás) elterjedésének kulcsszerepű szövegében annak képhez való viszonya. Nem lényegtelen ugyanis, hogy a hazánkban épp meghonosodása elején járó műfaj hogyan reflektál önnön szövegiségére: nem más műfajokhoz képest határozza meg önmagát, hanem egy másik médiumhoz való viszonyában. Az Abafiban a képszerűség (mint festőiség) központi szerepet tölt be. A legerőteljesebben ez a Kolosvár 1594-ben című fejezetében mutatkozik meg. A következőekben az értelmezés a regénynek erre a részére irányul, ugyanis ebben a fejezetben miközben a város képének leírását kapjuk, a leírás létrejöttének kérdései is tematizálódnak.

¹ Ezt a helyet betöltő szerepe a szakirodalomban viszonylag stabil. Ahogy Fried István fogalmaz: „A magyar regényirodalom történetében joggal számítják az 1836-os esztendő fordulópontnak, az Abafi megjelenése egyben új minőségű prózai epika színre lépése.” (FRIED István (1986), „Az „Abafi” előzményeihez” *Itk.* (3.), <http://t7.hu/14td>, 222.) Hites Sándor viszont azt fejt ki tanulmányában, hogy „kitűnik, hogy visszavetítés eredménye az Abafi megjelenésének centenáriumán tett megállapítás, miszerint a mű első kritikusja és ennek nyomán az egykorú olvasó „az első igazi magyar regényt» ünnepelte volna az Abafiban.” (HITES Sándor (2007), „A magyar regénytörténet „megalapítása”, <http://t7.hu/14tf>) Akár visszavetítés, akár nem, a recepciótörténetbe ez az elképélés beírta magát, és meghatározó volt a magyarországi regény alakulástörténetében.

Jósika későbbi műveiben is meghatározó szerepet kap ez a szempont, viszont itt a hangsúly az is-en van, mivel épp az Abafival szemben tétetik a kijelentés, hogy „Jósika későbbi regényeiben viszont éppen az ábrázolás mikéntje válik reflektáltabbá, a nézőpont nagyobb fontosságra tesz szert” (kiemelés tőlem).² Más szempontrendszer szerint újraolvasva az Abafit viszont megállapítható, hogy ebben egyaránt fontos szerep jut neki, amely fölött nem érdemes elsiklani. Ez alapján nem feltétlenül állítandó szembe későbbi műveivel, még ha azokban ennél nagyobb szerepet kap is. A képi ábrázolással való összehasonlításban felmerülő problémák az Abafi egészét átszövik, és szinte teljes egészében uralják a vizsgált fejezetet. Ennek mentén pedig a legjelentősebb kérdésként az fogalmazódik meg, hogy a kép és a szöveg ezen összevetésben mennyiben egymással szemben, és mennyiben egymáshoz hasonlatosként, együttműködni képes médiumokként jelennek meg.

A fejezet azzal indul, hogy egy tájat, vagy akár egyetlen fát, a természetnek valamely elemét sem könnyű „festőileg leírni”. A szöveg által történő képi megjelenést a leírni szó egyértelműen jelzi, s felhívja rá a figyelmet. A nehézséget viszont nem egy reprezentációs folyamat kivitelezhetetlensége okozza, nem egy előtte lévő fát vagy omladékot kíván úgy visszaadni, ahogy látja, s nem ennek a teljességének lehetetlenségét tapasztalja. Utalás ugyan történik arra, hogy a folyamat, amiről itt szó van, „szinte kivihetetlen”, de a töredékeség szükségszerűsége általános érvényüként, és nem negatívumként jelenik meg. Amire itt a megállapítás irányul az nem az ábrázolás (mint másolás) folyamata, hanem a megjeleníthetőség (mint „képzetbe előteremtés”). Még hozzá médium-immanens lehetőségeinek függvényében. Ez a kivihetetlenség így nem a másolásra (mint vizuális reprezentáció tökéletessége a leírásban) vonatkozik, hanem valamiféle „igazság” visszaadására.

Az igazságigénynek gyakori az összekapcsolása a realizmus fogalmával együtt járó valóságrepresentációval, illetve annak igényével. A Jósika-olvasás az Abafi egészét illetően sem függetlenedik ettől az értelmezéstől: „Az, hogy az erkölcsi példázatosságot a történelem megjelenítése fölé rendelő Abafi jóval nagyobb irodalomtörténeti figyelmet kapott, mint Jósika későbbi, [...] művei, műfaj történeti következményekkel is járt. Jósika hatásának is tulajdonítható, hogy a történelmi regényeket Keményen és Jókain át Móriczig kevés kivétellel a hiteles történelmi reprezentáció és az erkölcsi vagy politikai allegória-alkotás kettősségében értelmezték.”³ Az igazság, mint hitelesség kérdé-

2 HITES (2007).

3 HITES (2007).

se merül fel a történelmi regény műfaján belül, mely erkölcsi kategóriákkal társul. Igaz, ez utóbbi kerül középpontba az elsővel szemben, de a hangsúlyeltolódás akkor is egy olyan alaphoz képest történik, amely a realista történelemszemlélettel mutatkozik analógnak, s az erkölcsi síkot ehhez viszonyítva vizsgálják. Azonban valóban a Jósika-szöveg, vagy inkább a recepció egyik irányának hatása ez? A történelmi regény behatárolt olvasásmódjáért nem az Abafi hibáztatható, hanem az Abafinak azok az interpretáció, amelyek ebbe az irányba vezettek a műfaj értelmezéstörténetében. Az igazság itt nem a valóság pontos ábrázolása. Inkább a művészetben történő – heideggeri értelemben vett – föltárlásához érezhető közelebbinek.

A fejezetben a hangsúly az igazság megtörténézésének „érdekes”-ségére irányul. Az érdekes vagy nem érdekes kategóriái pedig az ábrázolttal van összefüggésben. Az ábrázolttól ugyanis nem függetleníthető az ábrázolás. Amíg ugyanis a táj leírását nehéznek ítélte meg a narrátor, addig a városét ennél is nehezebbnek. Lényegesnek tartja tehát a megjelenítés hogyanját is, viszont nem csak ettől teszi függővé sikerességét. Miért nehezebb ennek megfelelően a festői leírása egy városnak? Itt a természettel szembeállítva jelenik meg, így felmerül az a kérdés is, hogy miért pont a tájhoz viszonyítva kerül bemutatásra? E kettő oppozíciója a romantikában kerül előtérbe, de az ekkor meggyökeresedett várostoposz a modernségnek is gyakran visszatérő eleme lesz.⁴

A természettel szembeállított város – ahogyan Eisemann György kifejti – „különösképp figyelmeztet önnön megalkotottságára, »művi« létrehozásában való emberi részvételre - szemben a természet »szervesnek« képzelhető eredendőségével. Ezért a város a létmódját az emberi rekvizitumokban szemlélő szubjektum környezete lehet. Persze nem arról van csupán szó, hogy az organikus jelkörnyezetet felcserélte a mesterséges, hanem arról, hogy a természeti párhuzamok antropomorfizmusai maguk is egyre tarthatatlanabbakká váltak. A város toposza így a természeti kód retorikus (szervetlenné dekonstruáló) olvasatát radikalizálhatja [...] [A] »mesterséges« alakzatok reflektálása, szabad kezelése - főleg a romantika óta - a beszélő önmeghatározásának és létértelmezésének a tárgyi világgal (szövegeivel) szembesülő metapozíciójára, egy ekként „kommentáló” (Genette) metatextuális viszony kialakítására nyújthat különösképp nagy lehetőséget.”⁵

4 EISEMANN György (2001), „A város mint emlék és fikció” *Budapesti Negyed* (4.) <http://t7.hu/14tj>

5 EISEMANN (2001).

Jósikánál a város bemutatása ténylegesen metanarratív megjegyzésekkel indul: szövegével szembesül. Még hozzá annak tárgyi, azaz materiális jellegével: a fehér lappal. Az író „holt írlapjára életet önt”. Ennek az életnek pedig az egyik hozzátartozója, hogy különféle képek válnak megjeleníthetőkké. Mi hozza akkor létre a nehézség különböző fokozatait annak az oppozíciónak a mentén, hogy a fehér lapra írt betűk látványa természeti vagy városi képet kíván megjeleníteni? Ugyanis az előbbi, hosszan idézett szöveg alapján a természetes és mesterséges szembenállásnak épp azt kellene eredményeznie, hogy a betűk mesterséges megalkotottsága a természet „eredendőségét”, eredetiségét adná vissza nehezebben. Az ember alkotta város pedig könnyebben válna ennek alapján összehangolhatóvá az ember alkotásaként értett nyelvvel. Itt azonban ennek az ellenkezőjére reflektál a narrátori hang.

Eszerint más eltérések lesznek meghatározóak a szöveg szempontjából egy fa és Kolozsvár között. Ennek megragadásához érdemes felidéznünk, hogy az a kettő attribútum, mely a város közegéről való gondolkodást a leginkább meghatározta, az az idő gyors haladása, valamint a tömeg volt. Ez utóbbi foglalkoztatja Edgar Allan Poe-t is A tömeg embere című szövegében, amely Jósika regényével nagyjából egy időben, négy évvel később került a nyilvánosság elé. Ennek narratív struktúrája pedig nem független az első jellemzőtől sem. Amivel a szöveg a tömegből kiválasztja (attól elválasztja) azt az egy embert, akit nyomon követ, az nem más, mint az idő. A szöveg képes a város fergetegében egy ember mellett hosszabban elidőzni. A kép (mint azt Lessing nevével fémjelezve szokás hangsúlyozni) viszont nem az a médium, mellyel az időbeliséget a „legkönnyebb” (ha már nehézségi fokozatok mentén mozgunk) kifejezni. Egy állókép ugyanis nehezen prezentálhat gyorsaságot. A festői, azaz képszerű leírása tehát egyrészt azért lehet nehezebb egy városnak, mint egy tájképnek, mert a táj kevésbé pergő időbelisége közelebb áll a kép médiumához. A város viszont folytonos mozgásban van: „a mindennapi élet csendes, változatlan folyamából eredt nyugodtság nem létezett”. A film megjelenésével majd ennek a képre vihetősége fog megváltozni. Nem véletlen, hogy közel száz év múltán, az 1920-as években (persze az avantgarde-dal összefüggésben) kedveltté váló város tematikájú filmek közül vannak kifejezetten erre fókuszálók, pl. Dziga Vertov Ember a felvevőgéppel című filmje, vagy mind közül a legismertebb, a Walter Ruttmann alkotása, a Berlin, egy nagyváros szimfóniája.

A másik jellemzője a városoknak az emberek tömegessége. A tömegben viszont a szubjektum elveszik, s ez sokszor identitásának elvesztését vonja

maga után. A már említett Poe-műben akire a szöveg fókuszál, elkülönül a tömegtől, azonban a vele megtett úton az tapasztaljuk, hogy a tömeg által határozható csak meg, nem tud meglenni nélküle: „Nem tud egyedül lenni. Ő a tömeg embere. Hiába követném, nem tudok meg többet sem róla, sem a tetteiről. [...] [N]em hagyja magát elolvasni.” Ezen tapasztalatok tükrében hogyan válhat egy város úgy megjeleníthetővé, hogy olvasható legyen? Semminek nem szabad elveszteni egyediségét: „összeszedni, mint gyűltűkörbe az egyes színsugárokat, míg azokból kép olvad össze.” A kép az egyesekből, külön-külön színekből jön létre. Ez szorosan kapcsolódik ahhoz a kérdéshez, amit a műalkotások múzeumba helyezése vet fel. Földényi F. László a következőképp fogalmaz a problémáról írván: „a mai napig nem veszített az aktualitásából. Minden múzeumnak szembe kell néznie ezzel az ellentmondással: a kiállított műveknek egyfelől önálló, szuverén művekként kell létezniük, másfelől egy történetet (a művészet és a stílusok történetét, vagy egy kurátor koncepcióját) kell elmesélniük és azt sikerre vinniük. A múzeum, »műfajánál« fogva, ezzel a kettős feladattal soha nem tudott maradéktalanul megbirkózni.”⁶ A tárgyak tömegébe bekerülve egy adott alkotás elveszti egyéniségét.

Walter Benjamin is ezt a problémát explikálja a sokat hivatkozott szövegében, A műalkotás a technikai reprodukálhatóság korában címűben is. Földényi F. László is kitér az összekapcsolhatóságra: „Mit tehet a múzeum annak érdekében, hogy elevenen tartsa az egyes művek erejét? Hogyan érheti el, hogy mauzóleumi tárgyakból visszavarázsolja őket élőlényekké, amelyeknek ismét van – Walter Benjamin kifejezését használva – aurája? Hogyan őrizheti meg az eredendő kisugárzásukat?”⁷ Majd később: „Hadd térjek vissza az aura kérdéséhez. [...] [A] legfontosabb mégis az, hogy képes-e visszaadni a műnek azt az aurát, amit akkor vett el tőle, amikor kiemelte eredeti környezetéből. Másként fogalmazva: múzeumi körülmények között képes-e a mű élményt nyújtani, vagy ellenkezőleg: elsüllyed a rengeteg műalkotás tengerében?”⁸ A városi körülmények tehát itt a múzeumi körülményekkel egyezőként tűnnek fel. Már ebből is érzékelhető az, hogy a bemutatni kívántak inkább köthetők valamilyen vizuális médiumhoz (mint a kiállítható tárgyak), mint a szövegéhez (szövegeket ritkábban helyeznek múzeumba). A reprodukálhatóság is alapvetően a vizuális reprodukálhatósághoz kötött. Habár a sokszorosítás a nyomtatás által a szövegeket is érinti, azoknak az írott, azaz látható formájára

6 FÖLDÉNYI F. László (2011), „Mi a teendő a múzeumokkal?” *Jelenkor* (7.) <http://t7.hu/14to>

7 FÖLDÉNYI (2011).

8 FÖLDÉNYI (2011).

vonatkozik. Amit elveszít, az részben a látványának egy originális attribútuma: a kézírás mediális sajátosságai. Ez egyfajta elidegenüléssel jár.

A környezet idegensége itt többszöröződik, egyrészt idegen az előzőekben kifejtett városban lét, másrészt ezt tovább fokozza ennek a látványfüggő sajátosságnak a megragadhatósága. A szöveg megtapasztalhatósága így a benjamini aurának megtapasztalásához hasonló. A tapasztalt nehézségek az erre való rátéréssel még tovább fokozódnak: „sokkal nehezebb egy tájnak vagy városnak arculatját elővarázsolni, azaz szavakba önteni azon benyomást, melyet egy helynek minősége idéz elő mindenoldalú fogalom után.” Ami itt mesterségesként mutatkozik: a környezet, amely nem teszi lehetővé a szavakba öntést. Ez a „minőség” itt ugyanarra irányul, amit Benjamin az aurával érzékelt.⁹ A benyomásnak a szöveggé formálása, „szavakba öntése” ami akadályként tűnik fel. A mediális váltás, amire itt hangsúly helyeződik. Nem egyértelmű ugyan, hogy mi az, amiből a nyelv médiumára vált, annyi azonban megállapítható, hogy nem a kép. A festő, aki ezt eléri, szintén bámulatot vált ki, mivel rá is ugyanúgy vár e feladat, mint az íróra.

Az itt lévő leírás tehát ennyiben is a képekkel állítható párhuzamba. Mindkettőnek feladata ezt a benyomást megragadni. Hogy lehetővé tegye a „holt vászon” és a „holt írólap” által egy nem materiálisan megragadható „minőség” megtapasztalását. Hans Ulrich Gumbrecht munkásságának köszönhetően napjainkban előtérbe kerültek a hangulatiság fogalma köré szerveződő kérdések. A szövegnek ez az immateriális alkotóeleme szemantikailag nem hozzáférhető. Vizsgáljuk meg a megjelenését az Abafi adott szöveghelyében: „Bámuljuk méltán a festőt, ki eredetijének nemcsak vonásait s alakját találja el, de képes lelket lehelni képmásaiba vagy tájfestéseibe; mert ő holt vászonra eleven életet ihlelt, szemei szólnak, homloka jelent, ajka mond s egésze igéz, hat, vonz vagy visszataszít: szóval festvénye néz, lehel, nyilatkozik. De az író is érdemel némi méltánylást, ki holt írólapjára életet önt, kinek sorain haladva képek fejlődnek le, érdekek nyilatkoznak, s élet s indulatok állnak elő.” A mű befogadása során ez a benyomás úgy „igéz” és „hat” a befogadóra, hogy az azt megelőző diszpozícióban történik változás. A festmény azáltal éri el ezt, hogy az alakok a képen megszólalnak. Az írás pedig a képek megjelenítésével: így jönnek létre indulatok, nemcsak a szereplők között, hanem a befogadóban is. A hangulatiságnak tehát itt nem a jelentéstelenség (pl.: „homloka jelent”),

9 BENJAMIN, Walter (2003), „A műalkotás a technikai reprodukálhatóság korában” <http://t7.hu/14th>

vagy a jelentéssel szembenállóként elgondolt jelenlét (Gumbrecht) az alapfeltetele, hanem az intermedialitás.

Ebben már nem mutatkozik meg természet és város oppozíciója. A város mozgalmassága állította ellentétbe a kettőt, még hozzá a megjeleníthetőség szempontjából. Azonban amire itt vállalkozik, az más jellegű. A kép médiumával való összehasonlításukat tekintve tehát szembekerültek, viszont a benyomáskeltés intermedialis aktusa felől már párhuzamot mutatnak. A lényeg megragadhatósága azzal jár, hogy a várost nem kizárólagosan képileg kívánja megjeleníteni, viszont nem is kizárva a kép médiumát. Ebből az aspektusból nem kerül ellentétbe a város a tájjal. Az aura megragadhatóságára Benjamin is épp természeti példával él. Szemléletesnek tarja a „természeti tárgyak aurájának fogalmán illusztrálni. [...] Megpihenve egy nyári délután tekintetünkkel követjük a horizonton kirajzolódó hegyvonulatot, vagy a faágat, mely árnyékot vet a nyugvó alakra – ez annyit jelent, hogy belélegezzük a hegyek és az ág auráját.”¹⁰ A lélegzés mint az aura metaforája (kiemelve annak az aura szóban is benne foglalt légiességét, immateriális és tűnékeny jellegét) a Jósikától származó fönti idézetben kettős vonatkozásban is szerepel. Míg a „képes lelket lehelni képmásaiba” kijelentés az alkotóra vonatkozik, addig a „festvénye néz, lehel” már az alkotás tevékenységére.

Nem csak a hangulat megragadhatósága, hanem Kolozsvár sem kerül ellentétbe mesterségességéből adódóan az őt körülvevő természettel. Inkább azzal harmóniában áll. Jurij Lotman a városnak két kategóriáját elkülönítve¹¹ az egyiket koncentrikus szerveződéshez köti, a másik csoportot pedig az excentrikussághoz. Az utóbbi nyitott, és folytonos harcban áll a környezetével. A leírásban Kolozsvár azonban koncentrikusnak mondható. Az „ügynevezett Nagy tér”-hez képest meghatározhatóvá válnak az utcák, a kevésbé sűrű részében a városnak pedig egy gótikus egyházat vettek körbe a kisebb épületek. A templom, mint centrum Lotmannál is említést nyer. Így még részeiben is koncentrikus szerveződésűnek hat. A koncentrikus városok pedig Lotman alapján zártak. Ahogy már a templom is elkülönült az őt körülvevő épületektől: „állott nagyszerű méltóságában, ünnepélyes ájtatosság szellemétől elszigetelve, nyugton, magányosan, tiszteletet s imádást előidézve” (kieme-

¹⁰ BENJAMIN (2003).

¹¹ LOTMAN, Jurij (1994), „Pétervár szimbolikája és a város szemiotikájának problémái” In: Kovács Árpád, V. Gilbert Edit (szerk.), *Kultúra, szöveg, narráció*. Pécs, Janus Pannonius, 186-189.

lés tölem). Ennek megfelelően zárt maga a város is: „Kolosvár, mint minden kerített városaink” olyan volt, mint egy „zárt méhkas”.

A környezetével a mesterséges-természetes oppozíció alapján az excentrikus város áll szemben. A koncentrikus „saját környezetének eszményi megtestesülése”.¹² Valamint még azt teszi hozzá Lotman, hogy rendszerint ég-föld vertikális vonala mentén szerveződnek, az ég felé törve.¹³ A már említett templom csakúgy kimagaslott: „szép, gót ízlésű egyház, akkora még fennálló tornyával”, mint ahogy a többi épületnek is az elsőként kiemelt jellemzője magassága („magas födeleivel”). A környezetbe való beilleszkedése is megjelenik, melyben valóban nem azzal szembenállóként tűnik fel, hanem abba beilleszkedőként. „A körülré virító természet erőteljes ifjú zöldjében regényes bájt hinte maga körül.” A bájt hintő regényes (!) táj nem épp a város ellen irányuló ellenséges természetképet sejtet. A leírásban ezenfelül a tájjal kapcsolatban is a kimagasló hegyek jelennek meg: „A várost környező hegyek sűrű erdőkkel borzadtak az ég felé.”

Walter Benjamin azonban város és táj harmóniáját a horizontális sík mentén is megragadhatónak tartja.¹⁴ A panorámához köthetően¹⁵ arról ír, hogy ezekkel a természet tökéletes utánzására törekedtek, s a panoráma a városba behozza a vidéket, mivel „A város a panorámában [...] tájjá szélesedik ki”.¹⁶ Az ábrázolásnak ez a módja a változásokat is igyekszik megragadni, és ezáltal pedig a filmre mutat előre,¹⁷ s a filmhez való közeledést az adott (film előtti) szövegben is érzékeltetni lehet, mint azt már a korábbiakban jeleztem. A panorámához hasonló látvány tárul szerinte a flâneur szeme elé is. A flâneur párhuzamba állítható a Poe-mű narrátora által követett alakjával is, a célta-

12 LOTMAN (1994), 187.

13 LOTMAN (1994), 188.

14 BENJAMIN, Walter (1969), „Párizs a XIX. század fővárosa” In: B., W., *Kommentár és prófécia*. Bp., Gondolat, 79-80.

15 A panorámáról Benjamin a passzázsokkal összefüggésben szól. Idéz egy párizsi kalauzt: »A asszázok [...] üveggel fedett, márvány burkolatú átjárók [...]. A felülről megvilágított átjárók két oldalán a legelegánsabb üzletek sorakoznak, úgyhogy egy-egy ilyen passzázs kicsiben egész város, mondhatnánk, egy világ.« (BENJAMIN, (1969), 75-76, kiemelés tőlem.) Az üveg mögül való megtekintés pedig a kívülről való érzését erősíti, a már érintett múzeumi szemlélést idézve föl. Az *Abafi Rása-ház* című fejezetében a ház szokatlanul nagy ablakai a főtérre néznek, s panorámás belátást nyújtanak a városnak központi helyére: »két ablaka nyitva állt, s a belépőnek tágas látkört nyitva állt a piacra».

16 BENJAMIN, (1969), 80.

17 BENJAMIN, (1969), 79.

lan koválygás és a tömeghez való kötődés alapján: „[m]enedéket a tömegben keres.”¹⁸

Ennek a szemlélődő kószálónak az a legfőbb jellemzője, hogy kívülről tekint a városra. A narrátori pozíció is hasonló a szövegben, fölülről tekint a városra (mint az onnipotens narrátorok általában). „[Á]llandó marad az, hogy a kultúra megkonstruálja a ráirányuló külső megfigyelő pozícióját.”¹⁹ Hites Sándor a narrátor szerepére vonatkozólag a leírások funkcióját a következőképpen határozza meg „[l]egtöbb esetben az olvasó jelenlétének illúzióját igyekeznek megteremteni, azt sugallva, hogy az elbeszélő az olvasóval azonos látószögből szemlélődik.”²⁰ Ez a megállapítás több szempontból is fontos. Egyrészt nem lényegtelen, hogy egy olyan elbeszélői magatartással találkozunk, mely figyelembe veszi az olvasóközönséget, reflektálva szövegének írott voltára. Ez a későbbiekben folytatódó hagyomány marad, pl. Mikszáth is rendszerint él vele. Másrészt a befogadók jelentős szerepet játszanak a benyomás érzékelhetőségében is. Az „ajka mond” és a „homloka jelent” mind igényelnek valakit, aki észleli, csakúgy, ahogy a képek „lefejlődése.” A megállapítás viszont, hogy itt az olvasó jelenlétének illúzióját teremti meg, revidálásra szorul. Ugyanis sokkal inkább egyfajta kívülállás érződik, mely leginkább a folyamatosan hangsúlyozott időbeli távolságban nyilvánul meg. A narrátor heterodiegetikusként pozicionálja önmagát, ugyanakkor az olvasók helyzetét is ilyenként határozza meg, miközben „[a]z elbeszélő azt igyekszik felismertetni olvasójával, hogy saját belső élete is hasonló feltételek alatt áll, mint a múltban élt szereplőké.”²¹ A szereplőkhöz képest a kívülállás ennek alapján nem is annyira egyértelmű, mivel a szereplők hasonló külső pozícióból szemlélik a várost. Az elbeszélővel tehát ugyanúgy párhuzamba állíthatók, mint az általa feltételezett olvasókkal: az ott élők szintén befogadók, akik olvassák a várost.

A város lakói, mint befogadók, meg is határozzák a város olvasását. Ez több szinten is meg tapasztalható. Már leírásának elején olvashatjuk: „Kolosvárnak lakóit kell ismerni, hogy azt szépnak találjuk, s ez a visszásnak tetsző állítás e történetnek korára is illik.” Antropológiai jellegzetességeit a város ismeretének a kor ismeretével, történetiségével is összekapcsolja. Adottak tehát a város akkori befogadói és mi, olvasók, mint mostani befogadói.

18 BENJAMIN, (1969), 87.

19 LOTMAN (1994), 197.

20 HITES (2007).

21 HITES (2007).

Ezt a két olvasatot tartja érdemesnek figyelembe venni: mintegy létrehozva egy recepciótörténetet.

Egy városnak a lakói által történő meghatározhatósága nagyon szemléletesen mutatkozik meg Krúdy Gyula egyik novellájában. Krúdynál, akár az Abafiban, a leírások dominálnak. Jósika leírásáról a következő olvashatjuk Hitesnél: „[á]ltalános jellegzetessége Jósika regényeinek a leírások nagy száma, ebben prózatörténeti újítást is láttak. A leírások rendszerint a valóság-hatás felkeltését, a megjelenítés valószerűségét szolgáló alakzatok”²² Amit viszont Krúdyval kapcsolatban hangsúlyozni szoktak (a cselekmény háttér-beszorulása és az emlékezés központi szerepe mellett) az nem a valóság-hatás sikeres felkeltése, hanem az erőteljes képszerűség. Ha Jósikával összekapcsolhatónak mutatkozik, akkor nem érdektelen az Abafiban olvasható leírásoknak a kép médiumával való interakcióját megvizsgálni; valószerűségük helyett. Krúdy egyébként méltatta a jósikai hagyományt: az Aranykéz utcai szép napok egyik novellája fiktív Jósika-idézettel kezdődik.²³

A Női arckép a kisvárosban című szövegéből érdemes idézni és a Jósika fejezetével együttolvasni a következő részletet: „A kis város fotográfusa kosszorú alakjában csoportosította az arcképeket. A kosszorú peremén a férfiak képei. Mennyi érdekes, mulatságos, jellegzetes arc! Csak Felső-Magyarországon találni ilyen érdekes típusokat. Büszke homlokok, gögös sasorrok és megvető tekintetű szemek a díszmagyaros képeken. Aztán látni ugyanazokat az arcokat polgári ruhában: szmokingban vagy vadászkabátban. Csakhogy az arcok ekkorára szelídebbek, kedélyesebbek, vidámabbak lettek. [...] nem unalomból, időtöltésből készült a mester kamrájában, hanem fontos, életbevágó alkalmakkor, midőn valakinek emlékül arcképet kellett adni [...] Szindbád az arcképek bokrétaájában most a hölgyek csoportjához érkezett. (Középen nevetgélő pólyás babák, meztelen lábú kis kölykök, inges rózsabimbók mosolyogtak. És a kosszorú kellő közepén egy komoly, kopasz, rendjeles úr: a polgármester vagy az alispán. Ám meglehet, hogy maga a derék fényképész volt ő.)

Az idézetben a várost jelképező – a lakosokat ábrázoló – képek itt is koncentrikus szerveződést mutatnak, így hozva létre a kosszorú-formát: a képek elrendezése is egy képet eredményez. A középen megjelenő alakról viszont nem lehet eldönteni, hogy a polgármester (a város egy lakója) vagy a fényképész (szintén lakó, közben egyszerre pedig az alkotó is). Az alkotás pillana-

²² HITES (2007).

²³ HITES (2007).

táról pedig azt tudjuk meg, hogy az életnek egy jelentős eseményekor készült. Így a fénykép az emlékezést segíti elő: „emlékül arcképet kellett adni.” A múlt egy pillanatát kívánja megragadni, akár a Kolosvár 1594-ben. Ezt az is jelzi, hogy címe nem Kolosvár pl. az 1590-es években...

Azonban az emlékezés, aminek működésbe hozására létrejött a fénykép, nem lehetséges mindenki számára. A képeket szemlélő Szindbád nem ismeri az embereket, úgy olvassa a képeket. Referencia nélkül. A kép olvashatóságának tehát több szintjét különíti el. Így mintha a művön belül jelenne meg empirikus olvasó és mintaolvasó Umberto Eco-féle megkülönböztetése.²⁴ A kettősség megtalálható Jósikánál is: a város akkori olvasói, és mostani olvasói. A mostani olvasók már utólagosságból olvassak a régi várost, viszont ennek ellenére városlakók, arra koncentrálnak, hogy mi az ismerős számukra: „Valóságos fogalma tehát ezen érdekes magyar városka arcáról csak annak lehet, ki számtalan szeretetre méltó családját ismeri jelenben, vagy ismerte e történet korában.” Azonban itt megjelenik az olvasóknak egy harmadik csoportja: a narrátor által megszólított olvasó, aki a narrátori feltételezés alapján nem él a városban. Az előbbi idézetet lehet úgy is értelmezni, hogy a narrátor a benyomás átéléséhez empirikus olvasói magatartásra szólítja fel az olvasóknak ezt a harmadik csoportját. Azonban értelmezhető ez úgy is, hogy az értelmezéshez szükség van a sajátnak a másokban történő megtapasztalására. Az idegenség megtapasztalása nem lehetséges ismerősség nélkül. Idegen és ismerős összjátéka távolság és közelség kettőseben is megmutatkozik a városhoz való odafordulásban. Itt a térbeli közelség időbeli távolsággal egészül ki. Ennek a kettősségét emeli ki Benjamin is az aura definíálásakor: „egyszeri felsejlése valami távolinak, legyen a jelenség bármilyen közel.”²⁵

Az aurához kapcsolódva arra is érdemes kitérni, hogy Krúdynam ebből a szövegrészében a fotók arcokat ábrázolnak. Az arc ugyanis Jósikánál is központi szerepet kap. Mikor meghatározza a benyomás közvetíthetőségét, akkor is arculatként nevezi meg azt: „Ily szempontból véve a feladást, nem annyira külső alakját, mint arculatját, fiziognómiáját Kolosvárnak e történet korában szeretném megismertetni.” A várost tehát antropomorfizálja. Így a már előzőekben Eisemann Györgytől idézett szövegrészben található észrevétel, miszerint „a természeti párhuzamok antropomorfizmusai maguk is egyre tarthatatlanabbakká váltak,”²⁶ itt nem érvényesül. A benyomás ábrá-

24 ECO, Umberto (2007), *Hat séta a fikció érdekében*. Bp., Európa.

25 BENJAMIN, (2003).

26 EISEMANN (2001).

zolásának kérdése ugyanis – mint már kifejtettem – nem a mesterséges és természetes oppozícióján alapszik. Ebből adódóan a benyomás maga is antropolomorf metaforával válhat megragadhatóvá: „Kolosvárnak arca, valamint most, úgy akkor is hasonló volt azon neméhez az emberi arcoknak [...]”.

Kolozsvár képszerű megjelenésmódját jelzi tehát az is, hogy itt a városnak az arca kap központi szerepet, Krúdynál pedig a fényképek arcai által válik olvashatóvá a város. Ennek a kettőnek összekapcsolása médiatörténeti következmény. „A fényképezésben a kiállítási érték minden téren kezdi kiszorítani a kultikus értéket. Ez utóbbi azonban nem hátrál ellenállás nélkül. Az utolsó sánc mögé húzódik, s ez az emberi arc. Egyáltalán nem véletlen, hogy a korai fotográfia középpontjában a portré állt. A kép kultikus értéke a távoli vagy elhunyt szeretteink emlékezetének kultuszában lel végső menedékre. A régi fényképekről az emberi arcok tünékeny kifejezésében int felénk utoljára az aura.”²⁷

A képszerűként való megjelenés tehát szorosan összefügg az aura megtapasztalhatóságával. A korábbiakban már idéztem az aura benjaminii meghatározását, azonban ahhoz tartozik egy lábjegyzet is: „Az aura definíciója: »egyszeri felsejlése valami távolinak, legyen a jelenség bármilyen közel« – nem más, mint a műalkotás kultikus értékének a tér-időbeli észlelés kategóriáiban történő megfogalmazása. A távoli a közeli ellentéte. A lényege szerint távoli a megközelíthetetlen. A megközelíthetlenség valóban a kultikus kép egyik fő jellemzője. Természetéből fakadóan »távoli« marad, »legyen bármilyen közel«. A közelség, amely materiájából nyerhető, nem csorbítja azt a távolit, ami benne feltűnése után is megmarad”²⁸ (kiemelés tőlem).

Távoli és közeli már korábban érintett ellentéte Benjaminsnál térbeli távolságként jelenik meg. Az Abafinak ebben a fejezetében azonban Kolozsvár a helyszín végig. De két időben is jelen van: „A mostanitól egészen különböző viselet, kocsik, nagyobbára lovak is, egészen más alakot, s hogy úgy szóljak, más kerítvényt adának nekik.” Hogyan viszonyul ez a benjaminii „itt és most”-hoz? Itt és akkor? Összefüggésben áll ez a probléma a városokra jellemző tulajdonsággal, hogy bennük az idő is térré válik. Pétervárról írja Lotman: „az időbeli fantasztikum térbelivel helyettesítődik benne.”²⁹ Ugyanis a városban a különféle időben létrejött létesítmények egymás mellett, sőt, egymásra rétegződve találhatók. Foucault a következőt jegyzi meg

²⁷ BENJAMIN, (2003).

²⁸ BENJAMIN, (2003).

²⁹ LOTMAN (1994), 201.

erről: „vannak olyan idő-heterotrópiák, amelyek egy végtelen felhalmozódást jelenítenek meg, ilyenek például a múzeumok és könyvtárak. Ezekben a heterotrópiákban az idő szakadatlanul önnön csúcсаira tornyosul, önmaga fölé magasodik”³⁰ Amellett, hogy szintén a múzeumokhoz jutottunk, újfent az ég felé törekedés mutatkozik meg. A különböző idősíkok így épülnek egymásra a térben.

„A város olyan mechanizmus, amely állandóan újrászüli tulajdon múltját, mely múlt lehetőséget kap arra, hogy a jelennel szinkronba kerüljön. Ebben az értelemben a város, akárcsak a kultúra, az időnek ellenálló mechanizmus.”³¹ Az időnek való ellenállás azonban nem azonos annak az időtlenséggel. Inkább az időnek épp azzal a jellemzőjével, hogy a tér által nem megragadható. Az idő és a tér lényegében épp annyira különbözik egymástól, mint a kép a szövegtől: egymást nem helyettesíthetik, de találkozási pontjaik lehetnek, hathatnak egymásra. Emiatt lehetséges az, hogy míg a városban az idő jelenik meg a térben, úgy a múzeumok térbeli elrendeződése az időnek rendelődik alá. „A múzeumi elrendezés óhatatlanul történeti kontextusba helyezi a műalkotást”.³² Kolosvár megjelenítése ettől sem függetlenedik, alapvetően egy történelmi kontextusba ágyazódva bele. (Ez az egész regény szempontjából még erőteljesebben érződik, lévén történelmi regény.) Az idő és tér kérdésköre tehát a már említett lessingi összefüggés alapján is kapcsolódik a szöveg és kép viszonyához. A kettőnek az ebben a fejezetben történő interakciója korrelatív a tér és idő egymásra hatásával.

Az előbbiekhöz kapcsolódván végezetül még egy vonatkozásra térjünk ki röviden. Ez pedig a térkép fogalma. Lotman szintén a városban megmutatózó tér és idő viszonyához még azt teszi hozzá, hogy a különféle szemiotikai képzetek szinkronikus elhelyezkedése mellett érvényesül a diakrónia is. Ez a korábbiakban is felmerülő kérdéskört Lotman az utcák neveivel, és a fontosabb épületekkel, nevezetességekkel hozza összefüggésbe. Ezek állandóan újragenerálják a történelmi múlt szövegeit.³³ Egy várost egy térkép képes így ábrázolni. A térkép a szövegnek és a képnek egy olyan speciális találkozása, mely a reprezentáción alapszik. A térkép, mint a város leképeződése értelmezhető: a térkép a várost jeleníti meg. Itt azonban épp ez válik kifordítható-

30 FOUCAULT, Michel (1999), „Eltérő terek” In: F., M., *Nyelv a végtelenhez*. Debrecen, Latin betűk, 152.

31 LOTMAN (1994), 196.

32 FÖLDÉNYI (2011).

33 LOTMAN (1994), 196.

vá, a város jelenít meg inkább egy térképet. A narrátor ugyanis fölülnézetből tekintve belátja az egész várost: hogyan illeszkedik környezetébe, hogy néz ki a pereme. Amit kiemel, azok épp az utcák, a terek és a fő jellegzetességek: „Az úgynevezett Nagy térről ide vezető utcának egyik szögletében áll még most is azon ház, hol Mátyás királyunk született”. A térkép alapján történnek általában az ilyen navigálások is, mint: „De induljunk a magas, négyszegű bástyától védett, sötét Magyar kapun be.” A kettő felcserélhetőségének (a város ábrázolja a térképet, vagy a térkép a várost) megmutatkozása felszámolja a reprezentáció értelmezhetőségét, inkább egy kölcsönviszonyt jelez. Kép és szöveg ugyanígy viszonyul egymáshoz ebben a fejezetben. Ha az ekfrázist nem úgy értelmezzük, mint egy kép szóban történő reprezentációját, hanem olyan szövegként, mely a kép médiumával párbeszédbe lépve intermedialitást hoz létre, akkor megállapítható, hogy a város megjelenítése az Abafiban ekfrasztikus vonásokat mutat.

A dolgozatban elmondottak alapján tehát láthatóvá vált, hogy a leírások vizualitásának itt sokkal fontosabb szerep jut, mint a valóságghűség erősítése vagy az olvasói jelenlét illúziójának megalkotása. Az előbbinek egyenesen ellentmond, a második pedig sokkal komplexebb problémakörökbe van beágyazva. A kiragadott fejezetben a megjelenítésnek, az írás médiumából adódó lehetőségeivel foglalkozik. Ezt viszont nem függetleníti a történetiség, az időben való lét megmutatkozásától sem. A képhez való viszonyára figyelve Jósika regényének egésze olvasható más keretek között, mint amibe a recepció jelenleg tárgyalja: történelmi regény erkölcsi fejlődéssel vagy erkölcsi fejlődés történelmi fűszerezéssel.

Felhasznált irodalom

- BENJAMIN, Walter (1969), „Párizs a XIX. század fővárosa” In: B., W., Kommentár és prófécia. Bp., Gondolat
- BENJAMIN, Walter (2003), „A műalkotás a technikai reprodukálhatóság korában” <http://t7.hu/14th>
- ECO, Umberto (2007), Hat séta a fikció erdejében. Bp., Európa.
- EISEMANN György (2001), „A város mint emlék és fikció” Budapesti Negyed (4.) <http://t7.hu/14tj>
- FOUCAULT, Michel (1999), „Eltérő terek” In: F., M., Nyelv a végtelenhez. Debrecen, Latin betűk.
- FÖLDÉNYI F. László (2011), „Mi a teendő a múzeumokkal?” Jelenkor (7.) <http://t7.hu/14to>
- FRIED István (1986), „Az „Abafi” előzményeihez” Itk. (3.), <http://t7.hu/14td>
- GUMBRECHT, Hans Ulrich (2010), „Túl a jelentésen” In: G., H. U., A jelenlét előállítása. Bp., Ráció.
- HEIDEGGER, Martin (2006), „A műalkotás eredete” In: H., M., *Rejtekekutak*. Bp., Osiris.
- HITES Sándor (2007), „A magyar regénytörténet „megalapítása”, <http://t7.hu/14tf>
- LESSING, Gotthold Ephraim (1982), „Laokoón vagy a festészet és a költészet határaitól” In: L., G. E., Válogatott esztétikai írásai. Bp., Gondolat.
- LOTMAN, Jurij (1994), „Pétervár szimbolikája és a város szemiotikájának problémái” In: Kovács Árpád, V. Gilbert Edit (szerk.), Kultúra, szöveg, narráció. Pécs, Janus Pannonius.

Szakál Kata

Bábuból ember, emberből bábu

A XXI. századi Pinocchio

Modern nyelvek irodalma szekció

***Pinocchio hatástörténete*¹**

Mindenki ismeri Pinocchio történetét és figuráját, akinek védjegye a fül-lentéstől megnőtt orra. Azonban kevésbé köztudott, hogy az eredeti történet nem csupán gyerekeknek íródott. Carlo Collodi (eredeti nevén Carlo Lorenzini) 1881. július 7-e és október 27-e között publikálta először a *Storia di un burattino* (*Egy bábu története*) című művet a *Giornale per i bambini* gyermeklap hasábjain.² Eredetileg a mű a XV. fejezetig tartott,³ amelyben a zsidványok, hogy megszerezzék a pénzét – mivel megkéselni nem tudják, hisz

1 Habár olyan művekről is szót ejtek, ahol Pinocchio nevét magyarították, tanulmányomban az olasz írásmódot követem, kivéve abban az esetben, ha a magyarosítás címben szerepel.

2 PEZZINI, Isabella (2002): „Tra un Pinocchio e l'altro”, in: *Le avventure di Pinocchio. Tra un linguaggio e l'altro* (szerk. PEZZINI, Isabella – FABBRI, Paolo), Roma, Meltemi Editore, 7-34., 8.

3 MADARÁSZ Imre (2008): „Nevelődési kalandregény gyerekeknek. Carlo Collodi: Pinokkió kalandjai” in.: M. I.: *Kultusz, vita, feledés. Olasz irodalom- és kultúrtörténeti tanulmányok*, Bp Hungarovox, 149-157., 155.

„túl kemény fából faragták”⁴ –, felkötik Pinocchiót, aki meghal. „Többet nem tudott kinyögni. Szemét lehunyta, száját kitátotta, lábát kinyújtotta, aztán nagyot rándult és mozdulatlanra vált, mintha csak megdermedt volna”⁵. Ezzel a képpel fejeződött volna be eredetileg Pinocchio története, azonban ez a zárlat az olvasóközönségnek nem tetszett, így Collodi a véleményük hatására, új címet adva a történetnek, *Pinocchio kalandjai* (*Le avventure di Pinocchio*) címmel folytatta, és szerencsés véget adott a mesének.⁶ Ugyanakkor a pozitív befejezés mellett a mese tele van olyan kalandokkal, „amelyek véresen komolyak, vérre mennek, életre-halálra, ilyen értelemben nem annyira mesések, mint inkább regényesek”.⁷ A *Pinocchio kalandjait* általában a gyermekregény/mese, a nevelődési és a kalandregény ötvözetének tartják. Azonban a mai gyermekolvasó az eredeti történetet rémmesének tekintené, hisz Pinocchio nagyjából minden második fejezetben találkozik a halállal. A XIX. században a mesék többsége is az életre készített fel, azáltal, hogy bemutatta a világban előforduló ellenségeket, akadályokat, a rosszat és a csapdákat vagy akár a követendő példát is, így az akkori gyerekek számára Pinocchio története jó minta volt, hisz az előbb felsoroltak mind szerepelnek benne. A Risorgimento szellemében megerősödött a (nép)nevelés igénye, és az irodalmat ennek eszközének tekintették,⁸ így Collodi műve egyszerre tartalmaz mesebeli és valós elemeket is, amelyekkel tükrözi a XIX. század hangulatát.

Éppen ezért vitatkoznék Madarász Imre azon kijelentésével, hogy a „Pinocchio »igazi« gyerekeknek írott és gyerekeknek való meseregény, nem olyan, amely titokban a felnőtt olvasókra sandít, nekik mond álcázott tanmesét...”⁹ hisz 1881-ben Pinocchio története a felnőttekre is erősen hatott. Ezt az is mutatja, hogy a *Pinocchio kalandjai* megjelenése után rögtön több változata is született, sorra jöttek létre az úgynevezett *pinocchietták*,

4 COLLODI, Carlo (1999): *Le avventure di Pinocchio – Pinocchio kalandjai* (ford.: SZÉNÁSI Ferenc), Bp, Noran, 105.

5 COLLODI (1999), 107.

6 PEZZINI (2002): 8. Ez a továbbírás azonban több „hibát” is okozott a történetben. Ettől a résztől kezdődnek el a „figyelmetlenségek” a szövegben, mint például mikor Pinocchio, aki eddig nem tudott olvasni, hirtelen kibetűzi a Tündér sírfeliratát; vagy a Tücsök esete, akit a negyedik fejezetben Pinocchio megöl, innentől a tizenötödik fejezetig Tücsök mindig szellemként kerül elő, ám a legvégén újra élőként van a történetben.

7 MADARÁSZ (2008), 155.

8 MADARÁSZ (2008), 152.

9 MADARÁSZ (2008), 149.

vagyis Pinocchio alakját és történetét felhasználó mesék.¹⁰ Ezen kívül több képregény¹¹ készült belőle, tizenhárom film- és rajzfilmfeldolgozás,¹² továbbá színdarabok¹³ tömkelege született Pinocchio meséjéből vagy annak továbbbírásából – nem csak gyerekek számára. Mindemellett parkok, terek sokasága van elnevezve a *Pinocchio kalandjaiban* szereplő figurákról. Ennek egyik kiemelkedő példája a toszkánai Collodiban található Pinocchio-park, ami egy arborétum és vidámpark keveréke. Megtalálható benne a Vörös Rák fogadótól kezdve a Tűznyelő bábszínházáig minden. Azt is fontos kiemelni, hogy Olaszországban gyakran hasonlítják a népet, illetve a felnőtteket különböző megnyilatkozásokban Pinocchio figurájához. 1997/1999 között a RAI közéleti műsort sugárzott *Pinocchio* címmel.¹⁴ Ezt a jelenséget – vagyis, hogy Pinocchio figuráját a politikai diskurzusban is előszeretettel használják – jól példázza ez a cikkből vett hasonlat is: „Berlusconi rájött, hogy a nép van olyan infantilis, mint Pinocchio, a pajkos gézengúz, akinek nincs más vágya, mint a Játékok Országában szórakozni, és megtölteni a bendőjét. És Berlusconi éppen a Játékok Országával kecssegteti az olaszokat – aminek megvan persze az a kockázata, hogy az olaszok, akárcsak Pinocchio, egy szép reggelen arra ébrednek, hogy számárrá változtak. A jólét monumentális ígérete Pinocchio-va infantilizál bennünket.”¹⁵

- 10 Ezek között vannak olyanok, amelyek továbbírják a történetet, és vannak olyanok is, amelyek csak a főszereplőt és tulajdonságait kölcsönzik az eredeti műből. Például: *Pinocchio inventore* (Pinocchio, a feltaláló), 1936; *Pinocchio in vacanza* (Pinocchio vakáción), 1940; *Il figlio di Pinocchio*, (Pinocchio fia), 1893; *Pinocchio nella luna*, (Pinokkió a holdon) 1919; *La repubblica di Pinocchio*, (Pinocchio köztársasága), 1922. (<http://t7.hu/159h>) – utolsó letöltés: 2014. 02. 21.
- 11 Ezek közül pár példa: Carlo Cossio (1937), Giobbe (1945), Bonelli e Galeppini (1953), Verdini e Rodari (1954), Tovelli (1955) alkotásai, vagy ezek közé sorolható Max Bunker: *Pinocchio super-robot* (1980) műve, illetve a Disney-től *Natale di Pinocchio* (Pinocchio Karácsonya 1961), és talán a leghíresebb a képregények közül Benito Jacovitti (1946) alkotása. DI BALDO, Fabrizio: „Dal testo al fumetto: la versione di Jacovitti”, in: PEZZINI (2002): 131-156.
- 12 SZTANÓ László (2008): *Olasz - magyar kulturális szótár*. (Pinocchio szócikk), Bp., Corvina, 219-220., 220. Ilyen például: Giulio Antamoro: *Pinocchio* (1911) című filmje, Walt Disney rajzfilmje (1940) – talán mind közül ez a legismertebb –, Gianetto Guardone: *Pinokkió kalandjai* (1947) című alkotása, Roberto Benigni *Pinocchio* (2002) című filmje. DE BERTI, Raffaelo: „Il Pinocchio cinematografico di Giulio Antamoro” in: *Le avventure di Pinocchio. Tra un linguaggio e l'altro*, i. m. 157-174.
- 13 Például Carmelo Bene: *Pinocchio* (1961), de itthon is most játsszák a Katona József Színházban Parti Nagy Lajos *Pinokkióját* (2012). (<http://t7.hu/159i>) – utolsó letöltés: 2014. 02. 18.
- 14 SZTANÓ (2008), 219.
- 15 BENVENUTO, Sergio (2001. 03.): „Miért utálom Berlusconit?” (ford. EÖRSI Sarolta), *Lettre*, (<http://t7.hu/159j>) – utolsó letöltés: 2014. 02. 17.

Mindemellett a történet szereplőinek neve közül sok köznyelvi kifejezéssé vált, úgy mint a *róka-macska páros* (la volpe e il gatto) a gyanút keltő barátok, a *tűznyelő* (mangiafuoco) a hirtelen haragú ember, a *beszélő tücsök* (grillo parlante) az élő lelkiismeret, illetve Pinocchio maga a hazugság, a hazug ember megtestesítője.¹⁶ Ezek olyannyira beépültek a nyelvbe, hogy a politikai diskurzusban és a különböző internetes fórumokon is használják, beépítik a mondanivalóba. Erre rájátszanak rá a különböző médiumokban hallható zeneszámok is. Ilyen például Edoardo Bennato *Il gatto e la volpe* című száma, illetve az *Il Paese dei balocchi* (Játékok országa) című, ami igaz, 1992-ben íródott, azonban még máig aktuális, hisz azokra a sztereotípiákra erősít rá, amelyek az emberekben élnek Olaszországról.¹⁷

A modern Pinocchio - irodalmi rájátszások

A három éve megjelent Pietro Spirito és Nadia Zorzin *Faszívű Pinokkió*¹⁸ című képregénye pont a fentebb említettekre játszik rá. Rávilágít arra, hogy milyen társadalomban élünk, felhívja a figyelmet a mai ember legtöbb gyengeségére és bűnére. A képregény történetét és szövegét Pietro Spirito írta, Nadia Zorzin illusztrálta. Ha mégis elfogadjuk, hogy a Collodi-féle mű gyerekeknek szóló tanmese, akkor a *Faszívű Pinokkió* értelmezhető felnőtteknek szóló tanmeseként. Spirito és Zorzin műve bemutatja századunk (al) világát: azt, hogy az ember milyen esendő.

A szerzőpáros „graphic novel”-je ellentmond annak a közhiedelemnek, miszerint a képregény olvasása sokkal kevesebb szellemi munkát igényel, mint a regényé, és éppen ezért többeknek az a véleménye, hogy a képregények gyerekeknek, illetve fiatalabb korosztálynak szóló művek. A „graphic novel” (rajzolt regény) kifejezés irodalmi rokonságra utal, és olyan nagyobb lélegzetű műveket takar, amelyek önmagukban teljesek és koherensek.¹⁹ Emellett a

¹⁶ SZTANÓ (2008), 219.

¹⁷ *Il gatto e la volpe*: <http://t7.hu/159l>, *Il paese dei balocchi*: <http://t7.hu/159m> (letöltés: 2014. 02.10.)

¹⁸ SPIRITO, Pietro – ZORZIN, Nadia: *Faszívű Pinokkió*, (kiadás alatt.) Az eredeti művet (SPIRITO, Pietro – ZORZIN, Nadia(2011): *Pinocchio Cuore di legno*, Ravenna, Fernandel, a Pécsi Tudományegyetem Olasz Tanszékének hallgatói fordították magyarra. A fordítást koordinálta NACCARELLA István. A fordításban részt vettek: BODROGAI Dóra, DELEZSNYÁK Lilla, DÓCZI Dalma, HARMUTH Renáta, MARTIN Dóra, RITTER Zsófia, SZABÓ Anita, SZEKERES Éva, TÖRÖK Marianna, VRABÉLY Andrea. Továbbiakban e műről írva a Naccarella István által rendelkezésemre bocsátott fordítás oldalszámaira hivatkozom.

¹⁹ VARRÓ Attila: „Will Eisner: Contract with God” (Szerződés Istennel – 1978), in.: VARRÓ Attila (2007):: *Kult-Comics*, Bp, Mozinet-könyvek. 33-40., 33.

Faszívű Pinokkió képregény „fumetti neri”/„noir”-ként (ezzel illetnek minden felnőtteknek szánt képregényt, amely krimi jellegű) lett megírva, ami már eleve magában foglalja, hogy felnőtteknek szánják. Ez a Pinocchio-történet XXI. századi bűnügyi történet, amelyben társadalmunk negatívumai mutatkoznak meg. A „fumetti neri” tulajdonságából adódik, hogy fekete-fehér képregényről van szó, ami ráerősít a durva rajzok keltette megbotránkozásra, amellyel bemutatja, hogy a minket körülvevő világ milyen taszító is valójában. Ami pedig az irodalmi vonatkozást illeti: az író tudatosan megidézi az eredeti Collodi-mű elemeit, emellett a narrátor és Pinocchio figurájának összemosisásával is játszik. Ezt nemcsak a képregény szövege eredményezi, hanem Zorzin grafikái is. Sokszor nincsenek is szövegszerűen megjelenítve a regényre való utalások, hanem csak egy-egy panel háttérében vagy valaki álmában tűnik fel egy-egy regénybeli alak vagy esemény.

Spirito és Zorzin műve már a címében (*Pinocchio cuore di legno*) is rájátszik – a *Pinocchió*n kívül – egy másik irodalmi műre: a *Pinocchió*val csaknem egy időben íródott Edmondo De Amicis-regényre, a *Szívre* (*Cuore*). Ennek főhőse engedelmes, szorgalmas, jó gyerek: Enrico Bottoni. A regény a hazaszeretet, a szülők és a tekintély tiszteletét, az engedelmisséget, az áldozatkészséget és a könyörületességet állítja példaként a fiatalok elé. A mai napig a *Pinocchio* mellett ez a legolvasottabb olasz könyv, és csaknem olyan kitüntetett helyen szerepel az olasz irodalmi kánonban, ugyanolyan nagy hatású volt, mint Collodi műve. Mint Lénárd Sándor fogalmaz: „Olaszország kapuja a *Szív*. Olaszországról csak olyan könyvben lehet igazat írni, amelynek a címlapjára egy nagy piros szív van festve. Ne higgy azoknak, amelyeknek csizma van a címlapján”.²⁰ A *Szív* főhőse, Enrico éppen az ellentéte volt *Pinocchió*nak, de mivel *Pinocchio* a kalandok során rendes, szófogadó, engedelmes gyerekké változott, így olyan lett, mint Bottoni. Azonban ezeket a tulajdonságokat a *Faszívű Pinokkió*ban nem tudja megtartani, sőt el is veszti őket, így újra visszaváltozik fabábuvá. A képregényben felmerül a kérdés, hogy *Pinocchio* valóban átváltozott-e hús-vér emberré, és tudott-e tanulni a hibáiból, vagy belül megmaradt „fabábunak”. Erre a műben a címen kívül is többször van utalás: „...akinek a lelke fából van”, „Fafej vagy, és az is maradsz”, „Hát meg sem ismeresz, fafej?”. „...mindig is fafejű voltál”.²¹ És egyben az is kérdés, hogy mi tudunk-e változni, tanulni a hibáinkból, ellenállni a kísértéseknek.

20 SZTANÓ (2008): 90. Az idézet Lénárd Sándor *Völgy a világ végén* című művéből származik.

21 SPIRITO – ZORZIN(kiadás alatt), 4., 27., 52., 54.

A képregény egyik legnagyobb értéke a *Pinocchio* cselekményének erős átírása. A mű elbeszélője pszichoanalitikusának meséli el aprónak tűnő problémáját. Gyermekkorában a nagybátyja padlásán találkozott egy Pinocchio-fabábuval, aki elmesélte neki saját történetét. Pinocchio elmondta, hogy mi történt vele, miután igazi gyermek lett, hogyan „boldogult” a mindennapi életben. Megházasodott, gyermeke született, és volt egy jól fizető állása. Ez a jólét akkor változott meg, amikor a Cat&Fox Hitelintézet emberei rászedték, ezután elveszítette a munkáját, a családját, hajléktalanná vált. Ekkor találkozott Kanóccal, régi barátjával, aki megmutatta neki a „Játékok Országát”, és rávette olyan törvénytelen cselekedetekre, mint a csalás, lopás, drogfogyasztás. Azonban közben beleszeretett Celestébe, egy örömlányba, akiért mindent megtett, még embert is ölt. Az elbeszélés szerint emiatt a tette miatt változott vissza végleg fabábuvá és került ide a padlásra. Pinocchio történetére való utalások több szinten megmutatkoznak a műben: vizuálisan, verbálisan, illetve cselekményszerűen is. A *Pinocchióban* szereplő alakok a XXI. századi átírásban is ugyanabban a szerepkörben tűnnek fel, mint a regényben. Ilyen például Kanóc, aki úgymond a XXI. századi „Játékok Országát”, vagyis a kaszinók, a diszkók, és az örömlányok világát mutatja meg Pinocchiónak. Feltűnik a regényből ismert Róka-Macska páros, akik a regényben félrevezetik Pinocchiót, és csellel ellopják a pénzét, majd fel is kötik. A Collodi-mű főbb szereplői közé tartozik még a Tündér, Pinocchio segítője, aki idővel barátja lesz, majd testvéri viszony alakul ki köztük („ha velem akarsz maradni, te leszel az én kisöcsém, én meg a te jószágos nővérkéd leszek”),²² utána pedig a pótmama szerepét tölti be. A *Faszívű Pinokkió*ban a Tündér alakja Celestével azonosítható. Ő az egyetlen, aki Pinocchio szétcsúszó életében reményt, örömet és valamiféle célt nyújt, ugyanúgy, mint a Tündér a regény világában. A Spirito – Zorzin szerzőpáros művében a Tündér alakjára való utalások nagyon finomak, például Pinocchio és Celeste párbeszédében a fentebb idézett Tündér mondata szinte szó szerint visszaköszön: „Nem kell, ha velem akarsz maradni, légy az elválaszthatatlan öcsém, én meg a te nővérkéd”,²³ illetve Pinocchio egyszer tündérhez hasonlítja Celestét. De ennél finomabb utalások is találhatók a képregényben, mint például a tűznyelő bábmester felidézése az ürühús említésével, hisz, aki ismeri az eredeti történetet, az tudja, hogy Pinocchiót a bábszínházban azért akarják a tűzre vetni, mert az nem ég eléggé, és így nyers marad a bábmester ürühúsa. A képregényben Pinocchio főnöke

22 COLLODI (1999): 127.

23 SPIRITO – ZORZIN(kiadás alatt): 80. (a fordítást pontosítottam)

(nem véletlen, hogy pont ő, hisz a bábmester is egyfajta főnök-figura szerepet tölt be a Collodi-műben) arra hivatkozva bocsátja el, hogy „az ürühús leértékelődött”,²⁴ így nincs szükség rá.

Ezek az apró jelek mutatják, hogy Pietro Spirito és Nadia Zorzin tudatosan használták fel a Pinocchio-történet elemeit, rájátszva az eredeti műre, kiforgatva azt. Ráadásul nemcsak kimondva találhatók utalások a regényre. Mint említettem, a képregény sokszor a cselekmény sorrendjét is követi. Ilyen például az a rész, amikor Pinocchiót a csendőrök elfogják, bebörtönzik, majd amikor kiengedik, elkezdi lopni. Ez a regényben is pontosan ugyanígy következik be. De még ha nem is ugyanolyan sorrendben történnek az események, Pinocchio szinte mindegyik képregénybeli tetteivel találunk párhuzamot a regényben.

Spirito és Zorzin képregénye úgy játszik rá az eredeti történetre, hogy annak elemeit aktualizálva és radikalizálva használja fel. Pinocchio élet-története negatívvá válik, és a szerzőpáros ezt úgy éri el, hogy a felnőtt Pinocchióval „újrajátszatják” a regényben megélt szituációkat. Azonban amíg a gyermek Pinocchio ezekből tanult és javult általuk, addig a felnőtt Pinocchio ugyanezek miatt egyre lejjebb süllyed, így a két mű ellentétbe is állítható egymással, hiszen teljesen más lesz a végkifejletük. Amíg az eredeti történet részben a fejlődésregény narratívájára épül, a képregény ennek fordítottja. Ezt Pinocchiónak a regény elején és a képregény végén lévő cselekedete is jól példázza: míg Pinocchio a regényben bábuléte elején követi el a legszörnyűbb tettet, vagyis a Beszélő Tücsök megölését („...ám a kalapács, fájdalom, épp a Tücsök fejét találta telibe; annyi ereje maradt csak szegénynek, hogy még egy utolsót ciripeljen, aztán a falra kenődve kimúlt.”),²⁵ addig a képregénybeli Pinocchio emberléte végén gyilkol, és ezért változik vissza bábuvá. Vagyis a szerzőpáros műve ugyanazokkal az eszközökkel, elemekkel – ezek sorrendjét egyébként nem mindig megváltoztatva – ér el pontosan a regénnyel ellentétes hatást.

Releváns társadalomkritika vagy túlzó apokalipszis?

Spirito és Zorzin képregényében Pinocchio története a XXI. századba helyeződik át, melynek köszönhetően a szerzőpáros műve századunk társadalmának kritikája, épp úgy, ahogyan ez az eredeti regényben a XIX. század világára vonatkozóan is megjelent, azonban ott nem ennyire

24 SPIRITO – ZORZIN (kiadás alatt): 30.

25 COLLODI(1999): 31.

hangsúlyosan. A képregény az eredetileg pozitív szereplőket felhasználva, azokat önmagukból kifordítva domborítja ki századunk negatív oldalát. Például Gepetto halálával az egészségügy egyre romló helyzetét és az orvosok betegekhez való többnyire vitatható hozzáállását mutatja be, Celeste pedig, mint már említettem, örömlányként tűnik fel. Pinocchio életén keresztül a mű nyíltan, néha provokatívan jeleníti meg a XXI. század megoldatlan társadalmi kérdéseit, a szerencsejáték szenvedélyét, a prostitúciót, a drog- és alkoholfogyasztást, a bűnözést, az antiszemitizmust, a munkanélküliséget, a hajléktalanságot és következményeit.

A Collodi-műre való rájátszást, illetve a társadalomkritikát a képregény grafikája is felerősíti: gyakran csak a háttérben tűnnek fel képi utalások egy-egy panelben. Mikor elkezdődik Pinocchio átváltozása, egyre többször jelenítődnek meg olyan események vagy figurák a képregényben, amelyek Pinocchio bábulétében is feltűntek. A gyermek és a felnőtt hős életét és (viszsa)fejlődését egy-egy panelben gyakran párhuzamosan látjuk. A történet előrehaladtával egyre sötétebbé válnak a képek is, és egyre többször koncentrikus körökre osztott panelek fejezik ki az események tragikumát, zaklatottságát. A bizzar és túlzó rajzok ráerősítenek a képregény társadalmunkhoz való eleve negatív hozzáállására. Ezek az elemek is azt az érzést erősítik, hogy a felnőtt Pinocchio története rémálommá alakul át, ahogyan a regényben is a Játékok Országáa rémálom érzetét kelti, amikor átváltoznak szamarakká,²⁶ azonban míg a regényben ez az érzés elmúlik és megszabadulnak, a *Faszívű Pinokkió*ban ez nem lehetséges, a főszereplő nem tud „felébredni”, és egyre jobban belesüllyed a szörnyűségekbe.

Az előbb felsoroltak miatt a képregény is nagyrészt didaktikussá válik, rájátszva az eredeti mű didaxisára. Ám míg a Collodi-műben a nevelési célzat pozitív hatást kelt, és eredményeket ér el, addig a XXI. századi műben a didaktikusság inkább kritikai funkciót kap. Egyben ez a kritika gyakran túlzóvá és sztereotíppá válik, viszont a sztereotipizáló képek is a képregény didaktikusságát erősítik. Hisz a sztereotípiák olyan adaptáló mechanizmusok, melyek segítenek eligazodni a világ ingertömegében, vagyis természetes velejárói szociális életünknek, azonban megvan az a negatív hatásuk, hogy gyakran előítéletekhez vezetnek, mivel a társadalom egyből kategorizál, cso-

26 GANDOLFO, Luigi: *Pinocchio, romanzo escatalogo*, 2-3. (<http://t7.hu/159n>) – utolsó letöltés: 2014. 02. 10.

portba rendez.²⁷ A *Faszívú Pinokkió*ban is különböző társadalmi csoportok jelennek meg a sztereotip tulajdonságaikkal együtt, amelyek egyrészt tanító (vagy legalábbis iránytű) jellegűek, másrészt kritikaiak.

Spirito és Zorzin műve így kétféleképpen írja át Pinocchio történetét: egyrészt azon a szálon maradva, amit a regény működtet, másrészt viszont ennek pontosan az ellentétéként. A kétféle átírás, mint említettem is, a cselekedetekben, a rajzokban, illetve a didaktikus jellegben is megmutatkozik. Míg a Collodi-mű fejlődésregény is, addig a képregény annak kifordítása, részben a két század világlátása eredményeként. A XIX. század még hitt abban, hogy a világnak létezik valamiféle értelme, és fontos volt az egyén fogalma is. A XXI. századi embereket azonban olyan sok adat veszi körül, hogy az egyén kérdése elértéktelenedik és a világnak sokszor csak a negatív oldala tűnik ki az információáradatból. Éppen ezért a világ értelmét nem látják olyan tisztán, az én bizonytalan pozíciójának élménye megerősödik. Ugyanez történt meg Pinocchióval is, hisz jót akart, „fejlődni akart”, ám mivel rossz információ jutott el hozzá, és így az élete értelme is elveszett, onnantól már nem tudott tájékozódni a világban.

A nézőpontváltások funkciója a képregényben

A képregény több nézőponttal, több elbeszélővel operál, gyakran több szinten is egybemossa azokat. A két Pinocchio-történet párhuzamosan fut benne. Erre a legjellemzőbb példa, mikor Pinocchio a tükörbe néz és nemcsak a tükörképe „néz vissza” rá, hanem koncentrikus körökben megjelennek a jelen és a múlt eseményei is.²⁸ Így sokszor olyan, mintha a jelenre kivetitene gyermekkori emlékeit, és ezek segítségével értelmezné a világot. Illetve, amikor egy-egy olyan cselekedetet tesz, amely bábuként a múltban is megtörtént vele, akkor az képileg is megmutatkozik (általában egy különálló panelben látjuk a fabábu kezét), a „mutáció” előrehaladását így folyamatosan érzékeljük. Emellett Pinocchio felnőtt világában rendszeresen olyan megjegyzések hangzanak el, amelyek a múltra utalnak vissza, ezáltal is összemosva a nézőpontját a gyermek, illetve felnőtt Pinocchióval. Ám nemcsak itt érzünk csúsztatást, hanem a páciens (narrátor) és a bábu történetében is, hisz a kerettörténet az előbbié. Ezt erősíti, hogy a narrátor mellett folyamatosan ott van Pinocchio árnyéka, összemosódik a két alak, és a végén úgy búcsúzik a

27 ELEK Balázs: *A sztereotípiák szerepe a bizonyítási eljárásban*, 4-6. (<http://t7.hu/159o>) – utolsó letöltés: 2014. 02. 10.

28 SPIRITO – ZORZIN (kiadás alatt), 70-71.

pszichoanalitikustól – aki az olvasó metaforája is lehet, hisz más funkciója nincs, csak (meg)figyel –, hogy: „Most én is elmegyek doktor úr. Az idő lejárt. Megfogadom a tanácsait: A tükörben önmagamot fogom keresni. Megtanulok szembenézni a lelkiismeretemmel. Átírom az álmaimat. Megbékülök az **árnyékkal**. Felszárítom a könnyeimet. Csak nem akarok szenvedni többé.”²⁹ Ez a zárlat átírja az egész képregényt, ráadásul több értelmezése is lehet. Egyrészt felmerül a kérdés, hogy Pinocchio vajon benne él-e a narrátorban, ő maga-e Pinocchio, vagy csak azonosul Pinocchióval a gyermekkori élménye miatt. Másrészt azonban úgy is lehet értelmezni, mint kitalációt, egy trauma kivetülését. Erre az érzésre a képek is rásegítenek, hisz valamikor olyan rémálomszerűvé alakulnak át, hogy a reális világ meseszerűvé válik, és az eredetiből kiindulva a két világ elemei is keverednek.

Pietro Spirito és Nadia Zorzin képregénye a Pinocchio-történet olyan újraírása, amely már nem csupán rejtve, hanem nyíltan a felnőttekhez szól. Úgy ad körképet korunk problémáiról és az ember esendőségéről ebben a világban, mint a regény a saját korában. A mű rámutat arra, hogy Pinocchio mindannyiunkban ott él, mindannyian találkozunk valamilyen formában azokkal a „csábításokkal” és problémákkal, erkölcstelenségekkel, amelyekkel ő. Már csak az a kérdés, hogy meg tudunk-e küzdeni ezekkel, ellen tudunk-e állni a világ kísértéseinek, visszaváltozunk-e teljesen fabábuvá, vagy leküzdjük a bennünk élő Pinocchiót? Mert „Pinocchio mi vagyunk”,³⁰ mi, akik tudunk azonosulni a gyermek és a felnőtt Pinocchióval is, hisz ugyanolyan gyengék, esendők vagyunk a világban, mint ő. Hogy melyik része Pinocchio figurájának, azt már mi döntjük el. Mert, ahogy Lénárd Sándor is írta: „Nincs olasz, aki ne ismerné! Olyan sincs, aki valamiben ne hasonlítana rá. Pinocchio mindig jót akar, mindig csak az akaratereje hiányzik. A lelkiismerete egy beszélő tücsök. Álma a paese dei balocchi, a játékerszág. Réme a nagy carabinieri (csendőr). Nem lehet haragudni rá. Örökké a kékhajú tündérről álmodik... az igazi izmus itt csak egy általános szabad pinocchizmus lehet-ne.”³¹

29 SPIRITO – ZORZIN (kiadás alatt): 129-130. Kiemelés az eredetiben.

30 ROCHIRA, Alberta: „Pinocchio a fumetti diventa »noir«.” Spirito e Zorzin interpretano la favola in chiave contemporanea” in: *Il Piccolo*, 2011.09.17. (<http://t7.hu/159p>) – utolsó letöltés: 2014. 02. 20.

31 SZTANÓ (2008): 220. Az idézet Lénárd Sándor *Völgy a világ végén* című művéből van.

Felhasznált irodalom

- BENVENUTO, Sergio (2001. 03.): „Miért utálom Berlusconi?” (ford. EÖRSI Sarolta), *Lettre*, (<http://t7.hu/159j>) – utolsó letöltés: 2014. 02. 17.
- COLLODI, Carlo (1999): *Le avventure di Pinocchio – Pinocchio kalandjai* (ford.: SZÉNÁSI Ferenc), Bp, Noran
- ELEK Balázs: *A sztereotípiák szerepe a bizonyítási eljárásban*, 4-6. (<http://t7.hu/159o>) – utolsó letöltés: 2014. 02. 10.
- GANDOLFO, Luigi: *Pinocchio, romanzo escatalogo*, 2-3. (<http://t7.hu/159n>) – utolsó letöltés: 2014. 02. 10.
- MADARÁSZ Imre (2008): „Nevelődési kalandregény gyerekeknek. Carlo Collodi: Pinokkió kalandjai” in.: M. I.: *Kultusz, vita, feledés. Olasz irodalom- és kultúrtörténeti tanulmányok*, Bp Hungarovox
- PEZZINI, Isabella – FABBRI, Paolo (szerk.) (2002): „*Le avventure di Pinocchio. Tra un linguaggio e l’Roma*, Meltemi Editore
- ROCHIRA, Alberta: „Pinocchio a fumetti diventa »noir« . Spirito e Zorzin interpretano la favola in chiave contemporanea” in: *Il Piccolo*, 2011.09.17. (<http://t7.hu/159p>) – utolsó letöltés: 2014. 02. 20.
- SPIRITO, Pietro – ZORZIN, Nadia: *Faszívű Pinokkió*, (kiadás alatt.) Az eredeti művet (SPIRITO, Pietro – ZORZIN, Nadia(2011): *Pinocchio Cuore di legno*, Ravenna, Fernandel, ,) a Pécsi Tudományegyetem Olasz Tanszékének hallgatói fordították magyarra. A fordítást koordinálta NACCARELLA István. A fordításban részt vettek: BODROGAI Dóra, DELEZSNYÁK Lilla, DÓCZI Dalma, HARMUTH Renáta, MARTIN Dóra, RITTER Zsófia, SZABÓ Anita, SZEKERES Éva, TÖRÖK Marianna, VRABÉLY Andrea.
- SZTANÓ László (2008): *Olasz - magyar kulturális szótár*, Bp., Corvina
- VARRÓ Attila (2007):: *Kult-Comics*, Bp, Mozinet-könyvek

A filmben hivatkozott filmek adatai:

- Antamoro, Giulio: *Pinocchio* (1911)
- Benigni, Roberto: *Pinocchio* (2002)
- Disney, Walt: *Pinocchio* (rajzfilm) (1940)
- Guardone, Gianetto: *Pinokkió kalandjai* (1947)

Takács Emma

M.K. – K.M.

Klasszikus magyar irodalom szekció

Bevezetés

A kortársak, mint a mai kritikusok is, többször felelősségre vonták már Mikszáth Kálmánt azért, hogy míg folytatásos elbeszéléseit, regényeit közli, idővel elfelejtkezik alakjairól, egyszer mást csinálnak, mint máskor, vagy kiesnek a történetből, és mint szerkezeti elemek funkciótlanok maradnak. Egy alkalommal, mikor őt kérdezték erről, az író elismerte, hogy néhol maga sem tudja, mi történik a figuráival, de nem mentegetőzik emiatt: „Hát ilyesmiről csak feleljenek ők, ha már ilyen hebehurgyán elszakadtak tőlem”.¹ De úgy, ahogy egyes figurák elvesznek néhol a szövegekben, vagy jelenlétük homályos, kik is ők, mit is keresnek ott, előbukkannak máshol, ismét új dolgok derülnek ki róluk, vagy ha szerencsájuk van (vagy az utánuk kutakodó olvasónak van szerencséje), akár főszereplők is lehetnek. Nem feltétlen az egyes alakok jellemfejlődését követheti itt az olvasó végig, de újraolvasva a már elfelejtett történeteket, a mozaikdarabokból összeálló jelentés átalakul, az egyes elemek átrendeződnek, és működésbe lép az ismétlésen alapuló megismerés folyamata. Már csak azt nem lehet eldönteni, hogy melyik írás melyikkel függ össze, hol van a művek határa, és mikor lehet abbahagyni az olvasást.

Ilyen legkönnyebben tetten érhető szerkezeti elemek, vagyis a karakterek után kutakodva Mikszáth esetében sokszor nem elég, ha különböző műfaji besorolásokba rendezett szépirodalmi művein belül keresgélünk. Mikszáth

1 SZAJBÉLY Mihály (1993), „Passzionátus riporter a passzionátus írónál”, *Magyar Napló*, 1993. május 28, 10–13.

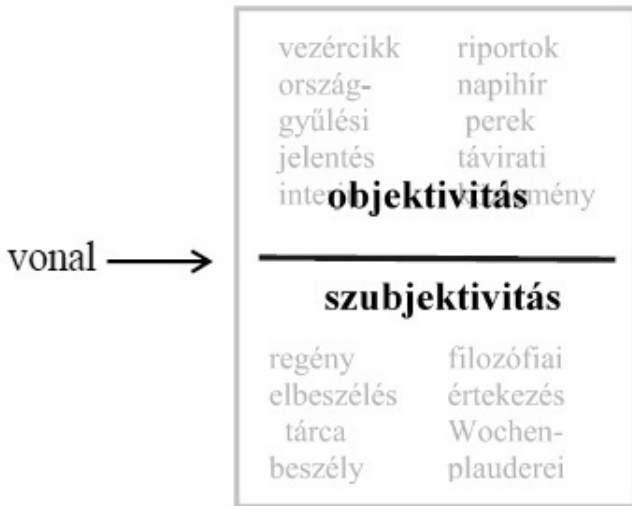
újságíróként írt szövegeinek nagy hányada kikerül a szépirodalmi művek sorából, és publicisztikai, politikai írásai közé sorolandó, azt sugallva az írástudónak, hogy ismeretük leginkább csak az író életművének megismerése miatt szükséges. Dolgozatom tárgya egy olyan eset, ahol az írói publicisztika és a szépirodalmi mű olyan erősen összekapcsolódik, hogy ha komolyan veszem vizsgálódásomat, egyenrangú alanyként kell őket kezelnem. A *Két választás története*-ből már talán ismert Katánghy Menyhért *igaz történetének* kérdését boncolgatom, kiemelten figyelembe véve az újságot, felbukkanásának első médiumát.

Újság-írók

A tárca

Az 1880-as években, amikor már Magyarországon is elterjedté válik a szépirodalmi művek nem irodalmi lapokban való közlése (a folytatásos regény virágkorát éli), a tárcarovat a lapok külső és belső szerkezetében egyaránt fajsúlyos szerepet kap. Eredetileg a tárcarovatba került minden nem politikai írás: tehát a tárca elsődleges jelentésében az, ami az újságban egy elkülönített helyett foglal el, ami a *vonal alatt* van. Egy osztrák tárcaíró így definiálta e különleges hellyel járó sajátosságokat. „A tárca (Feuilleton) személyes véleményeket is tükrözhet, míg a tulajdonképpeni politikai sajtónak a nyilvános véleményt kell képviselnie, mindenki véleményét.”² E leírás szerint az újság felépítése a következő:

2 LORM, Hiertonymus (1848), „Der Beruf des Feuilleton's”, *Presse*, 1848. július 3. idézi TÓTH Benedek (2003), „Élet és /vagy irodalom: A heti csevegés (tárca) a 19. század második felének elkülönülő sajtórendszerében” In: DAJKÓ Pál. LABÁDI Gergely (szerk.), *klasszikus – magyar – irodalom – történet*, Szeged, Tiszatáj Könyvek, 215-233.



Ez a felosztás az olvasóknak minden bizonnyal egyfajta olvasási módot írt elő. A vonal feletti rész az újság nagy hányadát kitevő „objektív” hírekkel van tele. Míg a vonal alatti részek nem a valóságot fedik, „fikciós műként” lehet olvasni őket, nem kell komolyan venni a bennük közölteket. Az a nézet is a tárcáírók reflektált játékszere volt, mi szerint a vonal feletti részek a férfiaknak íródnak, míg a vonal alattiak a szórakozni kívánó nőknek. Sajnos az akkori olvasói szokásokról ma már nem lehet pontos képet kapni, de épp a korabeli sajtó tanulmányozása során lehet néhány dologra következtetni, mivel az írók folyamatosan reflektáltak olvasói észrevételekre, levelekre, a szerkesztőségbe érkezett üzenetekre. Szajbély Mihály Jókai-monográfiájában³ felvázolt elmélete szerint ezek a vonal alatti szövegek enyhítő balzsamot jelenthettek a hírlapolvasó számára. A gyors ütemben fejlődő információáramlás, a világ különböző részeiről érkező hírek ugyanis mindig megbontották a korabeli ember világmodelljét, nem találta helyét a rá zúdított információk között. Ehhez képest a tárcaregények olyan ismert sémákkal, egyszerű alakokkal dolgoztak, amelyeket könnyen dekódolni tudott: a vonal feletti rész is a vonal alatti viszonyában vált *olvashatóvá*: „a regény által teremtett, az olvasó szá-

3 SZAJBÉLY Mihály (2010), *Jókai Mór*, Pozsony, Kalligram.

mára teljes mértékben áttekinthető és megérthető lehetséges világ mintegy értelmezi az olvasó saját, nehezen áttekinthető világát.”⁴

A szó szorosabb értelmében vett tárca pedig egy olyan műfaj, németül a *Wochenplauderei* (~ 'heti csevely') műfaja, amit a tárcarovat helye keltett életre. A *Wochenpaluderei* az irodalmi (fiktív) szöveg és a nem irodalmi szöveg egyvelege: a tömegkommunikáció egy itt kialakult, sajátos formája. Az ilyen fajta írások művelőihez más írói attitűd, szerepkör is járult, mint egy vezércikk írójához. A kétfajta újságíró a korban jól elkülönült a közönség szemében, ezt mutatják a róluk készült bohózatok is. A vonal alatti helyen tehát helyet kapott mindenféle fikciós mű: ide kerültek az egyre inkább hivatásszerűen működő írók, de a tárcaírók „művei” is. Amit ők írtak, az tisztán a sajtó műfajához tartozott, mégis alapvetően szubjektív hangnemű, és akik igyekeztek teoretizálni ezeket a munkákat, felhívták a figyelmet a műfaj kívánta esztétikai értékre. Ez a tárcaírók megítélésében is fontos, mivel ellentétben a korban kialakult, a hírek szolgálatában és a nyomdagép nyomása alatt rab-szolgaként dolgozó, mechanikus munkát végző újságíró képével megjelent vele párhuzamosan az újságíró mint művészi tehetség szerepfelfogása.⁵ Tehát a tárca az önállósuló sajtórendszer és az irodalmi rendszer között helyezkedett el. A két rendszer törekvései egymással ellentétesek. Az újságírói szakmához semmilyen képzettség nem kellett, így az írás értékének megalapozásához az objektivitást, a valósághűséget tűzték ki célul. Feladatuk tétje a történetek, információk begyűjtése, szortírozása, professzionális válogatása volt. A kezükben lévő anyag értékskálája a hírérték/nem hírérték bináris kód alapján működött.⁶ Ez az információfeldolgozás nem jelent mást, mint különböző rendszerek egy koherens, leegyszerűsített, mindenki számára érthető rendszerré alakítását: egy valóságvázzlatot kínál tehát. Az irodalmi művek pedig ezzel ellentétesen működnek: a hiány és a meglét viszonyának játékan, a helyén van/nincs skáláján mozgatva a befogadót, akit a szöveg világában és az olvasó világképében fellépő különbségek révén a mű azzal szembesít, hogy a világ másképpen is lehetne. Ilyen értelemben a fikciós mű megkérdőjelezi és felülírja a sajtó által létrehozott, felkínált „objektív” világot.

A tárca ezekkel az egymást kizáró típusokkal szemben olyan szöveg, amely egyszerre akar a sajtó és az irodalom rendszerében megjelenni. A felvázolt

4 U.o., 195.

5 V.ö.: pl. Kosztolányi Dezső (1969), „A *perc művészete*” In: K.D., *Álom és ólom*, Réz Pál (szerk.), Budapest, Szépirodalmi, 188–189.

6 E szemléletes modellt Tóth Benedek tanulmányából kölcsönöztem: TÓTH (2003).

egyszerű kódokat megbontva egy bonyolult, kettős kódolású rendszerben működik, mert míg par excellence sajtóműfaj, az irodalmi művek jellegzetességeit viseli magán. Talán éppen a vonalhoz erősen ragaszkodó olvasási mód számolta fel a tárcának ezt a különleges hatását. Gyulai Pál 1898-ban már egyértelműen csak fikciós, irodalmi szövegnek tekinti a tárcaelbeszéléseket, pedig éppen az volt a különlegessége, hogy a publicisztikai tárca, mint a véleménynyilvánítás műfaja, magát *nem irodalmiként* pozícionálta.

Az írók tehát ebben az időben a tárcarovathoz, ezzel együtt a napilapokhoz, többségében a politikai naplapokhoz, és a fővároshoz voltak kötve. Ez a környezet egyrészt több rétegben kimutatható hatást gyakorolt a megjelenő írásokra, másrészt stratégiai szempontból fontos volt a kor írói számára. „Az irodalomnak a politikai napilapok rovatában való többségi megjelenése a korszak egyik, az irodalmi kánon és a kánon alakítását befolyásoló hatalmi játszmák fontos vitatémája volt.”⁷ Az irodalom hírlapirodalomba való integrálódásának fogadtatása azonban nem volt egyöntetűen pozitív. Amíg a napilap időleges, a pillanatnyi időben való kiszolgálásra termett, a másik pillanatban már értéktelen, addig a könyvhöz a maradandóság, egyediség, értékőrzés képzete társult. Aggasztó tény volt, hogy míg könyveket egyre kevesebben olvasnak, újságot egyre többen. Az újság sokak szemében a magas esztétikai értékeket képviselő, egységes, jól szerkesztett művek ellenségévé vált, az írók zsurnalisztává „alacsonyodtak”, akik pillanatnyi értékeket szolgálnak ki, és nem művelik a magas művészetet. „Az újságírás megfordított Saturnus: az irodalom gyermeke és fölfalja az ő édesanyját”⁸ – tartja egy korabeli képviselő. Ehhez az aggodalomhoz nagyon hasonlítanak az egy századdal később felmerülő kétségek, amik az új, elektronikus hordozókon megjelenő szövegek és az ezek okán megszülető új olvasási mód, a Gutenberg-galaxis vége alatt egyben a literális társadalom végét és a könyv alkonyát látták. Valójából az eposzi szerkezet szigorát betartó, könyvben megjelent művek sem bírnak az örökkévalóság tulajdonságával. A szövegek klasszicizálódásuk során könnyen kiüresedhetnek, üzenetük értelmét veszti, elfelejtődik, és nem marad más utánuk, csak egy üres váz. Koronként érdekesebbé válhatnak a

7 TÖRÖK Zsuzsa (2011), *Petelei István és az irodalom sajtóközege: Média- és társadalomtörténeti elemzés*, Budapest, Ráció, 30.

8 SAS Ede (1908), *Pesti Napló*, 1908 január 29., idézi SZAJBÉLY (1993), 10.

szándékolatlan üzenetek,⁹ mint például a véletlenül ránk maradt periodikák, melyek eredeti intenciójuk szerint csak az aznapnak szóltak.

A tárcaelbeszélésekről a fentiek miatt Gyulai is helytelenítően nyilatkozott: „Egész új fajú cikkek keletkeztek, melyeknek nincs egyéb céljuk, mint elmés rajzokat közölni a képviselőházzal, terjeszteni a folyosó adomáit, humorosan leírni az ünnepélyeket, lakomákat, pártértekezleteket, város közgyűléseket, utcai és nem utcai botrányokat, s gúnyolni sok mindent, olyant is, ami éppen nem gúnyolni való.”¹⁰ – ez éppen a Pesti Hírlapban kialakuló, a parlamenti tudósításokhoz fűzött eligazító sorokra, a Parlamenti fény- és árnyképek nyomán kialakuló írásokra vonatkoztatható. Mikszáth ez alacsonyra értékelt formának jeles művelője volt, és Gyulai a későbbiekben is rosszállóan nyilatkozik például a szándékosan vázlatokban megírt *Új Zrínyi*ásról. Bár Mikszáth Gyulaival ellentétben került egy esztétikai norma megfogalmazását, irodalmi látásmódjának elméleti keretbe helyezését, íásaiban Gyulai Pált előszeretettel szerepelteti komikus helyzetekben. Példa erre éppen az egyik Katángthy-levél, ami egyben az 1895-ös évre megjelentetett Egyetemes Regénytár Almanachjának előszava is.¹¹ Gyulai és Mikszáth egymással szembeni csipkelődő magatartása kétlem, hogy pusztán személyeskedésből eredt volna. Ez kétféle irodalmi szemléletmód egymásnak ütköztetése az életben.

Anonimia, Pszeudonímia

A hírlapi cikkeknel nagyon sokszor előfordul, hogy névjelzés nélküliek, de még inkább divatos, hogy csak valamilyen álnévre, vagy valódi névre utaló monogramot, betűjelzést illesztenek a szöveg alá, végezetül főleg az egyéni hangnemű írásoknál az álnevek is feltűnnek. Az álnevek és betűjelzések mögött rejlő író általában felfedi magát: az álnév mögötti egyéni hangnemével, elég egyszer véletlenül megemlítenie, vagy munkatársai leplezik le, ki az életrajzi szerző. A betűjelzések felfejtése, a szerző kiléte pedig a hírlap hűségese olvasása során (tehát az előfizető számára) világossá válik, hiszen a rendszeres cikkíró néha egész nevét is közli írása alatt, vagy pedig a munkatársak nevei közt kutakodva rá lehet találni az ismerős hangra (feltéve ha nincs több,

9 ASSMANN, Aleida (2009), „Szövegek, nyomok, hulladékok: A kulturális emlékezet változó médiuma” In: KISANTAL Tamás (szerk.), *Elbeszélés, kultúra, történelem*, szerk., Budapest, Kijárat, 146–159.

10 GYULAI Pál (1895), *Budapesti Szemle*, (81.), 461 idézi GERGELY András, VELIKY János (1985), „A magyar politikai sajtó története 1867-1892” In: KOSÁRY Domokos – NÉMETH G. Béla (szerk.) *A magyar sajtó története II/2. 1867-1892*, Budapest. Akadémiai, 253.

11 MIKSZÁTH (1988), 29.

azonos monogramú ember). Ebből kitűnik, hogy bármilyen névjelzéssel ellátott műnek van gazdája, aki vállalja is érte a felelősséget, csak éppen rejtőzködik. A tét, van-e annyira egyéni hangja, hogy az olvasó megkeresse. Más a helyzet a névtelen írásokkal. Itt írójuk általában nem egyéni hangon kíván megszólalni, hanem egy kollektív vélemény szócsöve igyekszik lenni. A névtelen cikkírók sokszor egyáltalán soha nem kívánják felfedni kilétüket, mivel a visszakereshetetlenség számukra biztonságot nyújt.

Ezek a gyakorlatok függenek a lap jellegétől, arculata kialakításától, de magától a szerzőtől is. Mikszáth esetében mind a négy változattal találkozhatunk akár csak a *Pesti Hírlapon* belül is. Használt álneveket úgy, mint *Scarron*, *Curious* és *Katánghy Menyhért*, vagy rövidített ezeken, mint például *S-n*. De a saját nevét és monogramját is használta, valamint nagyon sok cikke névjelzés nélkül jelent meg. A lapnál kezdetben álnévvel megjelentett írásaival aratott sikert, a *Scarron* néven megjelent országgyűlési jelentések, és még korai próbálkozásainál a *Kákay Aranyos* Nro 3, amelyik álnév már híres volt Kecskeméthy Aurélnak köszönhetően, de a számjelzések mutatják, hogy új és új szerző bújt mögéjük. A népszerűsége akkora volt ennek a szignatúrának, hogy már csak miatta is érdemes volt abban a hangnemben szólni, ami a Névhez tartozott.

Nem hiúság vezetett ez igénytelen portrait-k összegyűjtésére: a hiúság nem találhatja meg ezekben a kielégítő eredményt; még kevésbé vezetett versengés, gyenge tollam merész odaállítása a Kecskeméthy Aurél örök időkre elpihent tolla mellé. Ő teremtette meg nálunk e kedvelt genret; őt utólni nem lehet, csak utánozni. Én pedig még csak nem is utánozhatom – mert soha sem olvastam. (...)

Midőn e miatt tehát bocsánatot kérnék a nyájas olvasótól, csak azt hozom fel melegségemül, hogy a Kákay Aranyos neve olyan mint a testhez szabott díszruha: minél többen próbálják fel, annál jobban tűnik ki, milyen szépen illett a gazdájának.¹²

Írja Mikszáth a *Még újabb fény- és árnyképek* előszavában. Még utána is többen felvették ezt a nevet, vagy az erre utaló *Náday Ezüsts-t*.

A későbbiekben a *Pesti Hírlap* már ismert munkatársaként Mikszáth míg a tárcarovatban megjelenő elbeszéléseit, regényeit mindig névvel együtt közli,

12 KÁKAY Aranyos Nr 3. [MIKSZÁTH Kálmán] (1878), *Még újabb fény- és árnyképek*, Budapest, Grimm és Horovicz, 12.

ráadásul hangsúlyosan a cím fölé biggyesztve a nevet; karcolatai, politikai cikkei, sokszor jelennek meg minden névjelzés nélkül.

Török Zsuzsa¹³ a tárcaírók névtelenségét és pszeudonímáit íróik műfaji és egyben szerepbizonytalanságával hozza kapcsolatba. A tárca helyének bizonytalanságát már fentebb vázoltam. Az írói név, amit a szöveghez hozzácsatolnak egy referencia: ha a szöveget elfogadták, elismert lesz a név. Ha a név elismert, a szövegről lehet tudni, hogy milyen. Egyben azt is, hogy milyen kategóriába és milyen műfajba tartozik. Ha valakire szépíróként lehet tekinteni, annak felfedik a nevét. Nem csoda hát, hogy Mikszáth, aki már a Pesti Hírlapba való kapcsolódása előtt íróként elismertté vált, kereste a szerepeit, vagy elrejtőzött az esetleges alacsonyabbnak vélt (kevésbé neves) kategóriába osztás elől.

Ám a névtelenség a politikai lapokkal is szoros összefüggésben van. Erre a korabeli értelmiség is igen erősen reflektált. A tárcarovatban, éppen Mikszáthnak egy elbeszélésrészlete után *A névtelenség a sajtóban* címmel jelent meg Zolának egy angol hírlapírói társaság gyűlésén tartott felolvasásából egy kivonat.¹⁴ Az itt elhangzott beszéd az angol hírlapírói hagyomány veti össze a franciáival. Sommásan: az angolok semmit nem névjeleznek, a franciák pedig mindent. Ez az eljárás az újságnak kedvez, a szépíróknak és komolyabb írói mű létrehozásának nem.

A politikai írások, gúnyiratok közlésében a névtelenség Magyarországon is régi hagyomány. A rendi gyűléseken keletkezett gúnyversek népköltészet-szerűen szájról szájra terjedtek, átalakultak, különböző szövegek kapcsolódtak egymáshoz. Szerzőjükre csak a gúnyiratokból kirajzolódó állásfoglalás alapján lehet következtetni.

Mikszáth esetében amikor már ismert hírlapíró, szerzőségét könnyen ki lehetett találni akkor is, amikor nem írta alá cikkeit. Az olvasók minden bizonnyal felhívva érezhették magukat, hogy ráismerjenek az álnevek mögött rejtőző szerzőre, mivel a szerkesztői üzenetekben szinte naponként előfordul olyan válasz, hogy „igen, Mikszáth Kálmán írta”. Azzal tehát, hogy a hírlap folyamatosan feloldta ezt a nevet, sőt ő maga is megjelent név szerint, Mikszáthot mint szépírókat pozicionálta. Érdekesség, hogy ez akkor is megtörtént, amikor szövegei a vonal fölé kerültek. Ilyen esetek az országgyűlési jelentések mellé írt karcolatok, de a Katángy-levelek is. Képviselőként a cikk írója többszörösen is szerepvállásban lehetett. Katángy Menyhért, Mikszáth

13 Török (2011).

14 „A névtelenség a sajtóban: Zola felolvasása”, *Pesti Hírlap*, 1893. szeptember 23., 3–5.

monogramjának tükrözésével keletkezett név a vállalás és egyszerre a teljes eltaszítás allegóriája. Mintha az író ördögi ellentéte írná a szövegeket, akit mindig meglát, ha a tükörbe néz (az olvasók véleményébe ütközik), de nem akar azonosulni vele; egy általa kitalált szerepbe száradni. Minthogy erre a kitaláltságra folyamatosan reflektál, lehetetlen is.

Egy levélíró figurája

A legtöbb ember, Leibnitz lehetséges világaihoz hasonlóan, a létezés egyenjogú pretendense. Kevés a valóban létező.¹⁵

„Mert mi a levél?”

Katánghy Menyhért fikciós alakja bár egy tipikus¹⁶ kormánytagot formál meg, teljes mértékben a lapból keletkezett. Igazolják ezt meginduló levelei, melyeknek keretét folytonosan a lap történései bizonyítják, de az elbeszélés is, aminek forrásai szintén részben a levelek tartalmára, részben egyéb újságbeli forrásra vezetnek vissza.

A levelek a *Pesti Hirlap*ban 1893-tól jelentek meg, rapszodikusán. Ebben az időben a vonal alatt futott Mikszáth egy elbeszélése, *Az eladó birtok*. A levél az *Országgyűlés* tudósítás előtt, a vonal felett található, de nagyobb betűkkel szedve, mint a környező hírek. A levelek alatt dőlt betűvel szerepel a szignatúra: *Katánghy Menyhért*.

Katánghy-levél a történetek megjelenéséig 12 létezik, plusz egy előszónak írt levél, és egy függelékek csatolt „magánlevél” az elbeszélésekhez. A levelekben két alkalommal nem Katánghy szólal meg: a VIII. levél témája fon-

15 SCHLEGEL, August Wilhelm, SCHLEGEL, Friedrich (1980), „Athenæum töredékek”, TANDORI Dezső (ford.) In: A.W.SCH – F.SCH, *Válogatott esztétikai írások*, Budapest, Gondolat, 266.

16 „Katánghy Menyhért – fogadjuk csak el a tényt, ahogyan olvassuk – MK-nak képviselőtársa volt. (...) Szerencséje volt, hogy Mikszáth Kálmán tollán életre kelt – akkora szerencséje, hogy ama két ciklusos országgyűlési képviselői közül, ma ügyszólván ő él egyedül; ő, ki személy szerint sosem élt.” (MIKSZÁTH (1958), 284.) E kiragadott idézet az ötvenes évek irodalmából származik, ahol a Katánghy-téma esetében erős túlhangsúlyozásba került a figura életből vett, a sokféle élő képviselőből összegyűrt, realista ábrázolása. A könyv korbeli népszerűségét az alak panoptikum-szerű bemutatójára alapozták: Menyus esendő tulajdonságaira, lustaságára és házassága kétes tisztaságára alapozva úgy mutatták be, mint a régi, le-tűnt kor tisztátalanságát és erkölcstelenségét megtestesítő embert. Mind a két elbeszélésből színdarab, bohózat is készült, melynek célja szintén (a megismeréssel ellentétesen működő) eltávolítás volt. Bár a *Két választás Magyarországon* tárgyalásáról csak a későbbiekben lesz szó, a realista narratívával kapcsolatban már több ízben felmerült kételyek és a megjelent kritikák meglehetősen homogén volta miatt a Katánghy-recepció terjedelemben leggazdagabb fejezetének ismertetését e jegyzetben is fejezem.

tos, a léha Katánghy úgy tűnik, nem volt alkalmas az ábrázolásra, ezért a névtelen tudósító hangjának elbeszélése szerint megjelenik egy asszonyság a hölgykarzaton, akiben sokan Katánghynét vélték felismerni.

a többi közt feltűnt egy java negyvenes asszonyság úti ruhában, capuchonnal, szigorú arccal, élénk gesztusokkal. Fürkésző tekintete izgatottan keresgélt valakit a gyülekező honatyák közt. Sokan megösmerni vélték: – Ez alighanem Katánghyné – mondták. – Itt van Katánghyné!

Villámhirtelen futott szét a hír. Beöthy Algernon kiszaladt a büfébe, és nem mutatkozott többet. Hiába tartóztatták az okosabbak:

– Ugyan, ne okoskodj, hisz talán nem is egzisztál.¹⁷

Beöthy Algernon azért fél, mert a válaszlevelek alapján – a reakciókból úgy tűnik, jogosan – Klári azzal vádolja őt, hogy férjével kétes helyeken mulatozik. Bár ő maga valós személy, viselkedésének referencialitása a leveleken nyugszik. Az, hogy Katánghyné egzisztál-e, összefüggő kérdés Katánghy egzisztálásnak kérdésével, de nem egyenrangú. A publicisztikai levél hagyományában általában míg a levélíró valós, addig a megszólított fiktív, és ezek viszonya és kérdése a leveleknek nem tárgya többé. Itt viszont a jelentett cselekedetek valóságát is kérdésessé teszi, miközben a névtelen narrátor a saját létével és írásával támasztja alá Katánghy létezését, akinek a *helyében* íródik a mostani jelentés.

A XI. levél karácsonyi különkiadásban jelent meg. A címe: *Katánghy Menyhért otthon. Vidéki levél*. Egy lelkes tudósítót küldtek vidékre, aki leírja, hogyan fogadják választói és családja a képviselő úr hazatértét. Ez a levél tehát nem országgyűlési jelentés, „csak” Katánghyval foglalkozik, bár a bonyodalom középpontjában egy Mameluk nevű medve áll. Az olvasó így külső szemszögből is betekintést nyerhetett a kérdéses képviselő életébe, léha, nemtörődöm viselkedésével szemben itt vidéken mint méltóságteli honatyát üdvözlük. Az ünnepi hangulatot tovább fokozza a Menyhért napra való készüldés. „Futtaki is ide váratik” – hangzik a jelentés végszava, mivel Futtaki a mikszáthi karcolatok szerint az az ember, aki *minden* jelentősebb eseményen jelen van.

¹⁷ MIKSZÁTH (1988).

Ez utóbbi már szinte a hírességnek kijáró, rajongói kíváncsiság kielégítésére szolgáló jelentés. Ehhez szükséges volt, hogy először kialakuljon az olvasókban egy jellemrajz Katángthyról, amit leveleinek személyes hangneme lehetővé is tett.

„Kedves feleségem, Klára,” kezdődnek a levelek, és általában azzal folytatódna, hogy Menyus valamiért mentegetőzik. Vagy azért, hogy eddig miért nem írt (nem volt a képviselőházban, lopja az időt) vagy azért, mert egy pesti rokon (Terka néni) valami rosszat jelentett róla, vagy pedig azért, hogy miért nem ment éppen haza (Wekerle nem ereszt). Majd következik az országgyűlés ismertetése egy nyegle, nemtörődöm mameluk (kormánypárti képviselő) szemszögéből. A történetek helyes, valódi elbeszélésére nem annyira ügyel (arra ott következik utána a parlamenti jelentés). A megjelenített közbeszólások sem igaziak, néha más szájába kerülnek egyes mondások, vagy csak az anekdota kedvéért találja ki őket. A levelekben sok utalás történik a családra és az otthoni viszonyokra, olyannyira, hogy a levelekből szinte az egész családta feltérképezhető. Ezeket az utalásokat Mikszáth a későbbi elbeszélésekben gondosan felhasználja, a neveken nem másít. A kritikai kiadás is külön is összegyűjti, és külön részben tárgyalja a rokoni kapcsolatokat, bár szerintük két Kristóf is van a családban, az egyikük Klára unokaöccse, a másik a házaspár egyik fia, aki később Pesten állásba kerül. Valójából csak egy Kristóf van, az unokaöccs, aki a család nyakán él, ezért Katángthy beajánlja a minisztereknél, és végül maga Wekerle juttatja állásba: ezért találkozhat később fenn vele a levélíró. A vele való beszélgetések bár mindig nagyon személyes hangnemeűek, mégsem apa-fiú közti kapcsolatról árulkodnak, ha pedig róla beszél, általában a „lengyelkedéséről” van szó, tehát semmiképpen nem lehet a fia.

A levelek utószavában Menyus arról ír, miért nem talált még mindig lakást, hogy családja is felköltözhessen Pestre. Ezeknek a kifogásoknak hitelességét általában az újság híreivel igyekszik alátámasztani. Érdekesség, amikor egy, „a szerkesztőségnek írt üzenetet” is leközi a lap:

HIBAIGAZÍTÁS: „Ui.: hozzanak kérem holnap becses lapjukban valami újdonságot a budapesti lakásszükségről”

Ezt a részletet vehetjük úgy, mintha a „gonosz szerkesztőség” nem akarta volna érteni a célzást, és nem járult hozzá a hazugsághoz, éppen ellenkezőleg; de úgyis, mintha a szerkesztők maguk is kételkednének a Katángthy-levelek levél voltában, és nem tudják, mi tartozik a levélhez és mi nem.

A levelek megindulásakor az utószó így hangzik:

Ui. Lakást kerestem, de nem találok. Itt különben is alighanem kezdődik a kolerára. A világért sem egyezem bele, hogy most feljöjj.

Ekkoriban szeptemberben valóban minden nap jelentek meg kolerahírek, amik jelentették, hogy vidékről hány áldozatot szedett a járvány, és Budapest-ről pontosan kiket.

Október 2-ától néhány napig egy képviselőházi alelnök, Bokross Elek halálával telt meg az újság. Róla szólt a vezércikk, több tudósítás, nekrológ jelent meg. Ezekből az derül ki, hogy a fiatalember – mikor éppen családjának rendezte be a házát – leesett a liftaknából, bár a tudósítók, mivel gyanús ügyekbe keveredett, úgy sejtik, öngyilkosságot követett el, csak családja miatti tisztelgeből rendezte így halálát. („A stréberség katasztrófája ez az eset. Tanulság mindenkire. S–n.”¹⁸) Ezt a feltevésüket azzal igazolják, hogy egy bútort – képviselő létére – ő maga cipelt. A történések körül megjelenő levél utószava a következő:

Szállást még mindig nem találtam. Ne is sűrgesd, lelkem, mert nem keresek most egy ideig, annyira felizgatott egy képviselőtársunk szomorú esete, aki (bizonyosan olvastad a nekrológokat) úgy lelte szerencsétlen halálát, hogy szállást rendezett a távollevő nejének. - Klári, te már nem szeretsz engem.

K. M.

A következő levél témája pedig az, hogy megválasztják az új alelnököt, Perczel Dezsőt.

A levelekre érkező olvasói reakciókról a szerkesztői üzenetekből van tudomásunk. Itt folyamatosan kérdezősködtek arról, hogy ki írhatja ezt vagy azt az írást, amire az újságból hűen válaszoltak: „Mikszáth Kálmán írja.” „Igenis Mikszáth Kálmán írja az országgyűlési leveleket. A másikra nézve is Önnek van igaza, Muray Károly országgyűlésről nem szokott írni.” Érkezett próbálkozás arra is, hogy valaki Klári nevében írjon az újságba levelet, de ezt sajnos nem adták ki, csak az üzenetben írták meg róla a lesújtó véleményt. Valamint valószínűleg valaki lakáshirdetéssel kereste meg Katángy urat, mivel

18 S-n. (1893), „Bokross Elek halála”, *Pesti Hírlap*, 1893, október 3., 2.

az egyik szerkesztői üzenet a következő volt: „Pepi Nsg.Katángy Menyhért képviselő úr már megnézte azt az üres lakást, de a konyha nagyon sötét. Nem teheti, hogy kedves nejét ilyen infámis konyhára kárhoztassa.” Ezt az üzenetet a Kritikai kiadás jegyzetei szerint lehetséges, hogy maga Mikszáth írta. Nem egyszeri példa lenne ez tőle az olvasóval való kapcsolatfelvételre.

Mikszáth ez év májusában fejezte be a folytatásokban közölt *Kísértet Lublón* című meséjét/kísértetkrónikáját *A Lubló ember* címmel. A *Vásárnap Ujság* a befejezést egy magyarázó utószóval együtt közölte, *Honnan vettem a Kaszpereket?* címen. Itt az író az olvasói levelekre reflektál, akik hol érdeklődtek az írás anyaga iránt, hol hibaigazításokat szerettek volna eszközölni a történelmi adatok elferdítésére vonatkozóan. Mikszáth közli forrásait és a mese közvetlenebb keletkezési körülményeit, a családi helyzetet, ahol Kaszperek, a kísértet mint pedagógiai eszköz volt jelen. Olyan rém, mint Krakaci, akitől a gyerekek félnek. De ahogy írta a történetét, úgy változott a helyzet:

Elég is volt elkiáltani, ha a gyerekek összeverekedtek egymás közt, vagy rozszalkodtak: „Jön a Kaszperek, jön a Kaszperek!” Nagy csönd lett. Összekuporodtak, meglapultak s fénylő szemecskéiket behunyták. A Kaszperek mindig hatott. (...).

Még irtam, a gyerekeknek nem volt szabad bejönni a szobámba s ha megkérdezték, „mit csinál az apa?” az volt a felelet:

– „A Kaszpereket írja.”

Hol írja? Most itt írja. Most már meghalt, most már a sirját bontják, most már ott ül a pajtán ...

Igy ment ez napról napra. Apródonként megszokták Kaszpereket, megbarátkoztak vele, utoljára már valóságos családtagnak kezdték tekinteni.

Mikor az utolsó folytatást vettem papírra, nagy hercehurca támadt a másikkal szobában, beszaladok, hát a két gyerek mindenik *visszajáról* ülve a falván hátrafelé csapkod az ostorával, hogy a másikat megüthesse...

– „Enyje mordizom adta – kiáltok fel, – *Jön a Kaszperek!*”

A mire elmosolyodik a Palkó fiú s zajos örömmel ugrik le a Palkó lováról:

– „No, csakhogy jön már. Eltettem neki a magaméból egy darab vajás kenyeret.” (...)

Az elbeszélés megírásával tehát leráztam ígéretemet – de nem a bokros teendőket, melyekhez most az járult, hogy új nevelőt és új kísértetet kell keresni.

Az újság e mellé a kép mellé még le is közölt egy fényképet Mikszáthról és gyerekeiről, akik a falovon ülnek. Nem sokkal később egy, a szerkesztőhöz írt nyílt levél jelent meg az újságban ismét a témáról:

[Budapest, 1893. május]

Kedves barátom! Miklós!

Ha már mindent közöltél Kaszparekről, még egy kis epizódot hozok tudomásodra erről a csodálatos lubló emberről, aki még az én tollam alól sem akar elmúlni, mint ahogy kijárt a sírjából is, sőt az elégetést se vette sokba, most is különböző alakban tér vissza, szinte nem bírok tőle megszabadulni. (...)

– Nevelőt méltóztatik keresni.

– Én? Nevelőt? – néztem rá csodálkozva. Nem szóltam én erről senkinek.

– Itt van megírva – s elem teszi említett cikkem e két sorát: „Új nevelőt és kísértetet kell keresnem”.

Zavarba jöttem. Csakugyan azt írtam tréfából. Már éppen mentegetőzni akartam, hogy az csak afféle írói ornamentika volt, de mégis restelltem, hogy egy tréfaért annyit ácsorgott az a szegény fiatalember. Ej, megmaradok a komolyságnál....

– Igen, igen - mondom -- dehát a kísértet hol van?

Bár a kritikai kiadás¹⁹ ezt Mikszáth levelei között közli, mégis az, hogy ez a valóságban mennyire volt valódi (magán)levélnek szánva, eléggé kétséges. Hogy valóban történt-e ilyesmi, azt sem lehet tudni. Az is lehet, hogy valóban felkereste a családot egy nevelő, csak a beszélgetés nem volt ennyire anekdotába illő.

E levelekkel szembeni kétely analóg Paul de Man olvashatatlanság-tételével, melyeknél a Rousseau-levelek levél-voltát vizsgálja. De Man szerint sem a valós, sem a figuratív olvasási mód befogadása nem okoz gondot, feltéve, ha eldöntötte, hogy melyiket választja. Azt, hogy valaki az *Új Héloise*-t valódi szerelmes levelek antológiájaként, vagy fiktív levélként olvassa, maga az olvasó dönti el, de ezt a döntést mindenképpen meg kell hozza ahhoz, hogy el tudja olvasni. A regény második előszavában található egy fiktív beszélgetés erről: „N”, az olvasó nem tudja eldönteni, hogyan olvassa a szöveget, ezért az író, „R”-t egy a szövegek eredetére vonatkozó nyilatkozatra szólítja. R vonakodik ezt a nyilatkozatot megtenni, mintha bármelyik módot is választanánk, rosszul választanánk. De ha R megtenné a nyilatkozatot arról, hogy a szövegek valódiak, mi igazolja azt, hogy maga a paktum valódi, és nem fiktív?

¹⁹ MIKSZÁTH (1961).

„Az életünket megszámlálhatatlan irományt a referenciális autoritásukat illető előzetes megállapodás teszi lehetővé: ez a megállapodás azonban pusztán szerződéses, nem pedig konstitutív.”²⁰

Ugyanilyen, a *valódi levél* kérdésére való többszörös rájátszás található a Katángy-történetekhez írt függelékben. Kezdetben a két történetnek igen hosszú címe volt, a második választás történetének a következő: „Nagyságos Katángy Menyhért úr további viszontagságai, a körtvélyesi csíny *s végül a pénzügyi bizottságba való megválasztása.*” – ez utóbbi rész kimaradt az elbeszélésből, hanem az olvasók követelték ezt a részletet is, ezért egy leköszölt magánlevél meséli el a történetet. Ám egy magánlevél kiadásával problémák merülnek fel, ezért át kell nevezni azt:

(...) tekintettel arra, hogy Katángy úr ezen nevéhez intézett levelét ama igen tisztelt munkatársunk, ki nekem átadta, egyenesen a Katángy képviselő úr zsebéből lopta, tehát még mielőtt postára adatott és elküldetett volna, sőt még a levélmárka se volt ráragasztva, ennél fogva *nem is tekinthető még levélnek*, hanem egyszerű följegyzésnek. Mert mi a levél? Egy egyénnek bizonyos mondanivalója, amit egy másik egyénnel közöl. Tehát a közlés sine qua non. Mi tehát a tény? A tény az, hogy Katángy följegyzé, miképp jutott be a pénzügyi bizottságba, de még eddig nem közölte senkivel. Eszerint ez nem levél. És én egész nyugodt lelkiismerettel közzétehetem, maradván ezentúl is gentlemannek.²¹

E többszörös, egymásra rakott kérdésfeltevés, a válaszba vetett kétely annyira alapvető, hogy már szinte nem is létezik válasz, csak kérdés.

20 MAN, Paul de (1999), *Az olvasás allegóriái*, FOGARASI Gergely (ford.), Szeged, Ictus, 275.

21 MIKSZÁTH (1958).

Előszavak, utószavak, csatolmányok

A *Két választás Magyarországon* mindkét elbeszéléséhez kapcsolódik egy-egy előszó (a függelékről már szóltam). De nem csak itt ennyire hangsúlyos a jelenléte, hanem Mikszáth más műveinél is megfigyelhető ez, úgymint az *Kísértet Lublón* utószava, az *Új Zrínyiász* praeludiuma, vagy a *Galamb a kalitkában* előszava.

Ezek az előszavak nem úgy kötődnek a szöveghez, mint egy gyűjteményes- vagy tanulmánykötet elején található – sokszor más szerző, mondjuk a lektor – által írt előszavak. Mik akkor ezek a szövegek? Az olvasóval kötött paktumok? Szerzői kiszólások? Ha funkciójukat tekintjük, akkor más esetben találkozhatunk olyan művekkel, ahol a szövegen belül tölti be valamilyen rész a kiszabott feladatot. Általában ezek a szövegek a keletkezés mikéntjéről, miértjéről, a forrásokról beszélnek, tehát felajánlanak egy olvasási módot, hogyan nézzünk az utánuk elkövetkező történetre. De mennyiben nyújtanak segítséget ezek a szövegek?

A *Katánghy Menyhért képviselő úr viszontagságos élete, kalandjai, szerencsétlensége és szerencséje* első fejezete: „Egy fejezet, mely nem tartozik a történethez”. Nem is igazi előszó, nem is igazi történet még. Olyannyira nem, hogy egy a korban megjelent német fordítás ki is hagyta ezt a fejezetet, és anélkül közölte le.²² Pedig, saját állítása ellenére, ez a fejezet nagyon is szerves része a műnek. Itt az implikált szerző elpanaszolja, hogy az olvasók azt hiszik, ő lenne Katánghy Menyhért. Ezen megsértődően elhatározza, hogy megírja *Menyus hiteles történetét*. *Nyomozásba* kezd tehát és fel is sorolja talált dokumentumainak forrásait.

És hozzáfogtam az életrajzi adatok gyűjtéséhez. Persze, a Katánghy életrajzát, ha a Sturm-féle almanach szokásai szerint járnék el, pár szóval el lehetne mondani, hogy t. i. született 1848-ban, ámbátor 1846-ban született (de az sohasem árt, ha az embernek életéből Sturm úr vesz el két esztendőt.) Iskoláit járta Kásán, Budapesten, stb. Már otthon is kitűnő házi nevelésben részesült. (Ahá, mint Péchy Tamás.) Az 1884-iki országgyűlésre a borontói kerület választotta meg. Tagja a naplóbíró bizottságnak.

Mindössze ennyit találtam Sturmban. Boldog isten, hogy építsek én meg ebből az édes-kevésből egy teljes biográfiát? Ezt nyilván maga Katánghy diktálta be az almanachba.

22 MIKSZÁTH (1958), , 186.

(...) Végre egy időś asszonysággal őśmerkedtem meg Budán, aki azt állította, hogy rokona Katánghyéknek.

Milyen szerencse! Az időś asszonyság (Terka néni) kitárta tudásának gazdag tárházát. Mondott az annyit, hogy redukálni kellett egy tized részére.

(...) És most, miután lelkiismeretesen megneveztem a forrásokat, az isten és a múzsa segítségével megkezdem az életrajzot – *méltóztassanak vakon hinni a szavamnak*.²³

Az egyetlen referenciálisnak tűnő forrást, az almanachot a narrátor maga hitelteleníti. Terka néni tudásának gazdag tárháza akkor sem lenne erős alap, ha valós lenne, de Terka néni létéről csak és kizárólag a levelek felelnek, de még azok sem, hanem csak a levelek narrátora Katánghy, aki saját bevallása szerint csak egy dologhoz ért, a beszédhez.

A *Körtvélyesi csíny*-nek pedig már az első két fejezete foglalkozik magával a szerzővel. Végül a második fejezet végén ez a megképzett szerző azt állítja az egész szövegről, hogy ez „nem valami irodalmi munka, hanem egyszerű tudósítás, három riportert adataiból összeállítva.”

Tehát a megnyugtatásunkra (a bizonytalanság eloszlatására) szolgáló „regényen kívüli” részek csak további bizonytalanságokba keverik az olvasót, ráadásul a folytonosan ismételt bevetett csatolmányok is fellazítják a szorosnak képzelt műfaji kereteket. Mert végül is minek tekinthető a *Két választás Magyarországon?* Mint tudott, legelőször *Nagyságos Katánghy Menyhért képviselő úr...* elbeszélése jelent meg folytatásokban, majd pedig a *Körtvélyesi csíny* egy hosszabb címmel. Ezek önmagukban elbeszélések lennének és műfajilag jól elkülöníthetők a levelektől, bár Mikszáth életében még együtt adták ki őket a levelekkel. A mai kiadások a kritikai kiadás hagyományát követik, ami teljesen külön kezeli Mikszáth publicisztikai és szépirodalmi írásait. De az mai napig kérdés, hogy együtt a *Két választás Magyarországon* minek tekinthető? A két különálló elbeszélésből összerakott könyv terjedelmében már tekinthető kisregénynek. Külön viszont csak két elbeszélés. Mivel egymás folytatásai, a regények mintájára hívhatnánk folytatásos elbeszélésnek, de ilyen kategória nincsen. Ez a kérdés hasonlatos az elbeszélésciklusok kérdésével, és a korábban rokonított *Esti Kornél* sorozattal. Szegedy-Maszák Mihály Kosztolányi-olvasása során arra enged következtetni, hogy a mozaikszerű, töredékes elrendezésmód a „zárt remekmű lehetetlenségére” következtet.

²³ kiemelés tőlem.

(...) Talán szerencsésebb, ha egy elképzelt mű töredékeinek véljük az Esti Kornélról írt történeteket²⁴

A levelek példája is mutatja: illúzió az irodalmi és a nem irodalmi szövegek közti élesen húzott határ – a vonal feletti és a vonal alatti világ. De más részről segítséget mégiscsak nyújtanak a szövegek: az együtt, egymás tükreiként olvasható szövegek értelmezik egymást. Egyik helyen feltűnik egy motívum lát-szólag funkció nélkül, más kontextusban újra találkozunk vele, értelmet kap, vagy pedig átértelmeződik. A szövegek közt az ilyen alakok (mint például Katángthy) segítségével átjárhatóságot teremt a szerző, ez viszont az olvasás kettőféleképpeni befejezhetetlenségét is eredményezi.

Függelék

Katángthy Menyus, akinek saját bevallása szerint egyetlen tehetsége a beszédben rejlik, az első választás története szerint medikus korában biztató szavával egyszer felébresztett egy halottat (ő az a bizonyos Varga Mihály uram, akire a narrátor legelső fejezetben mint referencialitás hivatkozik). Nem sokkal azután, miután a narrátor képzelt olvasóival civódva a következő kijelentéseket tette: „Nem imponál nektek a halál sem. Hisz az is csak egy tény. S ti többre veszitek a föltevéseket.”

A nyelv segítségével való feltámasztásra az író egyik leghíresebb – szándékosan vázlatokban maradt – művében, az *Új Zrínyi*ásban is van példa. Itt Katángthy Menyhért is találkozik a jeles halottal, bár jelenléte csak ezt a művet olvasva mindössze felesleges statisztaszerep. Úgy vélem azonban, a halottak élőre hazudása Menyus sajátos funkciója. Egy műveken átívelő jellé, szimbólummá válik ezáltal, különösen, ha az 1899-ben, az Országos Hírlapban megjelent utolsó, általam ismert levelét vesszük. Ez a levél már a vonal alatt helyezkedik el, és benne Katángthy egy történetet mesél el két emberről, akit egy sírba akartak temetni. Az egyik, dr. Kóczay ügyvéd a jelenben halt meg, a másik, Gergely, Zsigmond király idejében. A sírban való veszekedésük miatt az ördög haragjában feltámasztja őket, de véletlenül a segédördögök összecserélik kinek-kinek a korát. Katángthynak alkalma nyílt Gergellyel beszélgetni. A feltámasztáshoz különleges köze volt.

Dolgozatom az ördög szavaival zárom:

24 SZEGEDY-MASZÁK Mihály (2010), „Esti Kornél: olvasás és újraolvasás” In: Sz.M.M, *Kosztolányi Dezső*, Pozsony, Kalligram, 332–333. Kiemelés tőlem.

„Azaz, folytatják tovább álmaikban az életüket, ami voltaképpen egyre megy, hiszen az élet is csak álom. Nem tudtok logikát, ficzkók. Ugy kell lenni, mert úgy parancsolom. Menjetek és keltsétek őket fel: Gergely diák az egyik, Korszay Mihály a másik. Dixi.”²⁵

25 MIKSZÁTH Kálmán (1899), „A Katánghy meséje”, *Országos Hírlap*, 1899, január 10, 2.

Felhasznált irodalom

- Aleida ASSMANN, *Szövegek, nyomok, hulladékok: A kulturális emlékezet változó médiumai=Elbeszélés, kultúra, történelem*, szerk. KISANTAL Tamás, Bp., 2009.
- GERGELY András, VELIKY János (1985), „A magyar politikai sajtó története 1867-1892” In: KOSÁRY Domokos – NÉMETH G. Béla (szerk.) *A magyar sajtó története II/2. 1867-1892*, Budapest. Akadémiai, 253.
- KÁKAY Aranyos Nr 3. [MIKSZÁTH Kálmán] (1878), *Még újabb fény- és árnyképek*, Budapest, Grimm és Horovicz.
- MIKSZÁTH Kálmán (1899), „A Katángthy meséje”, *Országos Hírlap*, 1899, január 10.
- MIKSZÁTH Kálmán (1958), *Regények és nagyobb elbeszélések IX. 1896–1897.*, BISZTRAI Gyula, KIRÁLY István (szerk.). Budapest, Akadémiai.
- MIKSZÁTH Kálmán (1973), *Cikkek és karcolatok XIII. 1885 július-december.*, BISZTRAI Gyula (S.a.r.). Budapest. Akadémiai.
- MIKSZÁTH Kálmán (1959.), *Cikkek és karcolatok XXI. 1885 július-december.*, REJTŐ István (S.a.r.), Budapest, Akadémiai.
- MIKSZÁTH Kálmán (1988). *Cikkek és karcolatok XXXIII..* FÜRTH Éva, REJTŐ István (s.a.r.). Budapest. Akadémiai.
- MIKSZÁTH Kálmán (1961). *Mikszth Kálmán levelezése II. 1884-1908.*, FÜRTH Éva, REJTŐ István (s.a.r.). Budapest. Akadémiai.
- MAN, Paul de (1999), *Az olvasás allegóriái*, FOGARASI Gergely (ford.), Szeged, Ictus, 275.
- Pesti Hírlap* (1893.) szeptember-októberi számai.
- SCHLEGEL, August Wilhelm, SCHLEGEL, Friedrich (1980), „Athenæum töredékek”, TANDORI Dezső (ford.) In: A.W.SCH – F.SCH, *Válogatott esztétikai írások*, Budapest, Gondolat, 266.
- SZAJBÉLY Mihály (1993), „Passzionátus riporter a passzionátus írónál”, *Magyar Napló*, 1993. május 28, 10–13.
- SZAJBÉLY Mihály (2010), *Jókai Mór*, Pozsony, Kalligram.
- SZEGEDY-MASZÁK Mihály (2010), „Esti Kornél: olvasás és újraolvasás” In: SZ.M.M, *Kosztolányi Dezső*, Pozsony, Kalligram, 332–333.
- TÓTH Benedek (2003), „Élet és /vagy irodalom: A heti csevegés (tárca) a 19. század második felének elkülönülő sajtórendszerében” In: DAJKÓ Pál. LABÁDI Gergely (szerk.), *klasszikus – magyar – irodalom – történet*, Szeged, Tiszatáj Könyvek, 215-233.

TÖRÖK Zsuzsa (2011), *Petelei István és az irodalom sajtóközege: Média- és társadalomtörténeti elemzés*, Budapest, Ráció.

Melléklet

Jön a Kaszperek” –fényképmelléklet a Kisértet Lublón utószavához. ¹

- 1 MIKSZÁTH Kálmán, Kisértet Lublón és egyéb elbeszélések, Légrády testvérek, Budapest, 1901, 103.

Társadalomtudományok

Petrov Boglárka

Mire neveljük a gyereket? Az erkölcsi és kultúrfölénytől az anarchista oktatáspolitikáig¹

Szociológia szekció

Mikor 2013 májusában megpróbáltam megválaszolni, de legalábbis körbejárni a fenti kérdést, az elsődleges cél az volt, hogy megvizsgáljam a legutóbbi oktatáspolitikai reformok kijelentéseit és összevessem azokat az általuk hivatkozott rendelkezésekkel. Ezután megpróbálkoztam egy gondolat kísérlettel, amely azt hivatott elősegíteni, hogy az oktatási rendszer valóban kritikus gondolkodásra készítessen, ezzel is elősegítve azt az emberképet, melyet az új közoktatásügyi koncepció egyébként is preferál.

Az eredeti előadáshoz képest annyit változtattam a kutatásban, hogy a közoktatási reformot a magyar oktatástörténetbe és oktatáspolitikába ágyaztam be, nemcsak a klebelsbergi intézkedésekkel vettem össze, így sokkal nagyobb rálátást kaphatunk a lehetséges miértekre, illetve jóval érdekesebb összefüggéseket találhatunk más oktatáspolitikai intézkedésekkel is.

Az elsődleges kérdés tehát az, hogyan is gondoljunk egyáltalán az oktatáspolitikára. Van-e egyáltalán célja az iskolarendszer koordinációján túl? Van-e például bármilyen hatása a tananyagra vagy az előírt pedagógiai módszerekre a NAT által ideálisnak tartott emberképnek, vagy ezt tekintjük csak amolyan politikailag korrekt bevezetőnek, amit nem kell komolyan venni? Meg kell-e egyáltalán ideológiailag indokolni az egyértelműt, vagy ez a megközelítés korántsem elvárható?

¹ Ezúton is köszönöm az előadást követő visszajelzéseket és kérdéseket. Külön köszönet jár a Miskolci Egyetem Politikatudományi Intézetének és Fekete Sándornak, aki felhívta a figyelmem a konferenciára

A magyar oktatás rövid (?) története

Tény, hogy az oktatáspolitikai viták rendszeresen háttérbe szorultak például a gazdaságot vagy a különböző belügyi eseményeket tárgyaló aktuálpolitikai kérdések mellett, és a kampányok sem kezelték populista módon. Megmaradt olyan szakpolitikának, melyet a magyar közvélemény szinte teljes mértékben átengedett a szakszervezeteknek és a minisztériumnak, és legfeljebb csak az anyagiakat érintő kérdések kerültek fel a politikai napirendre (ingyenes tankönyv, közétkeztetés, egyéb kedvezmények), magát a rendszert és annak ideológiai alapjait nem kritizálták széles körben.

A 2010-es választásokat követően azonban változás történt. A rendszerváltást követő 20 év alatt csak néhány kérdés került be a köztudatba, mint például az oktatási rendszer átszerveződése, a hittankérdés, a felsőoktatási tandíj eltörlése, majd később kísérlet a visszavezetésére, illetve az óvodai gender-központú oktatást érő kritikák tiszavirág-életű diskurzusa. Ezen túl a neveléstudomány nem kapott kiemelt helyet a közbeszédben.

A rendszerváltást közvetlenül megelőző oktatási reformkísérleteket, majd az 1990-től drasztikusan, elsősorban gazdasági érdekek mentén átalakuló oktatási rendszert azonban hiba lenne pusztán úgy kezelni, mint csak a szocialista rendszer elutasítását, hiszen a probléma sokkal mélyebben gyökerezik, ehhez pedig röviden át kell tekintenünk a magyar oktatás történetét.

Az első magyarországi iskolát 906-ban alapították a bencések a Szent Márton-hegyen, megalapozva ezzel az egyházi iskolák rendszerét a Magyar Királyság területén. Az egyház által vezetett iskolahálózat oktatási profilját természetesen a vallási ideológia határozta meg, mely során a tudományos tények és felfedezések is vallásos felhangot kaptak.² Kezdetben az alsóbb szintű iskolák csak az egyházi személyzet utánpótlásának kinevelését szolgálta, míg a felsőfokú tanulmányokat a leendő egyházi vezetők és az arisztokrácia egyaránt elsajátíthatta. A rendszerben természetesen voltak változások az évszázadok során, így nem véletlen, hogy a falusi és városi iskolák differenciálódására a két életterület eltérő életstílusa is kihatott. Ez a különbség vezetett többek között ahhoz is, hogy a reformáció később fogékony táptalajt talált a befogadóbb városi közegben és iskolákban, amely így már alternatív gondol-

2 Tudományos eredmények alatt itt mind a természettudományos, mind a filozófiai és bölcsészeti témájú eredményeket értem – a teológia viszont ékes példája a vallással értelmezett filozófiának.

kodási mintát is fel tudott kínálni azzal, hogy az egyes tárgyak hasznossága alapján szelektálta az oktatásra szánt anyagot.³

Az erre válaszként megjelenő rekatolizációs folyamatok még jelentősebb változásokat eredményeztek az iskolai életben. Egyrészt megszületett a magyar középiskolai rendszer, megalakultak az első hatosztályos gimnáziumok (először a jezsuitáknál, majd a piaristáknál),⁴ másrészt a királyhű, katolikus alattvalók nevelésére való igény is lehetőséget teremtett az általános tankötelezettséget előíró Ratio Educationis bevezetésére.

Az 1777-es királyi rendelet írta elő először a származástól független tankötelezettséget, az oktatásügy királyi felügyelet alá vételét és egyben a Helytartótanács általi irányítását, a tantárgyi és oktatási sokszínűséget, amely figyelembe veszi a helyi sajátosságokat, a tananyag praktikusságát, illetve elősegíti a tanítói pozíció anyagi és társadalmi megbecsülését.⁵ Habár a rendeletet nem sikerült teljes mértékben bevezetni (amelyben szerepet játszott a kötelező német nyelvoktatással szembeni ellenállás), a Ratio nyomán kibontakozó nemesi tervezetek, az ezek eredményeként létrejövő iskolalétesítést és a protestáns vallási autonómiát lehetővé tevő törvény 1806-ban a nemesi ellenállás egyik sarkalatos pontjává vált.⁶

Az 1848-as népoktatási törvénytervezet megszületéséig a főbb oktatási reformok tömegéről íródtak cikkek és elmélkedések, ugyanakkor ezek között szinte elsikkadtak az egyház és az állam szétválasztásának oktatási vetületei, a forradalmat támogató tanítómozgalmak,⁷ a honoráriorképzők jelentősége az új eszmék terjesztésében és a magyar nyelvi reformintézkedésekben játszott szerepük.⁸ Ennek legkiemelkedőbb példája, hogy az áprilisi törvények között mindössze az egyetemi autonómia kapott helyett, a tényleges oktatási reformintézkedésekre 1868-ig kellett várni.

Az új intézkedések tervei között szerepelt a gimnáziumok korszerűsítése, a tanárképzés és a nőnevelés kérdései, az idegen nyelvi oktatás, a szakképzések és a nyolcosztályos gimnáziumok stb. bevezetése.⁹ További javaslatok

3 KELEMEN Elemér, SETÉNYI János (1994), *Az oktatási törvénykezelés változásai. Hazai és nemzetközi áttekintés*, Budapest, Fővárosi Pedagógiai Intézet. 13.

4 Uo.

5 Uo. 15.

6 Uo. 16-17.

7 Uo. 18.

8 KELEMEN Elemér (2002), *Hagyomány és korszerűség. Oktatáspolitikai a 19-20. századi Magyarországon*, Oktatókutató Intézet, Budapest, Új Mandátum. 12.

9 FELKAI László (1979), *Eötvös József közoktatásügyi tevékenysége*, Budapest, Akadémiai Kiadó. 53-54.

merültek fel a központilag meghatározott szorgalmi időszak, a tankönyvreform, a tanítók megbecsülésének előmozdítására tett intézkedések, a tanítók és tanulók jogainak és kötelezettségeinek konkrét meghatározása, az esetleges szankciók meghatározása és adott tanítói szakszervezetek létrehozásának irányában is.¹⁰

Az 1868:XXXVIII. tc.-nek sikerült kiküszöbölnie a korábbi nézeteltéréseket az állam és egyház között, mivel Eötvös a kettőt egymás mellett képzelte el, a teljes állami átvétel anyagi szempontból sem lett volna praktikus, a kizárólagos egyházi irányítás pedig már jócskán túlhaladott volt.^{11,12} Az iskolalapítás alapjainak emiatt a már meglévő egyházi rendszert tekintette, mely akkor igényelt változtatást, ha például a tanulók felekezetiileg vagy nyelvileg összetettek voltak, illetve az iskola befogadóképességét meghaladó számban éltek az adott körzetben.¹³ Az oktatás 6-12 éves kor között volt kötelező, és mindenki által ingyenes elérhető volt.¹⁴ (Kivéve a továbbra is meglévő magániskolákat.)

A rendelkezés jelentősége ezért elsősorban abban rejlik, hogy nemcsak hogy lépést tartott a nyugati államok oktatási reformjaival, és kiszolgálta az újfajta gazdasági rendszer, a kapitalizmus szakképzett munkaerő iránti igényét,¹⁵ hanem figyelembe vette azokat a sajátosságokat, amely a soketnikumú és felekezetiileg is tagolt magyar társadalom körülményeit jellemezte. Szinte elsőként foglalkozott a nemzetiségi oktatással, az anyanyelvi oktatáshoz való jogot nemcsak a magyar, hanem más nemzetek alanyi jogaként is kezelte, emellett tiszteletben tartotta a vallásszabadságot, melyet a gyakorlatba is képes volt komolyabb konfliktusok nélkül átültetni.

Az 1868: XXXVIII. tc.-nek köszönhető a ma is szinte módosítás nélkül használt tanévi rendszer, amely adott óraszámot ír elő, adott, központilag elfogadott tananyaggal, oktatási szünnapok és hosszabb szünetek közbeiktatásával.¹⁶ Eötvös emellett különös gondot fordított a népművelés járulékos feladatainak végrehajtására, a művészeti oktatás, a múzeumok, könyvtárak bővítésére is.¹⁷

10 Uo. 57-61.

11 Uo. 149.

12 Emellett érvényesülnie kellett a szabad választáshoz való jognak is.

13 FELKAI (1979) 150.

14 Uo.

15 Uo. 186.

16 Uo. 191.

17 Uo. 245.

Ami hátrányként volt felfogható (ha eltekintünk az egyházak saját érdekeit feltűző véleményétől), az a rendszer állami finanszírozásának kérdése és a kulturális előny szerzésének burkolt célja volt. Az első vita inkább a köznevelési rendszer fenntartására kivetett adók körül alakult ki,¹⁸ mint rendszerkritikaként, ez a kérdés pedig viszonylag hamar megoldódott. A második kérdés inkább előrevetítette a későbbi nacionalista politika intézkedéseit, és kezdetben nem alakított ki komoly nézeteltéréseket. A nemzetiségeknek ugyebár joguk volt anyanyelvi oktatáshoz, amely Európában is majdhogynem egyedülálló jelenség volt, ugyanakkor figyelembe kell venni, hogy Eötvös elsődleges célja a magyar nemzet felemelése volt,¹⁹ nem pedig egy ideáltipikus világ-nemzeté. Az, hogy a nemzetiségek széles autonómiát élveztek az oktatásban, Eötvös liberális szemléletére vezethető vissza. Eötvös ilyen nézeteit később a kultúrfölényt hirdetők is saját képükre formálták, és használták önnön céljaik elérése érdekében. Ki kell tehát emelnünk, hogy Eötvös pusztán a nemzetek közti kulturális, ezzel együtt gazdasági versenyben szerette volna az elsők közt látni a magyart, más nemzetek jogainak csorbítását semmilyen formában nem tartotta elképzelhetőnek.

Az Eötvöst követő kultuszminiszterek sorában kiemelkedő szerepet játszik többek között Trefort Ágoston és Eötvös Loránd is, ugyanakkor a legtöbb intézkedés a dualizmus korában az Eötvös-féle törvény módosítását foglalta magába. Ilyenek voltak a tantervi könnyítések, a görög – és latintanítás módosítása stb.²⁰ Az első olyan intézkedések azonban, amelyek már a magyar nemzeti kultúra fölényt voltak hivatottak előtérbe helyezni, akár más nemzetek kárára is, a közhiedelemmel ellentétben nem a Horthy-korszakban, hanem az első Tisza-kormány idején kezdtek kibontakozni.

A Berzeviczy-féle intézkedések még csak a magyar mint államnyelv kötelező ismeretét vetették fel, de ezek még nem tekinthetők jogsértő kezdeményezéseknek.²¹ A magyarosító politika az idő előrehaladtával azonban egyre kevesebb időt hagyott a nemzetiségi nyelvek valódi oktatására, és egyre több tárgyat követelt magyar nyelven. A Lukács, majd Apponyi nevével fémjelzett minisztériumi rendeletek egyre inkább tendáltak a teljes magyarosítás felé, bár mindenképp figyelembe kell vennünk, hogy a napi politika magyarosí-

18 Uo. 253-254.

19 Uo. 251.

20 MANN Miklós (1993), *Kultúrpolitikuskok a dualizmus korában*, Budapest, Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum. 102.

21 Uo. 115.

tási vitái nem csapódtak le olyan élesen az oktatáspolitikában, mint az talán várható lett volna.

Ezzel el is érkeztünk ahhoz a korszakhoz, amelynek egyik kultuszminiszteréhez a mai oktatáspolitikai is igyekszik visszanyúlni. Az I. világháború utáni időszak legmeghatározóbb eseménye a trianoni békediktátum, ebből fakadóan a nemzeti öntudat meghasonlása is volt. Az, hogy a magyar elit képtelen volt a reformkori mozgalmak során kibontakozó kapitalista rendszerben helyet találni a kisebbségeknek, akik maguk is tevékenyen részt vettek ebben, csak azt érte el, hogy a lecsúszott nemesi réteg először elzárkózott, később el is fordult a városi, iparosodott életmódtól, mondván, *„nem magyar az, akit nem boldogítanak a mi állapotaink.”*²² A vidéki dzsentrí életmódja, a falusi lét ekkor kezdett értéké válni, habár a paraszti kultúrát még sokáig nem tartották annak), és degradálódott minden, ami „nem magyar”, habár sosem hátrózták meg, mi is az tulajdonképpen.²³

Trianon után természetes volt a magyar kultúra előtérbe helyezése, de ahelyett, hogy átértékelődött volna, a bűnbakkeresés, az idejétmúlt nemzetfelfogás eredménye a magyar szuperioritás hirdetése következett be, az oktatási berkeken belül is. Így változott I. István befogadóvá, I. Lajos a három tenger mosta ország lovagias uralkodójává, Széchenyi pedig a nemzet felemelőjévé, míg Kossuth és a liberalizmus egyre inkább negatív színben kezdett feltűnni.

A történelmi értelmezés ideológiai jelentőségét ismerte fel a Horthy-rendszer és Klebelsberg Kuno kultuszminiszter, akinek célja a nemzeti gazdaság kulturális alapokon nyugvó megerősítése volt. Klebelsberg nevelési eszméi ugyanakkor távol állnak attól a képtől, amit ma hozzá kapcsolunk; a népiskolai hálózat fejlesztése (nagyjából 5000 új tanterem és tanítói lakás létesítése),²⁴ a tanyasi iskolák létrehozása, az alföldi iskolahálózat bővítése, a leánygimnáziumok megteremtése,²⁵ egyetemalapítások és külföldi ösztöndíjak nem a magyarság faji, hanem szellemi felsőbbrendűségét volt hivatott megerősíteni.

Ennek érdekében a kultuszminisztériumhoz helyeztette át az Országos Levéltárat,²⁶ a Történelmi Társulat elnökeként pedig felismerte a történelem értelmezési kereteinek politikai fontosságát. (Nem véletlen, hogy tanácsadói is történészek voltak.) Mindezen intézkedések ugyanakkor, a kor ideológiá-

22 GLATZ Ferenc (1988), *Nemzeti kultúra – kulturált nemzet 1867-1987*, Budapest, Kossuth. 37.

23 Uo. 37-52.

24 KELEMEN, SETÉNYI (1994) 38. old.

25 Uo. 37.

26 GLATZ (1988) 111.

jához kapcsolódva, nem az antant, hanem az Európában is terjedő kommunizmus ellen szóltak. Azok, akik „ismételten rámutattak arra, hogy társadalmunkból hovatovább kivész a történelmi érzék”,²⁷ a nemzet erkölcsi védelmét a jogfolytonosságban, a hazaszeretetben való érvényesítésben látták, hiszen az ilyen ember „sohasem szegődhet a társadalmi rendbontás, a mindent felforgatás vörös zászlaja alá”.²⁸

Ahogy arra Glatz is rámutat, Klebelsberg politikájából, habár erősen áthatotta a kor politikai beállítódása, sosem vesztett ki a szakmaiság. Az általa nagynak tartott művek valójában egy szűk, értelmiségi elit számára készültek, kizárva és leszakítva az alsóbb néprétegeket,²⁹ akiknek meg kellett elégedniük a köznépnek szóló, lebutított elméletekkel, konspirációs teóriákkal és a magyar hiszekegygel.

A valódi egységesítés, a nemzeti erkölcsi nevelés valójában már Hóman Bálint ideje alatt történt meg, és célja egyértelműen a faji alapú megkülönböztetésre épülő hazafi-nevelés volt. Az öncélú nemzet, a diákok és tanárok ellenőrzése mellett azonban mindenképp figyelembe kell vennünk, hogy ebben az időszakban egységesült az oktatási rendszer és jött létre az intézmények közti átjárhatóság. Hóman több, addig ismeretlen intézkedést vezetett be az oktatási életbe. Míg Klebelsberg kultúrprogramja egy szűk elithez juthatott el (és ez is volt a cél), addig Hóman már a teljes nemzet erkölcsi nevelését tűzte ki célul. Az osztályfőnöki órák propagandisztikus felhasználása a nemzeti ügyek megtárgyalására és elfogadtatására (szigorúan családi hangulatban, hogy a diákok bizalmas gondolatokat is megoszthassanak a tanárral),³⁰ erkölcsi osztályozásuk vallásosságuk és hazafiasságuk alapján,³¹ személyes holmijuk rajtaütésszerű átkutatása és öltözetük ellenőrzése³² mind az ellenséges gondolatok kiiktatását és a nemzeti gondolkodásra való, erőszakos szoktatását célozta meg.

Egy történelem- vagy irodalomóra például úgy nézett ki, hogy a tanár az adott témát nemzetpolitikai elvárások szerint dolgozta fel, és a felbomlás,

27 „A magyar történelmi kutatás feladatai és a szellemi tudományok terén a kutató munka megszervezése. A Magyar Történelmi Társulat közgyűlésein tartott elnöki megnyitó beszédek. (1917-1923)” In. Gróf Klebelsberg Kuno beszédei, cikkei és törvényjavaslatai. 1919-1926. <http://t7.hu/14w6>

28 Uo.

29 GLATZ (1988) 136-138.

30 NAGY Péter Tibor (1992), *A magyar oktatás második államosítása*, Budapest, Educatio. 93-94.

31 Uo. 95-96.

32 Uo. 97-103.

árulás, széthúzás stb. jeleit kutatva vont (illetve inkább vonatott) le következtetéseket a napi történesekről, ezt pedig mintegy tanulságként és kötelező ismeretként kérdezte vissza.³³

A szocialista rendszer közel fél évszázados tevékenységének alapjait azt hiszem, nem kell sokat boncolni. Egyrészt, mert a fontosabb intézkedések mind visszaköszönnek a rendszerváltás utáni intézkedésekben, másrészt, mert nevelésszemléletében teljes mértékben kiszolgálta a párt ideológiáját. Ami eltér az eddigiektől, az a szakmunka elméleti tudás felé helyezése és az aszexuális alapokon nyugvó nőnevelés volt (melyet a 70-es évekre teljesen meg kellett változtatni és új nőképet bevezetni). Eszközei szintén a magolás és az ezzel szembeszegülőkkal szembeni komoly retorziók voltak, de, tanulva a világháborús propaganda sikereiből, ezt igyekeztek egyfajta „néphez közelebbi”, szórakoztató jellegű (vagy annak vélt) környezetben megvalósítani (felvonulások, megemlékezések, iskolai versenyek, közösségi programok).

A szocialista éra legfőbb oktatáspolitikai intézkedése, amely kihatott a rendszerváltás utáni vitákra is, az 1985: I. tv. volt. Bár a törvény nem reformálta meg alapjaiban a rendszert, már érezhető volt a „puha” diktatúra és a hosszas előkészítő viták nyomán képződött kompromisszumok hatása. A bezárkózó, ideologikus nevelést meghagyta, ugyanakkor nagyobb teret engedett a pedagógusok és iskolák szakmai önállóságának,³⁴ amely az államtól való minimális függetlenedést eredményezte. Bár többen érveltek amellett, hogy a törvény nagyrészt megerősíti az utópikus nevelési koncepciót, gyakorlati haszon nélkül, mégis megteremtette a lehetőséget az iskolarendszer reformjának megkezdéséhez.

A törvény első módosítása az 1990: XXIII. tv. volt, mely ismét engedélyezte a szabad iskolaválasztás, iskolaalapítás jogát, illetve a hat- és nyolcosztályos gimnáziumok létrehozását.³⁵ Az 1993: LXXIX. tv. ezen nem sokat változtatott, legfeljebb összesítette és legitimálta az eddigi intézkedéseket, biztosítva a tanuláshoz való jogot, a szabad iskolaválasztás stb. liberális alapelveit. Az új elemeket a tíz osztályos képzés bevezetése és a tanügyigazgatás átszervezése volt, utóbbi ugyanakkor rengeteg konfliktust hordozott magában.³⁶

A törvényt kiegészítő Nemzeti alaptanterv (NAT) megalkotását azonban legalább ilyen heves viták kísérték. A kritikusok egyik fele, emlékezve a szo-

³³ Uo. 133.

³⁴ KELEMEN (2002) 60-63. old.

³⁵ Uo. 63.

³⁶ Uo. 64-67.

cialista korszak mindenre kiterjedő felügyeletére, nem akart hozzájárulni a tanügyigazgatás újjászervezéséhez, míg mások a szakmai konszenzus és átgondoltság hiányára mutattak rá. Megváltozott az iskolarendszer addigi tagozódása is: a folyamatosan csökkenő gyereklétszáért komoly harcok kezdődtek az iskolák között, mely során az egyes intézetek igyekeztek minél tovább megtartani a már beiratkozott diákokat (hat-, illetve nyolcosztályos rendszer).³⁷

A NAT legnagyobb hiányossága, többek szerint, abban állt, hogy nem foglalt világos álláspontot semmiben; az iskolák és pedagógusok szabad kezet kaptak a kerettanterven belül, és az általánosan elvárt, liberális emberképen és az érettségén túl nem fogalmazott meg különösebb elvárásokat.³⁸ Ugyanakkor jóval nagyobb hatáskört kaptak az önkormányzatok, mint iskolafenn-tartók, melyek költségvetése nagyban befolyásolta az oktatási kereteket is.³⁹

A későbbi kormányok ezen a rendszeren nem változtattak, a fontosabb átalakítások elsősorban a felsőoktatást érintették. Az egyes kormányok persze megpróbálták saját ízlésük szerint alakítani az oktatást, de ez többnyire csak a minisztérium strukturális átszervezésén, az esetleges óraszámváltozásokon és a bérezéseken volt érezhető.

Ezzel a hagyománnyal drasztikusan szakított a második Orbán-kormány. Az általános állami visszavételt az oktatás sem kerülhette el, így azok az önkormányzatok, amelyek nem tudták finanszírozni a helyi iskolák fenntartását, lemondhattak erről az állam javára. Megkezdődött a szakszervezetek állami felügyelet alá vétele is, mely a régi tanfelügyeleti rendszerre hasonlít. Állami kézbe került a tankönyvkiadás, a különböző lobbik és érdekegyeztető szervezetek pedig folyamatosan kiszorultak a döntéshozatalból. A valódi változást azonban az erkölcsi nevelés állami alapon történő oktatása hozta, amely nem a szocialista, hanem a Horthy-korszak hagyományaihoz nyúlt vissza, és ismét az erkölcsös, jó állampolgári nevelést igyekszik visszavezetni.

Vizsgáljuk meg tehát, hogyan néz ki az új NAT, és mit vár el az iskoláktól?

Ahogy arra már korábban többen is rámutattak, a magyar oktatáspolitikai fogalmai és elvárásai közt teljesnek mondható a káosz. Az alaptanterv fogalma keveredik a kerettantervével,⁴⁰ az emberideál pedig egyszerre határozza

37 LANNERT Judit (1996), „Változások a hazai iskolaszervezetben” *Educatio* (2), 225.

38 BUDA Mariann (1998), „A jövő emlékei” *Educatio* (4), 717.

39 BALOGH Miklós (1998), „NAT – önkormányzatok – intézmények” *Educatio* (4) 678-680.

40 BÁTHORY Zoltán (2011), *Maratoni reform. A magyar közoktatás reformjának története, 1972-2000*, Budapest, Önkönet Kft. 132.

meg a szofista, gyakorlati tudással rendelkező és a heroikus, önfeláldozó emberek kinevelését.

A NAT célja:

„a tanuláshoz és a munkához szükséges képességek, készségek, ismeretek, attitűdök együttes fejlesztése, az egyéni és csoportos teljesítmény ösztönzése, a közjóra való törekvés megalapozása, a nemzeti, közösségi összetartozás és a hazafiság megerősítése. Célja továbbá, hogy a családdal együttműködve cselekvő elkötelezettségre neveljen az igazság és az igazságosság, a jó és szép iránt, fejlessze a harmonikus személyiség kibontakoztatásához szükséges szellemi, érzelmi, erkölcsi, társas és testi képességeket. Ezáltal járul hozzá, hogy a felnövekvő nemzedék

- a haza felelős polgárává váljék;*
- kifejlődjék benne a hazafiság érzelmvilága;*
- reális önismeretre és szilárd erkölcsi ítélőképességre tegyen szert;*
- megtalálja helyét a családban, a szűkebb és tágabb közösségekben, valamint a munka világában;*
- törekedjék tartalmas és tartós kapcsolatok kialakítására;*
- legyen képes felelős döntések meghozatalára a maga és a gondjaira bízottak sorsát illetően;*
- váljék képessé az önálló tájékozódásra, véleményformálásra és cselekvésre;*
- ismerje meg és értse meg a természeti, társadalmi, kulturális jelenségeket, folyamatokat;*
- tartsa értéknek és feladatnak a kultúra és az élővilág változatosságának megőrzését.”⁴¹*

Mielőtt azonban felmerülhetne az adekvát kérdés, hogyan lehet hazafiságra nevelni valakit, azonnal megkapjuk a választ: a tananyagba való beépítéssel, osztályfőnöki órákkal, valós szituációk felvázolásával és megoldásával, de mindenekelőtt példamutatással, példaképek állításával. Ismerős?

Amellett, hogy igen tiszta párhuzamot vonhatunk a Horthy-korszak nevelési ideológiája és a mostani elvek között, nem szabad elvitatnunk a hasznos pontokat sem. Megfelelő, nyitott és rugalmas hozzáállással bármit érdekessé lehet tenni, ha pedig ez nem sikerül, azon a segédanyagok sem segítenek.⁴² Az állampolgári, gazdasági és pénzügyi ismeretekre való odafigyelés mindenképp pozitívum, ahogy a kulturális és művészeti képzés erősítése is. A negatívumokat a megvalósításban lehet felfedezni: egyrészt az elképzelés ellentmondásos, hiszen önálló, kritikus gondolkodásra akar nevelni, amely viszont

41 NAT (2012), A köznevelés feladata és értékei 5.

42 PETROV Boglárka(2013), *Oktatáspolitikai és nevelésszemlélet*. TDK-dolgozat. Miskolci Egyetem. 15.

nem fér össze a magyar kultúra feltétlen ápolásával és elfogadásával, az önkéntességgel és az erkölcsi kitételek kritikátlan befogadásával.

A NAT hibája, hogy nem ismeri fel, a tömegnevelés már önmagában megakadályozza a bárminemű erkölcsi nevelésre való kísérletet,⁴³ másrészt arra sem ügyel, hogy ha előfeltevése a tudatlan „felnőttkezdemény”, akkor a nevelését nem az iskolában, hanem már a bölcsődékben, óvodákban meg kellene kezdeni, mi több, a szülők számára is nevelési prospektusokat kellene készíteni. Erre természetesen a demokratikus viszonyok nem adnak lehetőséget, ezért az ilyen típusú nevelési program önmagában elhaltnak tekinthető. Nem figyel továbbá arra sem, hogy a különböző háttérű diákok közül sem mindenki alkalmas például az önkéntes munkára, az eltérő személyiség pedig eltérő módszereket igényel, amelyre a tömegoktatás keretei nem adnak lehetőséget.

És bár az ilyen felülről jövő nevelési rendszerek elméletben odafigyelnek az érzelmi tehetségre (sőt, sokszor előrébb helyezik a szellemi tehetségnél),⁴⁴ többek között fentieknek tudható be, hogy napjainkban mind az alternatív iskolák, mind az otthoni és magánoktatás egyre népszerűbbek, mind itthon, mind a nyugati társadalmakban.

Összegzőképp tehát lássuk még egyszer, miért nem lehet párhuzamot vonni a klebelsbergi és hoffmanni rendszer között:

	Klebelsberg	Hoffmann
Irányítás	decentralizáció	centralizáció
Oktatásra szánt források	források bővítése	oktatásra fordított összegek csökkentése
Tankötelezettség	oktatás kiterjesztése mindenkire (8 osztály)	tanköteles életkor leszállítása (18 → 16)

⁴³ Uo.

⁴⁴ JUNG, Carl Gustav (2008), *A személyiség fejlődése*, Scolar. 130-132.

Kulturális cél	kultúrfölény a szomszédos államokkal szemben	felzárkóztatás (?)
Oktatási lehetőségek keretei	gazdaságra való építkezés	gazdasági alapú oktatási kínálat
Multikulturalizmushoz való viszony	multikulturalizmus elvetése	multikulturalizmus hátterbe szorítása (?)
Gazdasági helyzet	háború utáni talpra állás	válság utáni finanszírozás
Erkölcsei nevelés célja	erkölcsi nevelés a kommunista eszme ellen	megelőző jellegű erkölcsi nevelés

Sokkal több párhuzam vonható a hómani rendelkezésekkel, de egy olyan demokratikus keretrendszerben, amely kizárja az ilyen intézkedések hatékonyságát. Akkor mégis milyen a változó gazdasági és kulturális feltételekhez alkalmazkodni képes emberideált tűzhet ki egy oktatási rendszer?

Alternatív pedagógiai módszerek a magyar oktatásban

Elsősorban kritikus szemléletűt. A kritikus szemlélet kialakításába pedig nem fér bele, hogy kérdések nélkül fogadjunk el mindent, akár a tisztázatlan történelmi kérdésekről, akár az atomi részecskék viselkedéséről van szó. A kritikus szemlélet nem attól fog kialakulni, ha megkérjük a diákokat, hogy elemezze a kijelölt forrást, anélkül, hogy kellő háttérismeretet adnánk hozzá. Az végképp nem segít, ha érzelmi alapon bíráljuk az egyes rendszereket, és személyes támadásként vesszünk minden kritikát. Tény, hogy a diákok, mire elérnek az iskoláig, már nagyjából kialakították azokat a módszereket, amellyel felmérik környezetüket, további véleményformáló hatást pedig szinte csak és kizárólag a kortársaiktól fogadnak el.⁴⁵

45 Ld. SESTON, Rebecca, KELEMEN, Deborah (2013), *Children's Conformity When Acquiring Novel Conventions: The Case of Artifacts* *Journal of Cognition and Development* <http://t7.hu/14xb>

Itt felmerül a nevelés és példamutatás közötti ellentét is. A nevelés az én megközelítem szerint mindig felülről jövő, mindig mesterséges, és azt célozza meg, hogy az adott személyt a környezete elvárásainak megfelelően alakítsa át. Ez a módszer azonban csak ideiglenes megoldást nyújthat, amely később komoly feszültségek forrásává válhat, még ha nem is tudatosan. A példamutatás más. A példamutatás sosem tudatos, azt jelenti, úgy élek, ahogy jónak látom, és ez hatással van másokra. Ez a hatás egyaránt lehet pozitív és negatív, de a lényeg, hogy a másikat nem erővel kényszerítem a változásra, hanem meghagyom neki a lehetőséget, hogy maga döntse el, ebből mit hasznosít. Emiatt felesleges erőltetni, hogy a pedagógusok neveljék is a tanítványokat: azzal, ahogyan átadja a tananyagot, már formálta a diákok hozzáállását.

A probléma, hogy *„mind a szülő, mind az állam eszközt lát a tanulóban, nem önálló individuumot. Az átlagos szülő azt szeretné, ha gyermeke udvarias, életrevaló, önzetlen, kommunikatív, együtt érző, jól kereső lenne, míg az állam (magyar esetben inkább a kormánypárt) potenciális választópolgárt lát, aki majd legitimálja a politikai erők hatalmát. Így pedig nem csak a tanulón lévő társadalmi nyomás erősödik, de elvész az önmegvalósítás, az önálló kutatás legtöbb lehetősége is.”*⁴⁶

Ennek érdekében érdemes megfontolni, milyen módszerekkel segítsük elő a kritikus gondolkodás kialakulását vagy fenntartását. Az előadás során két megközelítést választottam: az alternatív pedagógiai módszereket, úgymint a Montessori-, Waldorf-, Freinet-módszerek stb., illetve Popper, Kuhn és Feyerabend tudományelméleti megközelítéseit, mellyel a logikus és kritikus érvek is felépíthetők.

Sajnálatos módon Magyarországon, bár elterjedtek egyes alternatív módszerek a pedagógiában, a közoktatásban csak kevés hasonlóval találkozhatunk. Kivételt képez a kevés számú Waldorf- és Montessori intézmény, amelyek között azonban elvétve találunk csak középfokú intézményt.

46 PETROV Boglárka (2013), „Politikai filozófia a közoktatásban” In: Karlovitz János Tibor (szerk.), *Társadalomtudományi gondolatok a harmadik évezred elején.* <http://t7.hu/14x8> 204-205.

Hogyan néznek ki a fenti módszerek, mire helyezik a hangsúlyt?

- ❑ **Rogers-módszer:** játékosan közel hozni az emberi környezetet, empátiára, konfliktuskezelésre ösztönözni a tanulókat, Carl R. Rogers kliensközpontú pszichológiai elvein keresztül. Nem kényszerítő, hanem kiváráó módszer, nagy hangsúlyt fektet a tudás gyakorlati alkalmazására, a hiteles tudásra.
- ❑ **Freinet-módszer:** Célestin Freinet gyakorlati módszerei, amelyek alapja szintén az egyén szükségleteinek való téradás. A csoporttal való együttműködés, a kommunikáció itt is fontos, kiemelt szerepet kap a természet-közeliség. Magyarországon ez legtöbbször a kirándulásokban és a természeti eszközök kreatív felhasználásán látszik (bábu, madáretető, stb. készítése).
- ❑ **Montessori-módszer:** a legismertebb vegyes korcsoportos rendszer. Szintén a közösségi életet helyezi előtérbe, a békés konfliktuskezelést, ugyanakkor a tanulást nemcsak megismerési folyamatként, hanem fejlődési lehetőségként is fogja fel. Az egyes tárgykörök, a matematika, nyelvtanulás, művészeti foglalkozások tudatosan vannak megkomponálva, úgy, hogy az egyes életszakaszban lévő tanulók a lehető legtöbb ismereteket tegyenek szert.
- ❑ **Waldorf-módszer:** Rudolf Steiner antropozófián alapuló, ezoterikus gyereknevelési megközelítése, amely alapjait tekintve mégis a legtöbbet használt módszer. Steiner vezette be az oktatásba a kolerikus, szangvinikus, flegmatikus és melankolikus típusokat és a rájuk szabott módszereket.⁴⁷ A holisztikus életszemléletet átvettette a különböző tárgyak szimbiozísára, ezért megszokott, hogy a waldorfosok rendszeresen adnak elő színdarabot, festik meg a matematikai és fizikai jelenségeket és fejezik ki magukat bármilyen módon, ami segít megérteni és feldolgozni a világ jelenségeit. Kiemeli a filozófia és humán tudományok fontosságát a gazdaságorientált életben.⁴⁸

47 STEINER, Rudolf (1997), *Discussion with Teachers. Foundation of Waldorf Education*. Anthroposophic Press. 27-39.

48 STEINER (1997^b), *Education as a Force for Social Change*. Anthroposophic Press. x.

A Waldorf-módszer külön hangsúlyozza a tanárok önképzését, és ez az első módszer, ami előírja a tanító hozzáállását az oktatáshoz: kezdeményező, érdeklődő, az igazságtalansággal szemben megalkuvó és sosem lehet egyoldalúan érvelő vagy keserű a tanítás során.⁴⁹

- ❑ **PAT-módszer:** probléma alapú tanulás, főleg felnőttképzésben használatos. A tanító nem elsődleges információforrás, fontos az önálló kutatás és a csoportban betöltött szerepek megértése és kipróbálása. A motiváció kiemelt szerephez jut.

Most lássuk a tudományelméleti módszereket:

- ❑ **Popper:** falszifikáció. Deduktív megismerés, elsősorban a természettudományos tárgyaknál, illetve elméleti oktatás során. A folyamat lényege a következmények logikai összehasonlítása, az elmélet logikai vizsgálata, majd összevetése konkurens elméletekkel, illetve a levonható következtetések empirikus vizsgálata.⁵⁰
- ❑ **Kuhn:** a tudományos és nem tudományos paradigmák közt nincs érdemi különbség, felesleges fiktív hierarchiát tudatosítani a diákokban, hiszen a paradigmaváltások megmutatják a tudományágak tévedhetőségét. Jelenleg a legelterjedtebb tudóstípus, a „rejtvényfejtő”, akinek célja „megoldania egy rejtvényt, amelyet még senki sem oldott meg, vagy senki sem oldott meg olyan jól, mint ő”.⁵¹
- ❑ **Feyerabend:** „bármilyen megteszi”,⁵² a legjobban használható a humán tudományok oktatásánál. Mivel a humán tudományok elismertsége háttérbe szorult a természettudományokéval szemben, nem is veszik túlzottan komolyan az ebben rejlő fejlesztési potenciál lehető-

49 Uo. 10.

50 POPPER, Karl R. (1997), *A tudományos kutatás logikája*. Budapest, Európa. 38.

51 Uo. 50. old.

52 FEYERABEND, Paul (2002), *A módszer ellen*, Budapest, Atlantisz. 82.

ségét. A humán tudományok célja az emberi környezet felmérése és szimbolikájának megértése, illetve alakítása, és mivel nincsenek sem teljesen igaz, sem teljesen hamis elméletek,⁵³ ezek megértése és kiértékelése jól hasznosulhat a humán tárgyak oktatásakor.⁵⁴

Összegzés

Milyen következtetést vonhatunk le a magyar közoktatás állapotáról? Történelmi hagyományait tekintve nem maradt el a nyugati állapotoktól, sőt, a kiegyezés időszakában sok tekintetben meg is előzte. A XX. századi események azonban nemcsak hogy visszavetették a fejlődésben, hanem olyan vakvágányra is terelték, amely dogmatizmushoz és rugalmatlansághoz vezetett, nem tekintve a nem empirikus tudományok érzelmi megközelítésű értelmezését és átörökítését.

Az alternatív pedagógiai módszerek nagyobb mértékű beépítése megoldás lehetne az ideálisnak tartott állampolgárok számának növekedéséhez, amellett, hogy a harmonikus ember kevésbé konfrontálódik erőszakosan, és nagyobb rálátással is rendelkezik az őt körülvevő világra. Ugyanakkor nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy itt is szükség van az egyes típusok eltérő oktatására, így érve el a lehető legnagyobb eredményességet.

Az ilyen módszerek kritikusai gyakran megfogalmazzák, hogy az ilyen tevékenység nem eléggé ellenőrizhető, az elmélet sokkal fontosabb, mint a gyakorlati tudás, sőt, egyes oktatással kapcsolatos gondolkodók azt is felvetik, hogy az ilyen gyakorlatorientált képzések pont a kihívást veszik el a diákoktól. Jean-Paul Brighelli például megaláznál tartja a francia iskolások projektfeladatait, mivel azok nem igényelnek kreativitást, és egyébként is a szülők készítik el, vagy az internetről ollózzák össze az anyagot, miközben kellő érdeklődést keltve bennük akár komoly irodalmi műveket is képesek megérteni.⁵⁵

Tény, hogy egyesek szerint az oktatás színvonala csökken, és ez talán így is van. A hibát azonban nemcsak a diákok érdektelenségére és közömbösségére kellene fogni, hanem az oktatási módszerek elavultságában is keresni kell.

A cél tehát nemcsak az, hogy frissítsük és korszerűsítsük a tanulásra szánt anyagot, hanem magukat a módszereket is újra kell gondolnunk, talán az

⁵³ Uo. 472.

⁵⁴ PETROV (2013), 206-207.

⁵⁵ BRIGHELLI, Jean-Paul (2006), *Butaságra kárhoztatva. Az iskolák programozott halála*. Budapest, Kairosz. 40-42

egész oktatási rendszer szerkezeti tagolódását. A kutatás további céljai között szerepel a fent felsorolt pedagógiai módszerek mélyebb megértése és esetleges integrálása a hagyományos iskolai keretek közé. A NAT által elvárt emberkép, hogy megválasszunk a kiinduló kérdést, csak akkor hat az oktatás mindennapi eseményeire, ha az felülről gyakorolnak nyomást, nevelő szándékkal, ahogy azt napjainkban láthatjuk, ahelyett, hogy a rendszer reformálásával maga a keret hatna a benne lévők fejlődésére.

Felhasznált irodalom

- Klebensberg Kuno: A magyar történeti kutatás feladatai és a szellemi tudományok terén a kutató munka megszervezése. A Magyar Történelmi Társulat közgyűlésein tartott elnöki megnyitó beszédek. (1917-1923)” In. *Gróf Klebensberg Kuno beszédei, cikkei és törvényjavaslatai. 1919-1926.* <http://t7.hu/14w6>
- BALOGH Miklós (1998), „NAT – önkormányzatok – intézmények” *Educatio* (4) 678-688.
- BÁTHORY Zoltán (2011), *Maratoni reform. A magyar közoktatás reformjának története, 1972-2000*, Budapest, Ökonet Kft.
- BRIGHELLI, Jean-Paul (2006), Butaságra kárhoztatva. Az iskolák programozott halála. Budapest, Kairosz.
- BUDA Mariann (1998), „A jövő emlékei” *Educatio* (4). 717-731.
- FELKAI László (1979), *Eötvös József közoktatásügyi tevékenysége*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- FEYERABEND, Paul (2002), *A módszer ellen*, Budapest, Atlantisz.
- GLATZ Ferenc (1988), *Nemzeti kultúra – kulturált nemzet 1867-1987*, Budapest, Kossuth.
- JUNG, Carl Gustav (2008), *A személyiség fejlődése*, Scholar.
- KELEMEN Elemér (2002), *Hagyomány és korszerűség. Oktatáspolitikai a 19-20. századi Magyarországon*, Oktatókutató Intézet, Budapest, Új Mandátum.
- KELEMEN Elemér, SETÉNYI János (1994), *Az oktatási törvénykezés változásai. Hazai és nemzetközi áttekintés*, Budapest, Fővárosi Pedagógiai Intézet.
- LANNERT Judit (1996), „Változások a hazai iskolaszervezetben” *Educatio* (2) 215-230.
- MANN Miklós (1993), *Kultúrpolitikusok a dualizmus korában*, Budapest, Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum.
- NAGY Péter Tibor (1992), *A magyar oktatás második államosítása*, Budapest, *Educatio*.
- PETROV Boglárka (2013), *Oktatáspolitikai és nevelésszemlélet. TDK-dolgozat*. Miskolci Egyetem.
- PETROV Boglárka (2013), „Politikai filozófia a közoktatásban” In: Karlovitz János Tibor (szerk.), *Társadalomtudományi gondolatok a harmadik évezred elején.* <http://t7.hu/14x8>

-
- POPPER, Karl R. (1997), A tudományos kutatás logikája. Budapest, Európa.
- SESTON, Rebecca, KELEMEN, Deborah (2013), *Children's Conformity When Acquiring Novel Conventions: The Case of Artifacts* *Journal of Cognition and Development* <http://t7.hu/14xb>
- STEINER, Rudolf (1997), *Discussion with Teachers. Foundation of Waldorf Education*. Anthroposophic Press.
- STEINER, Rudolf (1997^b), *Education as a Force for Social Change*. Anthroposophic Press.
- TÓTH Eszter Zsófia (2010), *Kádár leányai. Nők a szocialista időszakban*, Budapest, Nyitott Könyvműhely.

Szűcs Kata

A SZENT ERZSÉBET-KULTUSZ MAGYARORSZÁGON ÉS PORTUGÁLIÁBAN

Szociológia szekció

Témám az Ibériai-félsziget és Magyarország múltjának szövetében egy közös szála koncentrálni, mégpedig a Szent Erzsébet legendára.

Magyarország és Portugália között húzódik egy rejtett kapcsolati szál, melyet az Árpád-ház és az aragóniai uralkodóház közvetített az Ibériai-félsziget nyugati csücskébe. A középkorban szoros kötelék alakult ki az Ibériai-félsziget és a Kárpát-medence térsége között, melynek kialakulása politikai-egyházpolitikai okokra vezethető vissza. IX. Gergely pápa feltehetően a Német-Római Birodalom hatalmának ellensúlyozására alakította az uralkodói házasságpolitikát, ami oda vezetett, hogy II. András magyar király lányai közül Jolánt feleségül adta I. (Hódító) Jakab aragóniai királyhoz.

Árpád-házi Jolán annak az Árpád-házi Szent Erzsébetnek volt testvére, aki a 13. század elején egész Európára hatalmas befolyást gyakorolt. Jolánta és I. Hódító Jakab gyermeke a leendő aragóniai király III. Péter, akinek lánya pedig Izabel, akit később, mint Szent Királynőt¹, I. Dénes portugál király feleségét ismerhetünk meg. Nevét nagy-nagynénjéről², Árpád-házi Szent Erzsébetről kapta, melyben nem csak egy hivatalos, dinasztiai közötti kommunikáció rejlik, hanem egy olyan predesztinált élet ígérete, melyet a királyné be is fog teljesíteni.

Árpád-házi Szent Erzsébet nagy hatással volt nemcsak a kora társadalmára, hanem évszázadok múlva is példaként szolgált életével. Felállított egy követendő mintát, egy tükröt adott nemcsak a királyoknak, királynéknak, ha-

1 Portugálul: Rainha Santa de Portugal

2 Ld. 1. számú melléklet.

nem az átlagembereknek is egyfajta karitatív életforma kialakításához. Alakja kortársai számára és a későbbiekben is mintául szolgált, sokan igyekeztek az általa képviselt szellemben élni.

Személyisége meghatározó volt a középkori keresztény Európában, továbbá női szentként hangsúlyos módon képviselte a rohamosan terjedő ferences eszmeiséget. Hatása odáig terjedt, hogy nagy uralkodók, mint a francia IX. Lajos³ róla nevezték el gyermeküket, így tett az aragón király, III. Péter is majdnem egy évszázaddal később.

Ezt a rejtett kapcsolódási pontot Portugália és Magyarország között legfőképpen a Szent Erzsébet-kultusz kialakulásában lehet megfogni. A két Szent ugyanis nemcsak a sajátos lelkiségükön, hanem közös felmenőikön is osztozik.

Tehát egy olyan, egyrészt dinasztikus, másrészt pedig szellemi és kulturális kötelék fedezhető fel közöttük – és így a két ország között is –, mely bár nem példanélküli, szem előtt tartva Árpád-házi Szent Erzsébet európai hatását, azonban mégis figyelemreméltó, hogy Európa két periferiáját is képes behálozni ez a kultusz.

A vallásos értékrend megváltozása, Európa lelkisége a 11-13. században

Egy életrajz mindig korkép is – írja Sz. Jónás Ilona könyvének előszavában –, éppen ezért elengedhetetlen bemutatni a korszakot, melyben a két szent élt, hogy mélyebb értelmezést nyerhessenek tetteik.

A 11. századtól kezdődően mélyreható változások mentek végbe Európa gazdálkodásában, a társadalom szerkezetében és gondolkodásmódjában is. Egy fokozatos gazdasági fellendülésnek lehetünk tanúi, mely az életszínvonal általános javulását eredményezte. Ez megváltoztatta az emberek viszonyulását a földi értékekhez is. A jólét és az anyagi javak egyre nagyobb szerepet játszottak a mindennapi életben. A földi örömhöz való kötődés azonban ellentmondott az egyház erkölcsi tanításának, és így annak megszegését is jelentette, ami hosszútávon lelki bizonytalansághoz és egyfajta spirituális válsághoz vezetett.

3 BALÁZS Ilona (1930), *Magyarországi Szent Erzsébet a XIII. század francia irodalmában*, Bibliothèque De l'Institut Français à l'Université De Budapest, Budapest, Eggenberger, 18.

A tulajdon felértékelődése mellett a halál sokkal inkább valaminek az elvesztését – az élet élvezetének megszakadását –, semmint az igazi boldogság kezdetét jelentette, mely hozzájárult egy újfajta halálfélelem kialakulásához. Lassú, észrevétlen változások folytán, a megváltozott életkörülmények hatására másféle igény alakult ki a hitélet terén: érzelmibb, bensőségesebb, Krisztussal közvetlenebb kapcsolatot kereső; melyet a katolikus egyház fényűző életmódot élő, gazdag és befolyásos papjai nem tudtak hitelesen kielégíteni.

Az egyházi és a világi hatalmak között a 11. századtól kezdve fokozatosan kialakult egy konfliktus, mely az investitúra harcban csúcsosodott ki. 1075-ben VII. Gergely pápa kiadta a *Dictatus papae* című oklevelet, mely a pápaság totális hatalmi és kizárólagosság-igényét fogalmazta meg.⁴ Innen kezdve az egyház egyre inkább elmélyítette a teokratikus eszméket, melynek következtében a katolikus egyház a 13. századra Európa egyik legmeghatározóbb hatalmává vált. Politikai és gazdasági ereje miatt egyszerre kellett ellátnia világi és egyházi feladatokat, de a földi értékekhez való túlzott ragaszkodása, gazdagsága miatt a laikusok szemében hitelét veszítette. A probléma orvoslására megkezdődött egyfajta belső megújulás, mely egyrészt a Ciszterci Rend 1098-as megalakulásában, illetve a szerzetesrendek életét befolyásoló Cluny reform bevezetésében mutatkozott meg.

A reform a szerzetesi életmód tekintetében a Szent Benedek regulájához való visszatérést tűzte ki célul, a szerzeteseket fegyelmezett és szorgos életvitel kialakítására ösztönözve⁵.

A ciszterci rend szerzetesei a belső vallásosság igényét követve a világtól elzárva telepedtek le, hogy könnyebben követhessék mindenben Szent Benedek szabályzatát és Krisztus tanítását. Emellett a ciszterciek jeleskedtek az igehirdetésben, a tanításban és az építészetben is⁶.

A rend, felismerve és kielégítve kora vallásosságának igényeit, nagy népszerűségnek örvendett a szerzetesi életformát választani kívánó férfiak és nők körében egyaránt. Azonban a 13. századra ezek a világtól elzárt kolostorok

4 FAZEKAS Csaba (2006), *Történelem és egyházpolitika*, Miskolc, <http://bit.ly/1jObpFE> megtekintés dátuma 2014.02.24.

5 GERGELY Jenő (1999), *A pápaság története*. Kossuth, 64-69.

6 HARMAT Árpád Péter, *Az első és legjelentősebb szerzetesrendek kialakulása és története*, <http://bit.ly/1kSZrB8>, megtekintés dátuma 2014.10.29.

csak egy szűk – a szerzetesi életformát választó – réteg számára tudtak lelki vigaszt nyújtani.

A 12-13. századra olyannyira megnövekedett Európa népessége, hogy azt a mezőgazdaság nem tudta élelemmel ellátni. Ezzel egy időben megindult a városiasodás folyamata is, melynek következtében tömegek özönlöttek a városokba egy jobb élet reményében. A kiszámíthatatlan időjárás miatt gyakoriak voltak az éhínségek és a városi élet velejárójává váltak a különböző betegségek, járványok is, ami tovább mélyítette az emberek hitéletbeli válságát is.

A társadalom igényét egy másfajta vallásosságra a különböző eretnek mozgalmak és szekták létrejötte bizonyítja. A 12. században megfogalmazódott az igény Krisztus és az apostolok életének követésére, mely több ilyen mozgalom fő mozzanatává vált, többek között a katharoknál és valdenseknél is.⁷ A katharok elsősorban az egyház megromlott erkölce ellen léptek fel és a dualizmus tanát hirdették: azaz, a testünk és az anyagi világ ördögi, míg a lelkünk isteni eredetű és a kettő harcban áll egymással. Győzedelmeskedni csak úgy lehet a gonosz felett, ha lemondunk az anyagi világ kísértéséről. A hívőket szegénységben és teljes aszkézisben élő, szüzességet fogadott vezető irányította. A valdensek Pierre Valdo nyomán – aki 1173-ban mindenét szétosztotta a szegények között⁸ – létrejött közösségek voltak. Az evangéliumi szegénység mozgalmát megvalósítva, saját kezük munkájával tartották fenn magukat. Ezek az általában laikus közösségek igényelték a Biblia szövegeinek prédikálását, magyarázását is, melyet szintén maguk végeztek, ezzel aláásva az egyház hierarchiáját és befolyását.

Ezek a szélsőséges mozgalmak bár nem keresték, nem is nyerték el az egyház támogatását. Azonban eszmeiségükben megoldásokat kínáltak a korszak problémáira, és ennek köszönhetően tanaik – eretnek státuszuk ellenére – nagy népszerűségnek örvendtek, mind az előkelő, mind a szegényebb rétegek körében.

A ferences és domonkos rendek alakulásukkor mutattak némi hasonlóságot a fent említett eretnek mozgalmakkal, azzal a különbséggel, hogy ezek a katolikus egyház támogatásával jöttek létre és új eszméket, új erkölcsi mintát vezettek be annak tanaiba.

Témánk szempontjából fontos közelebbről megvizsgálni a ferences rendet, mivel magát Árpád-házi Szent Erzsébetet is gyakran hozzák kapcsolatba vele. Portugáliai Szent Erzsébet neve pedig a klarisszákhoz köthető.

⁷ Sz. JÓNÁS Ilona (1986), *Árpád-házi Szent Erzsébet*, Budapest, Akadémiai, 115-116.

⁸ JÓNÁS (1986), 117.

Erzsébet kortársa volt Assisi Szent Ferencnek, és amint tudomást szerzett működéséről, nagy érdeklődéssel fordult felé. Marburgban özvegyi járandóságából még kórházat is építtetett Assisi Szent Ferenc tiszteletére, de semmilyen hiteles forrás nem támasztja alá, hogy Erzsébet belépett volna a rend kötelékébe.

Karitatív életvitele és az emberekre gyakorolt hatása miatt az 1220-as évek körül kialakuló ferences Harmadik Rend női ágának patrónájává választották. E rend férfiágának védőszentje szintén királyi származású, a francia IX. Lajos.

A ferences rend

A rend megalakulásának szempontjából fontos megemlíteni Szent Alexius (Elek) legendáját, mely a 11. században bukkant fel Nyugaton.⁹ Alexius¹⁰ egy 5. századi aszkéta volt, aki a történet szerint mint gazdag római ifjú érkezett Edesszába, ahol Isten szeretetért koldus lett. A görögkeleti egyházban tisztelete már halála után kialakult, amit görög és szír eredetű legendák támasztanak alá.

A Nyugati kereszténység a 10. század vége felé adoptálta Alexius alakját, ami nem lehet véletlen, hiszen a szegénység és az éhezés egyre nagyobb problémát jelentett Európában. Alexius élete példaként szolgált a középkor embere számára, és önként vállalt aszkézise nagy hatással volt a társadalom viszonylagos jólétben élő rétegeire.¹¹

Az önkéntes szegénység tehát mint új erény jelent meg, bírálva a gazdagságot és javak felhalmozását és egyfajta alternatívát nyújtva a szegénység értelmezésében is. Az éhség és szegénység folyamatos jelenléte hívta elő a karitást, azaz a segítségnyújtást és az irgalmasságot. A szegényekről való gondoskodás egyet jelentett Krisztus szolgálatával és a 11-13. században egyre több utalást találunk rá a szentek legendáiban is. A középkor az éhezés világa volt, ezért a kor nagy szentjei is elsősorban gyógyítók és táplálók voltak¹².

A ferences eszmeiség is az önként vállalt szegénységen alapszik, célja az apostoli élet követése és Krisztus szolgálata. A klérus kezdetben bizalmatlanul fogadta őket, mert hasonlóságot mutattak a már említett eretnek tanításokkal.

9 JÓNÁS (1986), 128-129.

10 KIRSCH, J. P., *Alexius, Saint - Fifth-century Roman confessor*, <http://bit.ly/1mS8EP0>, megtekintés dátuma: 2014.01.31.

11 Ld. Pierre Valdo

12 JÓNÁS (1986), 129.

Először 1209-ben III. Ince pápa szóban biztosította őket a támogatásáról, majd 1223-ban III. Honóriusz pápa írásban is elismerte a rend létezését.

Ferenc célja nem a rendalapítás volt, azonban követőinek száma nagyon gyorsan nőtt, így elengedhetlenné vált egy Regula¹³ megfogalmazása az együttélés szabályainak kialakítására. Az első „Meg nem erősített Regula”-t¹⁴ 1221-ben írta meg, melyet azonban a pápa nem hagyott jóvá. III. Honóriusz 1223-ban ismerte el a Regula végső formáját, melyet „Megerősített Regula”¹⁵ néven ismerünk. A szabályzat nem csupán egy jogi dokumentum, hanem egyben Ferenc buzdítása is az evangéliumi életforma követésére. Ferenc tanult ember volt, több nyelven beszélt, köztük latinul is. Ugyanakkor tisztában volt azzal, hogy követői nem mind rendelkeznek hasonló ismeretekkel, így a Regula megfogalmazásánál ezt is szem előtt tartotta: szabályai egyszerűek, azonban szigorúak voltak.

A ferences rend alapvetően kolduló rend volt. A tagok nem rendelkeztek magántulajdonnal, és kétkezi munkával vagy koldulással tartották fenn magukat. Durva szövésű csuhában és mezítláb jártak. A szigorúság belső viszályokat okozott, melynek következtében a rend két nagy ágra oszlott, az obszervánsokra (azaz a szabályt megtartókra) és a minoritákra.

A ferencesek sikerének kulcsa abban rejlett, hogy az általuk képviselt lelkiség az új ideált képviselte és a társadalom lelki szükségleteit elégítette ki, és vigaszt nyújtott a kor emberének. Másrészt abban, hogy nem zárkóztak el a városok és falvak lakossága elől, mint monasztikus társaik. Prédikációik rövidke és egyszerűek voltak – ahogy ezt Ferenc előírta a Regulában –, melyek közvetítették az evangéliumi élet üzenetét mindenki számára. Mindemellet az oktatásban játszott szerepük sem elhanyagolható. Az új szerzetesrend nyomán a társadalmi ideál a világ felé forduló, másokért cselekvő, tanító, betegápoló és a szegényeken segítő ember lett¹⁶.

A Klarisszák

Szent Klára, szintén egy Assisi-béli előkelő család leszármazottja volt. Nagy hatással voltak rá Ferenc prédikációi, az általa képviselt lelkiség és az apostoli életmód. Így 1211-12-ben megszökött otthonról és engedelmességet fogadott Ferencnek, majd pár hét után a San Damiano templomba költözött,

13 Forma vitae, Formula vitae, Forma vivendi

14 Regula non bullata

15 Regula bullata

16 Jónás (1986), 135.

ahol megalapította a ferencesek Második Rendjét, melyet Szent Klára nyomán klarisszának hívunk.

A rendnek 1211 és 1218 között valójában nem volt Regulája, így életüket az Evangélium eszménye és Ferenc élő példája vezette¹⁷.

III. Ince pápa 1216-ban megadta a nővérek számára a Privilegium Pauperatis-t, azaz a Szent Szegénység kiváltságát. Majd több pápa is megfogalmazott egy Regulát a nővérek számára, melyek közül egyik sem tükrözte tisztán azokat az eszméket, melyeket Klára követett és követni óhajtott ezért nem maradt más választása, mint hogy saját szerzetesi regulát írjon. Hatalmas dolog volt ez abban az időben, jól mutatja ezt az is, hogy ő az egyetlen nő, akitől a középkorból egyházi törvényhozás maradt ránk¹⁸.

1253. augusztus 9-én – pár nappal Klára halála előtt – érkezett meg a pápai jóváhagyás a Reguláról, melyet Forma Vitae Ordinis Sororum Pauperum-nak nevezett el.

A Szegény Nővérek Rendje és a Kisebb Testvérek Rendje között nem csak elnevezésükben, de céljaik azonosságában is párhuzam vonható: testvéri élet és szegénység¹⁹. A klarissza regula alapját Ferenc második Megerősített Regulája képezte, ehhez illesztette hozzá Szent Benedek és Hugolino bíboros reguláinak részleteit, melyet a monostori élet szabályait foglalmaztak meg. Továbbá bele kerül egy új fejezet, melyet teljes egészében Klára írt. Ebben kezdeti élményét és szándékát fogalmazta meg.

Klára egyedi gondolatait tükrözik Prágai Ágnessel váltott levelei is, melyben alaposabban körbejárja a Második Rend életformájának mibenlétét: a szemlélődést. Második levelében leírja a szemlélődés módszerét is: „1. az akarat és az érzés lendületével szegénnyé válni, átölelni a szenvedő Krisztust; 2. egész lényünkkel hosszan ezt a csodálatos jegyest szemlélni; 3. az iránta való szeretettől hajtva követni őt tetteinkben”²⁰.

Látható, hogy Assisi Szent Klára szinte mindenben követte Ferencet, mégis egy más jellegű életformát alakított ki, mely visszatükrözi egyéniségének finom vonásait is.

A ferences világi rend (Harmadik Rend)

17 HIDÁSZ Ferenc, VÁRNAI Jakab (szerk. 1993), „Szent Klára művei és életének forrásai”, *Ferences Források* 3, Újvidék-Szeged-Csíksomlyó, Agapé

18 *Ferences Források* 3, (1993), 140.

19 *Ferences Források* 3, (1993), 140.

20 *Ferences Források* 3, (1993), 166.

A ferences eszmeiség a világban élőkre is nagy hatással volt, számukra jött létre a ferences Harmadik Rend. Azok tartoztak ide, akik nem vonultak kolostorba, de életmódjukban követték Ferenc Reguláját.

A nők szerepe a 13. századi Európában

Kétféle karrier, női életmód modell alakult ki: a házasság és a vallási pályafutás. Az európai lelkiségben bekövetkező változások lehetővé tették, hogy a nők szerepe megnőtt a vallási életben²¹, és elősegítette azt, hogy hátrányos és negatív megítélésük a 13. századra szinte az ellenkezőjére fordult.

A Szűz Mária kultusz hangsúlyos megjelenésével kezdődött ez a lassú folyamat, mely a 13. századra odáig jutott, hogy az uralkodó/nemesi családok dicsőségét már nem a keresztény eszmékért küzdő lovag- királyok, hanem a javaikról lemondó, fogadott szegénységben élő, életüket a rászorulóknak megsegítésének és a betegek ápolásának szentelő királynők és nemes asszonyok vitték tovább²².

Azért is kiemelkedően fontos Árpád-házi Szent Erzsébet alakja, mert ezt a fajta lelkiséget képviselte, és mert korai halálával ő nyitotta meg ezen szentek sorát. Európában mind a lengyel Szent Hedvig, prágai Szent Katalin vagy a magyar Szent Margit életében felfedezhető egyfajta hasonlóság az életvitelük tekintetében. Úgy is fogalmazhatunk, hogy mindannyian az erzsébeti modellt követték, azonban Portugáliai Erzsébet, azaz Izabel királynő esete különleges e tekintetben. Egyik közép európai szentnél sem jelentkeztek olyan legendáriumbeli egyezések, mint a két Erzsébet esetében.

A portugál királynénál ugyanis a már számunkra is jól ismert jelenet játszódik le: *a lány titokban ételt visz a szegényeknek, melyet a kötényébe rejt. Amikor a király észreveszi, megpróbálja leleplezni és megkérdezi, mit visz a kötényében. Erre Erzsébet azt válaszolja, hogy rózsákat. Mivel a király jól tudta, hogy étel van a ruhája alatt, ráparancsolt, hogy mutassa meg. Amikor a lány elengedte a kötényt csücskét, illatos rózsák estek ki belőle. A mozzanatok szinte teljesen megegyeznek, csak épp jelen esetben a történet szereplői Aragóniai Izabel és I. Dénes király voltak.*

Árpád-házi Szent Erzsébet (1207-1231)

21 KLANICZAY Gábor (2000), *Az uralkodók szentsége a középkorban: Magyar dinasztikus szentkultuszok és európai modellek*, Balassi, 171.

22 KLANICZAY (2000), 170.

Erzsébet életéről keveset tudunk elmondani történelmi tények alapján, hiszen tettei a magánéletre korlátozódtak. Halála után azonban társadalmi jelentőségűvé vált alakja, melyet felkaroltak a legendák és a szentbeszéd.

A magyar származású királylány II. András (Endre) király és Gertrúd királyné harmadik gyermeke volt. Már 4 éves korától fogva a tübingiai udvarban nevelkedett, és itt is élte le életének nagy részét Lajos őrgróf feleségéként. Három gyermekük született: Lajos, Zsófia és Gertrúd. 1227-ben férje keresztet hadjáratra indult II. Frigyes Német-római császár felhívására, de útközben meghalt. Ezután Erzsébet gyermekeivel együtt elhagyta a wartburgi várat és Eisenach városában telepedtek le egy kis időre, teljes szegénységben. Férje hamvainak hazaszállítása után sógorai Marburgot jelölték ki számára tartózkodási helyül, ahol később kórházat építtetett özvegyi járulékából, melyet Szent Ferencnek ajánlott. Életét pedig a rászorulóknak megsegítésének, betegek ápolásának rendelte alá gyóntatója, Marburgi Konrád felügyelete alatt. Özvegysege alatt szinte teljes szegénységben és aszkézisben élt. Halála után 4 évvel, 1235-ben avatta szentté IX. Gergely pápa.

A 13. század elején a szentté avatás szabályaiban²³ változás következett be. III. Incétől, de még inkább IX. Gergely pápaságától kezdve szigorú szabályokhoz van kötve, hogy kit és milyen procedúrák után lehet szentté avatni. Elengedhetlenné vált a pápai jóváhagyás, emellett pontos és hiteles jegyzőkönyvet követeltek meg a tanúk kihallgatásáról. Tehát a korábbiakhoz képest jóval több írásos dokumentum keletkezett az eljárás során.

Ennek köszönhető az is, hogy Szent Erzsébet életrajza szinte a halálát követően rögtön lejegyzésre került. Ebben nagy szerepe volt gyóntatójának, Marburgi Konrádnak, aki 1232-ben szentté avatási kérelemmel levelet írt IX. Gergely pápának, mely később Summa Vitae néven vált ismertté. Ez volt az első életrajz, mely igen vázlatosan tartalmazta életének főbb eseményeit, azon belül is özvegyi éveit említi hangsúlyosabban.

A másik legismertebb forrás, mely Szent Erzsébet életével foglalkozik a Libellus De Dictis Quattor Ancillarum, azaz az Erzsébethez legközelebb álló négy szolgálólány vallomásait tartalmazó jegyzék. Ebben Erzsébet életének négy szakasza kerül bemutatásra: a gyermekkor, a házasság, az özvegyesség és a halála körüli, illetve az azt követő események. Guda és Isentrud Erzsébet udvarhölgyei voltak, akik gyermekkorától fogva elkísérték a királylányt,

23 KLANICZAY Gábor (2009), "Szent Erzsébet szentté avatási pere. Az első tanúvallomások életéről és csodáiról." In: Árpád-házi Szent Erzsébet-kultusza a 13-16. században. Budapest, 23.

illetve Elisabeth és Irmengard, akik a marburgi kórház szolgálói voltak. Ez az életrajz figyelmen kívül hagyja a kronológiai sorrendet az események leírásánál – úgy mondták el az eseményeket, ahogy azok épp eszükbe jutottak.

A kanonizációs eljárás során két hivatalos, latin nyelvű jegyzék is készült Erzsébet csodáiról, melyeket Marburgi Konrád kezd el vezetni. Hivatalos dokumentumként említhető a csodák hitelességének felülvizsgálatára vonatkozó pápai leirat és IX. Gergely pápa levele Kasztíliai Beatrixhoz²⁴.

Az eljárás során minden irat, vallomás és jegyzőkönyv a pápához került. Később ezek alapján több szerző is elkezdte feldolgozni Erzsébet életét, és különböző terjedelmű, akár tartalmilag is eltérő életrajzok készültek. Ilyen például az a ferences breviárium a 13. század végéről, melyet Lemmens²⁵ Celanói Tamásnak tulajdonított, és amely már Erzsébet szentté avatása után keletkezett *Vita anonima toscana* címen. Ez a breviárium említi először Erzsébet rózsacsodáját²⁶.

Ezzel egy időben a nép körében is terjedt Erzsébet kultusza, s már halálát követően kialakul egy erős szóbeli hagyomány, mely gyorsan és széles körben vált ismertté. Egyes elméletek szerint Szent Erzsébet alakját Olaszországban a képzőművészetek, Franciaországban az irodalom karolja fel a 13. században²⁷, Németországban inkább krónikák és a hivatalos jellegű latin *vita*-k tárgya, Magyarországon pedig majd csak a 15. században elevenítik fel alakját a ferences szerzetesek, Temesvári Pelbárt és Laskai Osváth.

Az ezredforduló környékén új lendületet vett magyar Erzsébet-kutatás újabb eredményei azt mutatják, hogy a 14. századi Itáliában a ferences rendi prédikációkban²⁸, illetve ferencesekhez köthető kéziratos kódexekben²⁹ Szent Erzsébet számos említése található. Az életrajz a ferences testvérek tollán újabb elemekkel gazdagodik. A kultusz terjedésének következménye, hogy

24 JÓNÁS (1986), 14.

25 LABAN Antal (1907), *Az árpádházi Szent Erzsébet-legendák irodalmunkban*, Budapest, Franklin

26 FALVAY Dávid (2005), "Santa Elisabetta de'Ungheria nei manoscritti della Bibliotheca Nazionale Centrale di Firenze" In: *Annuario Studi et documenti italo-ungheresi*, Róma-Szeged, 172-181.

27 BALÁZS Ilona (1930), *Magyarországi Szent Erzsébet a XIII. század francia irodalmában*, Bibliothèque De l'Institut Français à l'Université De Budapest, Budapest, Eggenberger, 18.

28 GECSE Ottó (2012. november 24.) konferencia előadása, *Szent Erzsébet tisztelete az itáliai Ferences Családban*, Szeged

29 FALVAY Dávid (2012. november 24.) konferencia előadása, *Szent Erzsébet tisztelete az itáliai Ferences Családban*, Szeged

alakja megjelenik szentbeszédtek témájaként is. Ezek a sermo-k azt bizonyítják, hogy a kultusz már része lehetett a mindennapoknak.

Mind vallási, mind politikai szempontból fontos megemlíteni, hogy a Szent Erzsébet-kultusz következménye az is, hogy uralkodók, mint a már említett IX. Lajos is, róla nevezik el gyermekeiket, s igyekeznek minél jobban hangsúlyozni az Árpád-házzal fennálló rokoni kapcsolatot. Az Árpád-házzal dinasztikus rokonságot ápoló királyi családok is sokat tehettek a kultusz elterjedéséért.

A 13. század második felében, különös körülmények között megszületik egy aragóniai királylány – *quando naceo, naceo envistada, envolta e cuberta de ûa pele, que lhe nom parecia nembro algûu, a qual pele ou teagem a rainha, sa madre fez poer em ûa coussella*³⁰ –, akit szent nagy-nagynénje után³¹ szintén Erzsébetnek³² keresztelnek. A királyné kegyes és karitatív életvitelével, áldozatkész megmentőként teremt majd békét az Ibér-félsziget országai között.

Portugáliai Szent Erzsébet (1269/70 - 1336)

Az Ibériai-félszigeten rengeteg forrás áll a kutató rendelkezésére, s ezek alapján megismerhetjük Izabel, azaz Portugáliai Szent Erzsébet alakját, aki – Portugália királynőjeként – nemcsak egy fontos történelmi személyiség volt, hanem életviteléből kifolyólag markáns mitikus szereplőjévé vált a portugál és a spanyol legendáknak is. Éppen ezért érdemes mindkét oldalról alaposabban megvizsgálni alakját, hogy teljes képet kaphassunk róla a 13. századi Portugáliában, s hogy nem utolsó sorban párhuzamot vonhassunk közte és a magyar szent között.

A források első csoportja a tárgyi emlékeké. Ilyen például a szent síremléke vagy a fennmaradt képi ábrázolások. Továbbá a coimbrai Museu Nacional de Machado de Castro-ban³³ őrzött néhány ereklyéje: többek között egy ezüsből és achátból készült körmeneti kereszt és egy ezüst ereklyetartó, melyben a királynő által használt zárandokbot egy darabja található.

30 Születésekor a királylányt egy pihés bunda (ún. lanugo) borította, melyet anyja egy kis dobozban megőrzött.

31 Ld. 1. számú melléklet

32 Isabel de Aragão vagy Rainha Santa de Portugal

33 GONÇALVES, Antonio Nogueira (1983), *O tesouro de D. Isabel de Aragão, Rainha de Portugal*, Coimbra, 17- 20.

MOJZER Anna (2008), „Portugáliai Szent Erzsébet kincstára és magyar „rokonsága””, *Művészet-történeti értesítő*, 57. évf. 1. sz. 97-108.

A források másik fontos csoportja a fennmaradt írásos emlékeké; a krónikák, legendák és szentbeszéddek, melyek foglalkoznak alakjával. A 20. század közepén került feldolgozásra a királynő mindaddig ismeretlen személyes levelezése, ami újabb lendületet adott a portugáliai Erzsébet kutatásoknak. Ezeket testvérének, II. Jakabnak, Aragónia királyának küldte: volt közöttük két végrendelet, egy kinyilatkoztatás arról, hogy csatlakozni akar a Klarisszák rendjéhez, egy tiltakozó levél az unokaöccsei legitimizációjával kapcsolatban, és a sort személyes témájú levelei zárták.

Izabel egyéb tulajdonságait megtudhatjuk az általa hátrahagyott két végrendeletből és a személyes leveleiből. Ezek alapján azt is elmondhatjuk a királynőről, hogy jól olvasott latinul és portugálul is, mely meglepő és szokatlan műveltségre utal a 13-14. század derekán. Továbbá voltak bizonyos fokú orvosi ismeretei, értett az adminisztrációhoz, illetve jó politikai érzékkel rendelkezett. A diplomáciai tevékenysége és békességre törekvése éppúgy érvényesült a saját birtokain, mint az Ibér-félszigeti „nemzetközi” politikában. Mindemellett nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy foglalkozott népével, szociális tevékenységét mi sem bizonyítja jobban, hogy több kórházat is alapított (Hospital dos Meninos Inocentes de Santarem, Hospital de Leiria, Hospício dos Pobres, Hospital de Velhas Inválidas em Coimbra), emellett létrehozott szegényházakat is (albergarias) Estremoz-ban, Alenquerben és Odivelasban is. Ő alapította a Gafarias de Óbidost és a Gafaria de Leiriát (leprasházak), illetve a Recolhimento para Regeneração das Desgraçadas de Coimbrát a nyomorékok megsegítésére. Ezen intézményeket meg is említi végrendeletében. Az egyik legfontosabb intézmény mindközül a Santa Clara Monostor, melyet Mor Dias alapított a 13. században, Szent Izabel pedig újra megnyitotta és felvirágoztatta a 14. században. A monostort Szent Klárának és Árpád-házi Szent Erzsébetnek szentelték.

A levelei mellett az egyik legalapvetőbb forrás Izabel életéről egy anonim életrajz, melyet nem sokkal halála után írtak. A szerzője egy olyan személy lehetett, aki közel állt a királynőhöz. Valószínűleg gyóntatójának, Salvado Martins barátnak tudható be a 14. századi életrajz, mely a királyné szent mivoltát helyezi előtérbe, ezért kegyességét, erényességét és kedvességét hangsúlyozza.

Az életrajz Izabel születése körüli csodás eseményektől kezdve leírja a királynő gyermekkorát az aragón udvarban, és a házassága körüli intézkedésekre is külön kitér. Lineárisan folytatva elmeséli, hogy hogyan került Portugáliába a fiatal királynő, illetve hogyan telt házassága a portugál ural-

kodóval. Majd az özvegyiségétől haláláig tartó időszakra is kitér, és szó esik arról is, hogyan vitték át a testét Estremozból Coimbrába. Leírja a temetése körülményeit is.

A szöveg eredeti példánya elveszett. A legrégebbi másolat a 16. századból származik, és ma ez is a Machado de Castro Múzeumban található a többi Izabelhez kötődő ereklyével együtt. A színes festékekkel díszített kézirat a következő címet viseli: „*Livro que fala da boa vida que fez a Rainha de Portugal, Dona Isabel, e seu bons feitos e milagres em sua vida, e depois da morte.*”³⁴

Ez az első hagiográfia – melyet Francisco Brandão barát a 17. század során nyomtatásban is közöl a Monarquia Lusitana 6. kötetében – a későbbiekben alapjául szolgál majd az összes életrajzi jellegű műnek. Sőt mi több, ez alapján kerül majd be Izabel személye az udvari krónikákba is.³⁵

A ma *Vida* néven ismert kéziratot kezdtem el feldolgozni, mely a Lisszaboni Tudományos Akadémia “Boletim da Classe de Letras” 13. kötetében, José Joaquim Nunes feldolgozásában jelent meg, aki törekedett azt a lehető legarchaikusabban közölni.

Az óportugál nyelven, 92 oldal terjedelemben íródott szöveg 58 pontban meséli el Izabel életének történetét. A következőkben az életrajz bővebb ismertetését közlöm, saját fordításaim és M. Lourdes Cidraes “Isabel De Aragão, Rainha Santa: Da História Ao Mito” című cikke alapján.

A kézirat tartalmáról

Izabel 1269/70 telén született Zaragoza városában, Aragóniában, I. Hódító Jakab unokájaként, III. Péter és Szicíliai Konstanza lányaként. Szülein keresztül a királylány nagy európai uralkodók leszármazottja, és rokona annak a magyarországi Szent Erzsébetnek, akiről nevét is kapta. Már gyermekkorában is különleges figyelemmel és szeretettel vették körül, úgy tűnt, nagy tettekre lesz hivatott. 11 éves korában férjhez adták I. Dénes portugál királyhoz, akit több kérő közül választottak ki. Rengeteg értékes hozománnyal indult el a királylány, s cserébe várakat és falvakat kapott Dénestől. Az úton apja Katalónia határáig kísérte, Kasztíliától pedig unokatestvére Jakab infáns vigyázta az újdonsült királynét egészen Portugália határáig, ahol Dénes király testvére, Alfonz infáns fogadta. Az ifjú ara Bragançánál lépett Portugália területére és

34 Könyv, mely Portugália Királynőjének, Donna Izabelnek szép életét beszéli el, s az ő jócselekedeteit, s csodáit, melyek életében, és halála után történtek

35 CIDRAES, M. Lourdes (2004), *Isabel de Aragao, Rainha Santa: de História ao Mito*, <http://bit.ly/1omXqNK>

Trancosoban találkozott férjével, ahol megtartották a templomi esküvőt. A hivatalos ceremóniát Barcelonában tartották, majd a királylány elindult Portugália felé, ahol az egyházi szertartás is lezajlott.

A királyi pár végül Coimbrában telepedett le. Két gyermekük született, Afonso (Alfonz), a trónörökös és Constança, akit férjhez adtak a kasztíliai uralkodóhoz. Dénes hagyta érvényesülni Izabelt a politikai életben, együtt mentek a fontosabb diplomáciai utakra, tehát egy politikailag is tevékeny királynő volt: részt vett a gyermekei kiházásításának megszervezésében, valamint saját birtokain ő maga végezte az adminisztrációs teendőket. Dénes jóváhagyásával a birtokai után befolyó jövedelmekből vallási gyülekezeteket, konventeket pártfogolt.

Házasságuk azonban nem volt felhőtlen. Dénes király trubadúrként nemcsak az udvari költészetnek, hanem a szép nőknek is nagy kedvelője volt, több házasságon kívüli viszonyt is folytatott, melyekből törvénytelen utódok születtek. Izabel panasz nélkül tűrte férjének hűtlenkedéseit, és még a törvénytelenül születő gyermekeket is ellátta étellel, ruhával.

A királynét gyakran emlegetik békehozóként is a félszigeten, köszönhetően közreműködésének a politikai konfliktusokban. Ez azonban nem jelentette azt, hogy Izabel és Dénes között ne lettek volna nézeteltérések. Egy alkalommal a királyné még rövid száműzetésbe is kényszerült az egyik miatt. Dénes király ugyanis azt gyanította, hogy felesége a fiának, Alfonznak segített lázadást szítani a király ellen, pedig ő csak a két fél kibékítésén fáradozott.

Mikor a király megbetegedett Santarem-ben, Izabel végig mellette volt, támogatta, segítette és ápolta. Férje halála után felvette a klarisszák habitusát, és az általa alapított Santa Clara Monostorba vonult, hogy ott töltsé hátralévő életét. Hivatalosan csak a halálos ágyán lépett be a rendbe, így addig szabadon folytathatta az adakozást, jótékonykodást.

Férje temetése után zarándokútra indult Santiago de Compostela-ba a püspöktől kapott bottal, melyet achátintarziával díszítettek, és melynek bizonyos részeit a mai napig őrzik a Machado Castro Múzeumban és a Santa Clara-*a*-Nova templomban.

1336-ban, Estremozban halt meg közel 66 évesen, mikor fia és unokája háborúskodását próbálta megakadályozni. Fia, IV. Alfonz teljesítve anyja végső óhaját átszállította holttestét Estremozból Coimbrába és ott a Santa Clara Monostorban temetette el. A *translatio* sok időt vett igénybe, de mire megérkeztek Coimbrába – a júliusi hőség ellenére – a koporsóból parfümös

illat szállt fel: „*tão nobre odor que nunca ninguém tinha visto*”³⁶ – írja az első biográfia.

Az Izabel-kultusz kialakulása

Az Izabel-kultusz első megnyilvánulásai nem sokkal a királynő halála után kialakultak. A translatio hét napig tartott az ország déli részéből Coimbra-ba, és egyre többen csatlakoztak a menethez. Ebben a tömegben kezdtek el terjedni csodás történetek, és Coimbrába érve ezek száma egyre csak bővült. A királynő temetésén rengetegen vettek részt, s ezekre a napokra datálják az első csodás gyógyulásokat is. A nép körében ekkor alakul ki Izabel kultusza, akit halálától fogva szentként emlegettek. Hivatalosan csak a 17. században (1625. május 25.) kanonizálta VIII. Orbán pápa. A szentté avatás hosszú folyamata azzal zárult, hogy felnyitották a szent sírját a Rómából küldött bírák előtt s végül Aragóniai Izabel hivatalosan is bekerült a katolikus liturgia szentjei közé.

Izabel városa Coimbra volt, mert ott töltötte élete nagy részét, és munkássága is oda kötötte. Manapság azért is fontos hely, mert a királynő testét ott őrzik a Santa Clara-a-Nova Monostorban, s így az Izabel-kultusz szempontjából privilégiumot élvez. A Szent Királynő ünnepét is itt tartják két évente július 4-én, halálának évfordulóján.

A hivatalos kánon mellett Erzsébet alakja a portugál népi emlékezetben is továbbélt – hasonlóan a mi Mátyás királyunkról szóló történetekhez. Ezen legendák sokszor egy-egy krónikából vagy életrajzi eseményből vették eredetüket.

Izabelhez köthető csodák

Az első életrajzban megjelenő csodák:

1. „A lenda do ermitão”³⁷: egy remete figyelmezteti Izabel királynőt, hogy a Kasztíliaiban elhalálozott lánya, Constança a purgatóriumban várja anyja közbeavatkozását, hogy beléphessen a mennyek országába.

2. A Szűz megjelenésének legendája: halála előtti pillanatokban hí-

36 Oly nemes illat, melyet még senki nem érzett azelőtt

37 A remete legendája

vatta fia feleségét, Beatrizt, hogy engedje be a fehér ruhába öltözött asszonyt, akit rajta kívül senki nem látott.

Néhány legendát régi krónikákban találhatunk meg:

1. „A lenda das águas do Tejo se apartam”: a legenda, melyben a Tejo folyó vize kettéválik. Mikor Izabel elindul, hogy a szent mártír, Szent Iria sírját felkeresse a Tejo folyó vize kettényílik, hogy a királynő a száraz homokon kelhessen át.
2. „A lenda do pagem da rainha”³⁸: a királynő szolgáját hamisan megvádolják a király előtt és csapdát állítanak neki. De mégis megmenekül Dénes király bosszúja elől, s kiderül ártatlansága.
3. „Lenda da rainha lavadeira”³⁹: gyógyító erejűvé vált annak a folyónak a vize, melyhez a királynő mosni járt.
4. „A lenda do mausoléu que dava um salto”⁴⁰: A királynő zarándokbotjával érintett nehéz kőszir, melyet a Mondego folyó áradása fenyegetett, régi helyéről egy magasabbra „ugrott”.

Néhány etimológiai jellegű, névtelen eredetű legenda a nép ajkán él. Ezek eredetének idejét és módját lehetetlen meghatározni. Ilyen például az „*Aldeia do Amor*”⁴¹ nevű falu, mely Dénes király szeretőiről emlékezik meg nevében.

Egyéb földrajzi nevek is köthetőek Izabel királynéhoz, ilyen például Almoester városa, melynek nevében a monostor szó fedezhető fel, mégpedig azért, mert a Tejo folyó csodájának tiszteletére egy monostort kezdtek építeni, és innen kapta a nevét a város. Hasonló a helyzet Ansião, Sangalhos, Cartaxo, Vila Flor, Pataias és Odivelas esetében is.

Coimbra, Lisszabon, Estremoz és Alanquer városához köthetőek az egyházi és Leiria városához a profán legendák.

38 A királynő szolgájának legendája

39 A mosónő legendája

40 A mauzóleum legendája, mely ugrott egyet

41 „*Szerelem falva*” valójában egy Leiria melletti falu

A Rózsacsoda Szent Izabelnél

A legkorábbi forrás egy 15. századi oltárkép, melyen a királynőt rózsákkal a kötényében ábrázolják, ezt manapság Katalóniában, a Museu da Catalunhában őrzik. A 14. századi életrajzban még nem jelenik meg a rózsacsoda, első írásos említését a Frei Marcos de Lisboa által 1562-ben írott *Cronica dos Frades Menores*ben⁴² találjuk⁴³. A 16. századra datálják a királynőről készült festményt a coimbrai Museu Machado de Castro-ban, melyen rózsákkal ábrázolják a királynét.

Több változata is létezik a legendának, melyekben kenyér helyett aranyat visz a kötényében és azok változnak rózsává, vagy éppen fordítva, a rózsák változnak arannyá.

„Levava uma vez a Rainha santa moedas no regaço para dar aos pobres, / Encontrand-a el-Rei lhe pergouno o que levava, / ela disse, levo aqui rosas. E rosas viu el-Rei não sendo tempo delas.”⁴⁴

A motívum eredete kérdéses, de köze van nagynagynjéhez, Árpád-házi Szent Erzsébethez is. A kései átvétel ellenére igen hamar központi eleme lett az Izabelhez fűződő legendáknak és M. Lourdes Cidraes⁴⁵ szerint ebben találkozik a Szent Királynő kanonikus alakja a nép ajkán élővel.

A kapcsolat minősége

A két Erzsébet életpályája főleg abban a tekintetben hasonló, hogy mindketten szem előtt tartották a ferences lelkiséget, ebből kifolyólag a szegények és rászorulóknak megsegítését, a betegek ápolását. A másik kulcsmotívum a kórházalapítás, mely mindkét szent életében fontos momentum volt. Nem szabad elfelejteni az Erzsébet és Izabel közötti legendáriumbeli egyezéseket sem, ugyanis a rózsacsoda átvétele ilyen módon csak az Ibér-félszigeten jelent meg. Felmerül hát a kérdés, miért ilyen hasonló a két legenda, és miért pont ez a kettő?

Árpád-házi Szent Erzsébet hatása Európa szerte elterjedt, s ennek a kultusznak lehet egy ibériai változata a Szent Királynőé is.

42 Kisebb Testvérek Krónikája

43 CIDRAES (2004)

44 A királynő aranypénzeket rejtett kötényébe, hogy azokat a szegényeknek ajándékozza. Férje megkérdezte, hogy mit visz, ő azt válaszolta, hogy rózsákat és a király is látta a virágokat, pedig abban az időben nem nyíltak.

45 CIDRAES (2004)

Másrészt az európai lelkiség változását kell figyelembe venni, illetve ennek a portugál reflexióját megvizsgálni. Hogyan lehetséges az, hogy a hasonlóság odáig terjedt, hogy legendáriumbeli és ikonográfiai egyezéseket fedezhetünk fel a két személyiség között?

Véleményem szerint külön kezelendő az életrajz és a legendárium, mert az első hasonlósága idézhette elő a másodikban az egyezéseket. De vajon ezt milyen mértékben tudhatjuk be a királynénak, és milyen mértékben a nép emlékezetének?

Izabel vajon mennyire volt tisztában felmenőjének életével, legendáival és csodáival? Ennyi év távlatából egyfajta tudatosságot vélek felfedezni, még úgy is, hogy az egész talán egy atyai predesztinációval indult. Ám ennek bizonyítására szükséges lenne megvizsgálni Aragóniai Izabel levelezéseit.

Annál izgalmasabb kérdés, hogy hogyan jutott el az Erzsébet-legenda Portugáliába?

Eddigi kutatásaim azt mutatják, hogy Árpád-házi Erzsébet életmód-moddjének elterjedése különböző kulturális szinteken létezett, melyekhez különböző utakon juthatott el Erzsébet legendája.

Az egyik legkézenfekvőbb a ferences közvetítés: a ferences prédikációkban (például Páduai Lukács prédikációjában) a 14. században megjelenő Szent Erzsébet, a ferences harmadrend patrónájaként tűnik fel: a prédikációk célközönsége a laikus, világi közönség. Szent Izabel Szent Klárának és Szent Erzsébetnek szentelt monostort újírt és virágoztat fel, több kórházat patrónál, és férje halála után a klarisszák habitusát ölti magára, majd a halálos ágyán belép a ferences rendbe is.

A másik kulturális szint közvetítője a Nápolyi Királyság lehet, ahol az udvari prédikációkban megjelenő szent a dinasztikus érdekeket szolgálta, célközönsége a nemesek, diplomaták, uralkodó-családok.

Gecser Ottó szerint a Szent Erzsébethez fűződő rózsacsoda kialakulása és gyors elterjedése szempontjából a legkézenfekvőbb hely a nápolyi királyi udvar volt.⁴⁶

A nápolyi udvar a 13-14. században szoros rokoni kapcsolatban állt a magyar királysággal: a nápolyi királyné, Mária V. István és Kun Erzsébet lánya, IV. Béla unokája, Szent Erzsébet unokahúga, aki 17 éves koráig a Nyulak szigetén Szent Margit mellett nevelkedett.

46 GECSEK Ottó (2009) "Szent Erzsébet rózsacsodájának előzményei és legkorábbi latin szövegváltozatai". In: Árpád-házi Szent Erzsébet-kultusza a 13-16. században, Budapest, 104-122.

Mária két Erzsébet-életrajzot is birtokolt. Felépíttette a Santa Maria Donnaregina klarissza templomot a 14. század elején, melyben számos képen festette meg nagynénje, Szent Erzsébet életét. Ez a képsor Erzsébet életének legkorábbi és legteljesebb képi ábrázolása.⁴⁷

Fia, I. Bölcs Róbert felesége Aragóniai Jolán, akinek felmenői között szintén találunk Árpád-házi őst, nagyanyja II. András lánya, Árpád-házi Jolán⁴⁸. Bölcs Róbert két saját prédikációjában is megemlékezik Erzsébetről.⁴⁹ Portugáliai Szent Erzsébet családfáját áttekintve láthatjuk, Aragóniai Jolán a portugál szent nővére volt.

A szoros dinasztikus kötelékek, vagy a ferences rendhez fűződő kapcsolat már önmagukban is elegendőek lehetnének az Erzsébet-legenda motívumainak elterjedéséhez az Ibér-félszigeten. Feltehetőleg azonban mindkettő jelen volt, és erősítették egymás hatását.

Utószó

Árpád-házi Szent Erzsébet alakja és hatása a középkorban kiemelkedő volt, ez azonban napjainkban is ugyanúgy megfigyelhető. Nemcsak vallási, hanem tudományos szempontból is egyre nagyobb az érdeklődés: konferenciákat rendeznek és új tanulmányok jelennek meg ebben a témában, ahol egyre több aspektusból vizsgálják személyiségét és a hozzá kapcsolódó legendákat, illetve azok eredetét.

Árpád-házi Szent Erzsébetnek egy olyan vonatkozását kezdtem el feldolgozni, melyet eddig a magyar szakirodalom kevésbé ismer. Viszont Portugáliában köztudott, hogy Aragóniai Izabel magyar felmenőkkel rendelkezett, melyet eddig egyik általam olvasott forrás sem mulasztott el közölni.

Magyarországon ellenben Rákóczy István tanulmánya volt az egyetlen, melyet a témában találtam. Ebben röviden összefoglalva közli a két szent közötti kapcsolatot a rózsaiikonográfia alapján. Ez azonban egy portugál közönségnek íródott tanulmánykötet részeként jelent meg, ennél fogva idegen nyelvű és sokkal inkább a magyar vonatkozásokat részletezi. Úgy gondolom, érdemes lenne részleteiben is feldolgozni az Aragóniai és Magyarországi Szent Erzsébet közötti kapcsolatot.

47 PROKOPP Mária (2009) "A Magyar Királyság szerepe Szent Erzsébet egyetemes tisztelésében. Adalékok Szent Erzsébet ikonográfiájához" In: Árpád-házi Szent Erzsébet-kultusza a 13-16. században. Budapest, 153-162. (158.)

48 Ld. 2. számú melléklet

49 GECSEK Ottó (2012. november 21) konferencia előadás, Szeged

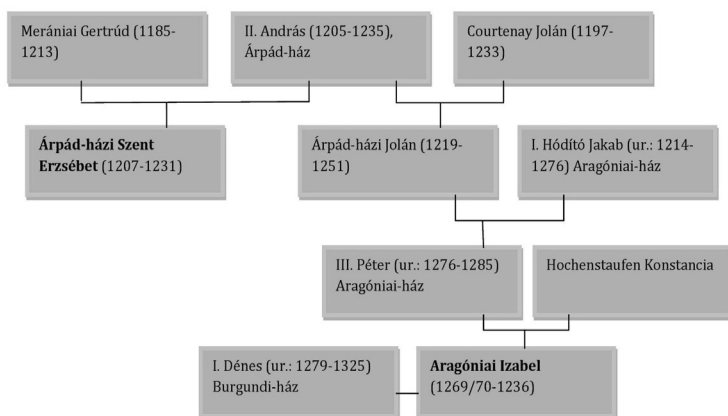
Jelen munkámban ennek kutatását kezdtem el, megvizsgálva a 13. század lelkeségét, összehasonlítva a két szent életét. Saját fordításom alapján bemutattam a portugáliai szent életét és kitértem annak legendáriumára is. Fontos leszögezni azonban, hogy jelen munka egy folyamatban lévő kutatás egyik állomása, melyet mindenképpen folytatni fogok.

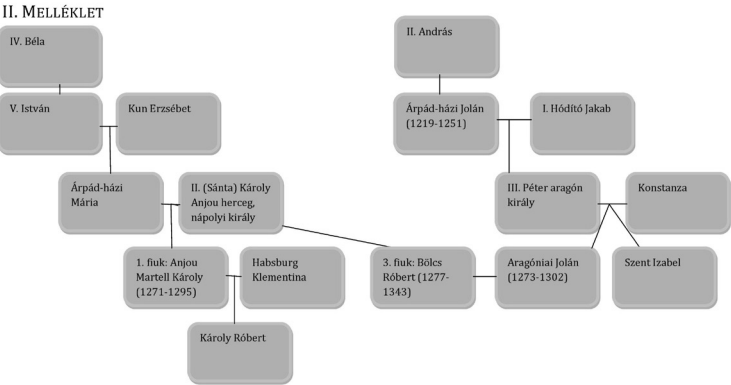
Ami a dolgozat jövőjét illeti, a téma egyediségének köszönhetően rengeteg irányba lehet továbbindulni. Ebben a fázisban arra próbáltam választ kapni, hogy vajon milyen úton juthatott el a Szent Erzsébet-kultusz az Ibériai-félszigetre.

Fehlasznált irodalom

- BALÁZS Ilona (1930), *Magyarországi Szent Erzsébet a XIII. század francia irodalmában*, Bibliothèque De l'Institut Français à l'Université De Budapest, Budapest, Eggenberger
- CIDRAES, M. Lourdes (2004), *Isabel de Aragao, Rainha Santa: de História ao Mito*, <http://bit.ly/1omXqNK>, megtekintés dátuma 2012.május 13.
- FALVAY Dávid (2005), "Santa Elisabetta de'Ungheria nei manoscritti della Bibliotheca Nazionale Centrale di Firenze" In: *Annuario Studi et documenti italo-ungheresi*, Róma-Szeged
- FAZEKAS Csaba (2006), *Történelem és egyházpolitika*, Miskolc In: <http://bit.ly/1jObpfE>, megtekintés dátuma 2014.02.24.
- FIGANIÈRE, Frederico Francisco de la (1859), *Memorias Das Rainhas de Portugal*, Lisboa, Typographia Universal
- GECSE Ottó (2009) "Szent Erzsébet rózsacsodájának előzményei és legkorábbi latin szövegváltozatai". In: *Árpád-házi Szent Erzsébet-kultusza a 13-16. században*, Budapest
- GERGELY Jenő (1999), *A pápaság története*. Kossuth, 64-69.
- GÉCZI János (2007), *A róza és jelképei, A keresztény középkor*, Gondolat
- GONÇALVES, Antonio Nogueira (1983), *O tesouro de D. Isabel de Aragão, Rainha de Portugal*, Coimbra
- HARMAT Árpád Péter, *Az első és legjelentősebb szerzetesrendek kialakulása és története*, In: <http://bit.ly/1kSZrB8>, megtekintés dátuma 2014.10.29.
- KIRSCH, J. P., *Alexius, Saint - Fifth-century Roman confessor*, In: <http://bit.ly/1mS8EP0>, megtekintés dátuma: 2014.01.31.
- HIDÁSZ Ferenc, VÁRNAI Jakab (szerk. 1993), "Celanói Tamás életrajzai Szent Ferencről", *Ferences Források 2*, Újvidék-Szeged-Csíksomlyó, Agapé
- HIDÁSZ Ferenc, VÁRNAI Jakab (szerk. 1993), "Szent Klára művei és életének forrásai", *Ferences Források 3*, Újvidék-Szeged-Csíksomlyó, Agapé
- KLANICZAY Gábor (2000), *Az uralkodók szentsége a középkorban: Magyar dinasztikus szentkultuszok és európai modellek*, Balassi
- KLANICZAY Gábor (2009), "Szent Erzsébet szentté avatási pere. Az első tanúvallomások életéről és csodáiról. In: *Árpád-házi Szent Erzsébet kultusza a 13-16. században*" In: *Árpád-házi Szent Erzsébet-kultusza a 13-16. században*. Budapest. 23-40.
- LABAN Antal (1907), *Az árpád-házi Szent Erzsébet-legendák irodalmunkban*, Budapest, Franklin

- MAGYAR Zoltán (2007), *Árpád-házi Szent Erzsébet: történelem, kultusz, kultúrtörténet*, Text-Print Nyomda Kft., Győr
- MOJZER Anna (2008), „Portugáliai Szent Erzsébet kincstára és magyar „rokonsága””, *Művészettörténeti értesítő*, 57. évf. 1. sz. 97-108.
- NUNES, José JOAQUIM (1921), “Vida e milagres de Dona Isabel, rainha de Portugal: texto do século XIV, restituído á sua presumível forma primitiva e acompanhado de notas explicativas”, In: *Boletim da Classe de Letras vol. XIII*, Coimbra, Imprensa da Universidade 1293-1384.
- PROKOPP Mária (2009) “A Magyar Királyság szerepe Szent Erzsébet egyetemes tiszteletében. Adalékok Szent Erzsébet ikonográfiájához” In: *Árpád-házi Szent Erzsébet-kultusza a 13-16. században*. Budapest
- RÁKÓCZI István (2003), *Mares literários luso-húngaros*, Lisboa, Colibri,
- Sz. JÓNÁS Ilona (1986), *Árpád-házi Szent Erzsébet*, Budapest, Akadémiai
- Teresinha Maria DUARTE, (2006), *Santa Isabel Rainha de Portugal: modelo de santidade feminina e leiga*, OPSIS – Revista do NIESC Vol. 6, <http://bit.ly/1cqzxFq>, megtekintés dátuma 2012.május 13.

Mellékletek**I. MELLÉKLET****1. Melléklet: I. család**



2. Melléklet: II. család

Természettudományok

VASS PANNA

Laktáz enzim szilárd formulálása

Kémia szekció

Bevezetés

Az elmúlt évtizedekben egyre nagyobb fejlődés mutatkozik a biotechnológia egy speciális ága, a humán egészségügyi biotechnológia terén, melynek következtében napjainkban a biotechnológiai eredetű gyógyszerkészítmények szerepe rohamosan növekszik. A biotechnológia jelenlegi és várhatóan tovább erősödő térnyerése a gyógyszerkutatásban a készítményfejlesztést is új kihívások elé állítja, mivel e hatóanyagok rendkívül érzékenyek a fizikai és kémiai paraméterekre, ami nagyban megnehezíti szilárd formulálásukat.

A kutatás során a tejcukor-érzékenység kezelésére alkalmazott β -galaktozidáz enzim szilárd formulálásának lehetőségét vizsgáltam. Egyes becslések szerint világszerte a felnőtt lakosság mintegy 70%-a nem képes megfelelően lebontani a tejcukrot, melynek oka a laktáz enzim csökkent működése vagy termelésének teljes hiánya. Az enzim pótlásával a fellépő panaszok megszüntethetők.

Munkám során célkitűzésem az volt, hogy olyan hatékony és kíméletes szárítási technológiát fejlesszek, ami versenyképes alternatívát jelenthet a jelenleg elterjedt – viszont idő és energiaigényes – szárítási módszerekkel (pl. fagyasztva szárítás) szemben.

Az általam alkalmazott technológia az elektrosztatikus nanoszálképzés volt. Ez az eljárás a textiliparban már széles körben elterjedt, azonban a gyógyszeripari alkalmazása még csak kezdeti fázisban van. Előnye, hogy rendkívül kíméletes, pillanatszerű szárítást biztosít, emellett folyamatos, és

alacsony energiaigényű technológia, amiből következően gazdaságos termelést tesz lehetővé. További pozitívum, hogy a módszerrel már akár napi 10 kg-os termelés is megvalósítható, ami lehetőséget ad az ipari méretű termelésre is.

1. Szakirodalmi áttekintés

Biohatóanyagok

A gyógyszerfejlesztés történetében eddig három olyan nagy áttörést figyelhettünk meg, melyek során forradalmian új dolgok láttak napvilágot. A világon az első izolált alkaloid a morfin volt 1804-ben, amit végül a Merck vitt piacra 1827-ben¹. A második áttörést a kémiai úton szintetizált gyógyszerek jelentették, melyek legjelentősebb képviselője az aszpirin. Napjainkban ezek a hatóanyagok uralják a világ főbb gyógyszerpiacait. Az 1970-es években megjelenő, az emberi betegségek gyógyítására alkalmazott, rekombináns DNS vagy biotechnológiai eredetű biohatóanyagok jelentették a harmadik nagy áttörést. A rekombináns humán inzulin bevezetése óta az utóbbi évtizedekben a humán egészségügyi, vagy más néven piros biotechnológia robbanásszerű növekedésnek indult^{2,3}.

Egy jelentés szerint az USA-ban a humán biotechnológiából származó árbevétel az 1996-os 20 milliárd dollárról 2008-ra 70,1 milliárd dollárra emelkedett, amivel párhuzamosan a kutatás és fejlesztésre fordított pénzmennyiség is csaknem háromszorosára nőtt⁴. A növekedést az is jól mutatja, hogy míg 2003-ban egy biohatóanyag sem szerepelt a 15 legnagyobb árbevételű produkáló gyógyszerek listáján, addig tíz évvel később, 2013-ban már 6 biotechnológiai eredetű készítmény is felkerült a listára⁵. Az elmúlt években az ezekhez kapcsolódó árbevétel növekvő tendenciát mutatott, néhány hatóanyag esetében pedig akár az évi 5 milliárd dollárt is meghaladta⁶.

- 1 BILFINGER, Thomas V. (1994), „The use of morphine in surgery: an overview” *Advances in Neuroimmunology*. [4] 133-144.
- 2 KNEZEVIC, Ivana (2011), „Biosimilars – Global issues, national solutions” *Biologicals*. [39] 252-255.
- 3 KISS Emese (2010), „Biotechnológiai fejlesztések a monoklonális antitest-terápiában: a RANK-ligand-gátló antitest” *Orvosi Hetilap*. [151] 2137-2144.
- 4 LAZONICK, William (2011), „US biopharmaceutical finance and the sustainability of the biotech business model” *Research Policy*. [40] 1170-1187 (2011).
- 5 <http://www.drugs.com/> (Letöltés dátuma: 2013. szeptember 15.)
- 6 MAGGON, Krishan (2007), „Monoclonal antibody „gold rush””, *Current Medicinal Chemistry*. [14] 1978-1987.

E jelenség hátterében a biotechnológia általános fejlődése mellett az állhat, hogy a konvencionális gyógyszerek kutatási és fejlesztési költségei az elmúlt évtizedekre soha nem látott méreteket öltöttek, és ezzel egy időben az újonnan elfogadott és piacra vitt originális gyógyszerkészítmények száma drasztikus csökkenést mutatott, az egyre szigorodó engedélyeztetési eljárásoknak köszönhetően. Emellett az újonnan fejlesztett konvencionális kismolekulás hatóanyagok nagy része a BCS (Biofarmáciai Osztályozási Rendszer) második osztályába tartozik, azaz rossz vízoldhatóságú, ami gyógyszer-technológiai szempontból jelentős kihívást jelent, hiszen a nem megfelelő kioldódás alacsony biohasznosulással jár együtt. Mindezeket figyelembe véve nem meglepő, hogy a mind a gyógyszerkutatás, mind a gyógyszer-technológia területén nagy igény mutatkozik a hagyományostól eltérő fejlesztésekre, melyek segítségével tovább javítható az emberi életminőség, és ezáltal új lendületet adhatnak az iparágak.

Fehérjék

A biohatóanyagok definíciója nem teljesen egységes, de a kifejezés olyan terápiás hatású anyagokra utal, melyeket biotechnológiai úton állítottak elő és sejtekből, vagy a sejtek aktív részéből származnak. A hatóanyagcsoport terápiás szempontból legjelentősebb képviselői a fehérjék, köztük az antitestek, enzimek, véralvadási faktorok és peptid hormonok.

A fehérjék számtalan előnyös tulajdonsággal rendelkeznek a konvencionális gyógyszerekhez képest. Ezek közé tartozik a nagy specificitás, mely kevesebb mellékhatást és alacsonyabb dózist eredményez, az alacsony toxicitás, és az alacsony nem-specifikus és más hatóanyagokkal való kölcsönhatás, így más gyógyszerek szedése nem befolyásolja hatásukat. Ezen felül bizonyos betegségek esetén, mint az enzimhiányok, genetikai és degeneratív betegségek vagy fehérje-diszfunkciók, a peptidekből és fehérjékből készült készítmények váltak napjainkban a leggyakrabban alkalmazott gyógyszerekké⁷.

A fő különbség a hatóanyagok és az úgynevezett kismolekulás hatóanyagok között a strukturális komplexitásban keresendő. A fehérjék esetén már a negyedleges térszerkezet megváltozása is befolyással van a biológiai aktivitásra, így a fehérjékre jellemző a nagyfokú érzékenység a fizikai és kémiai környezetre (pH, hőmérséklet, nyomás, ionkoncentráció) és az alacsony stabilitás vizes közegben, ami azért jelent nehézséget, mivel az előállítás végén általá-

7 RENUKUNTLA, Jwala (2013), „Approaches for enhancing oral bioavailability of peptides and proteins” *International Journal of Pharmaceutics*. [447] 75-93.

ban vizes oldat vagy szuszpenzió tartalmazza a hatóanyagot⁸, és ez korlátozza a termék biohasznosulását, szállíthatóságát és stabilitását.

A fehérjék csoportján belül nagy jelentőséggel bírnak az enzimek. Működésük minden sejtünkben nélkülözhetetlen, így az emberi szervezet számára is létfontosságúak. Eddig 3000 különböző humán enzimet azonosítottak melyek több mint 10 000 reakciót katalizálnak⁹. Egészségügyi alkalmazásuk igen széleskörű, köszönhetően a fent említett, fehérjékre jellemző nagyfokú specifikusságnak és az egyedi katalitikus hatásnak. A terápiás enzimek legsikeresebben a citotoxikus anyagok eltávolítására, a vérrendszert érintő életveszélyes betegségek és az igen gyakori enzimhiányos állapotok kezelésére alkalmazhatóak.

A dolgozat alapjául szolgáló kísérletek során a laktóz intolerancia kezelésére széles körben alkalmazott β -galaktozidáz enzimmal, mint modell biohatóanyaggal dolgoztam, melynek tulajdonságait a következő fejezet tárgyalja.

β -galaktozidáz enzim

A β -galaktozidáz (röviden laktáz) (1. ábra) egy a vékonybél sejtjei által termelt enzim, mely a β -1,4-D-galaktozidos kötések hidrolízisét katalizálja. A legfontosabb ilyen kötést tartalmazó szubsztrát a laktóz, melyet az enzim glükózzá és galaktózzá bont.

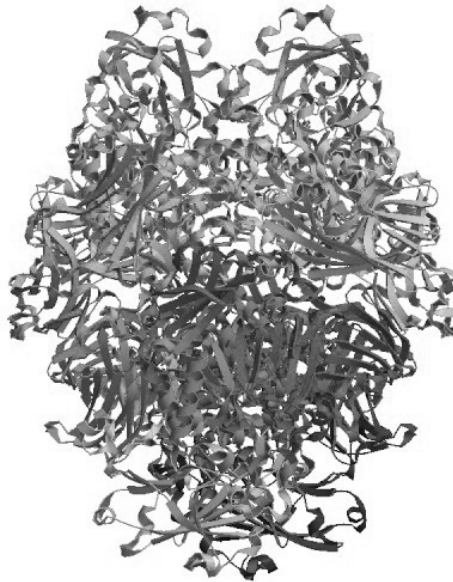
A laktáz mellett, hogy nagyszerű modellt szolgáltat a fehérjékkel foglalkozó kutatások számára, egy nagyon széles körben elterjedt betegség, a laktóz intolerancia kezelésére is alkalmazható, így vizsgálata gyógyászati megfontolásokból is megalapozott.

8 MAA, Yuh-Fun (2010), "Biopharmaceutical powders particle formation and formulation considerations" *Current Pharmaceutical Biotechnology*. [1] 283-302.

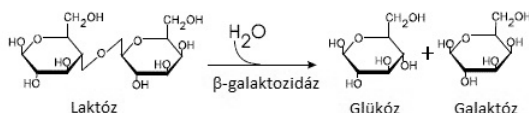
9 KAUR, Ramandeep (2012), „Enzymes as drugs: an overview” *Journal of Pharmaceutical Education and Research*. [3] 29-4.

Laktóz intolerancia

A tejcukor, más néven laktóz egy diszacharid, amely sok élelmiszerben megtalálható. Természetes formában, legnagyobb mennyiségben a tejben és tejtermékekben (vaj, sajt, joghurt, tejszín) fordul elő. A tejtermékek a kiegyensúlyozott, teljes értékű táplálkozás fontos részei: a szervezetet kalciummal és más ásványi anyagokkal, fehérjékkel és vitaminokkal látják el. Emésztése során a β -galaktozidáz a laktózt két monoszachariddá, glükózzá és galaktózzá hidrolizálja (2. ábra), amik már képesek felszívódni a véráramba, és ezáltal energiát szolgáltatnak.



1. ábra: A β -galaktozidáz térszerkezete (forrás: Protein Data Bank)



2. ábra: Laktóz hidrolízise β -galaktoszidáz enzimmel

A laktóz intolerancia vagy tejcukor érzékenység egy olyan enzimhiányos vagy csökkent enzimműködéses emésztési zavar, melynek során a vékonybélben nem termelődik szükséges mennyiségű enzim, vagy annak működése nem megfelelő. A le nem bontott tejcukor ez esetben eléri a vastagbelet, ahol bakteriális bomlásnak indul és eközben olyan anyagok, pl. gázok keletkeznek, melyek jellegzetes gasztrointesztinális panaszokat okoznak (puffadás, hasi görcsök, bélkorgás, ozmotikus hasmenés, fejfájás).

A tejcukor-érzékenység egyénenként eltérő mértékű lehet, sokaknál csak nagyobb mennyiségű tej okoz problémákat, másoknál már egy kevés tejszín elfogyasztása is tüneteket okoz¹⁰. A betegség kezelésében fontos szerepe van a diétának, de a tejtermékek elhagyása veszélyekkel jár, mivel a szervezet hosszú távon nem nélkülözheti a tejben és tejtermékekben található ásványi anyagokat, nyomelemeket és vitaminokat¹¹. A legnagyobb problémát ilyen esetben a hiányos Ca^{2+} bevitel okozza, amivel megnő a csonttritkulás esélye, mivel a kalcium nélkülözhetetlen a csontok növekedéséhez és újraépüléséhez¹². A szükséges Ca^{2+} mennyisége az életkortól függ, a legnagyobb kockázatnak a csecsemők és kisgyermekek, várandós anyák és az idős emberek vannak kitéve.

A tünetek kezelése megoldható laktózmentes termékek fogyasztásával vagy a laktáz enzim pótlásával. Mivel egyes becslések szerint a világ felnőtt lakosságának 70%-a nem képes megfelelően lebontani a tejcukrot¹³, ezért egyre több irányból és egyre intenzívebb erőfeszítések történnek annak érdekében,

10 MATTAR, Rejane (2012), „Lactose intolerance: diagnosis, genetic, and clinical factors” *Clinical and Experimental Gastroenterology*. [5] 113-121.

11 SWAGERTY, Daniel L. (2002), „Lactose intolerance” *American Family Physician*. [65] 1845-1850.

12 BIRGE, S. J. (1967), „Osteoporosis, intestinal lactase deficiency and low dietary calcium intake” *The New England Journal of Medicine*. [276] 445-448.

13 PAIGE, David M. (2013), „Lactose Intolerance” *Encyclopedia of Human Nutrition (Third Edition)*. 67-73.

hogy hatékony és olcsó laktázkészítmények kerüljenek piacra. Ezek általában olyan enzimtartalmú tabletták, melyeket étkezés előtt vagy után kell bevenni, és segítségükkel az elfogyasztott ételben lévő laktóz lebontható, mielőtt a vastagbélbe kerülne. Ezzel a laktóz intolerancia kellemetlen tünetei megszűnhetnek vagy csökkenthetőek, és így a betegeknek nem kell nélkülözniük a tejet és tejtermékeket sem¹⁴.

Enzimek stabilizálása

Mint azt már a fentiekben bemutattam, a fehérjékre jellemző a nagyfokú érzékenység a fizikai és kémiai környezetre, ami nagyban megnehezíti az ipari felhasználásukat, és a gyógyszerként való alkalmazásukat. Mivel stabilitásuk vizes közegben alacsony, ezért a víz kíméletes elvonása ezekből a rendszerekből legtöbbször a stabilitás jelentős javulásával jár együtt. Az enzimek hosszú távú eltarthatóságát ezért napjainkban leginkább szárítással biztosítják, melynek eredményeként szilárd készítményeket kapunk. A szilárd forma további előnye a folyékony formulákkal szemben, hogy praktikus felhasználást biztosít, könnyebb tárolást és szállítást tesz lehetővé, ami nagyban elősegíti terápiás alkalmazhatóságát. Azonban az enzimek érzékenysége miatt szárításuk során számos nehézségbe ütközhetünk, és a napjainkban elterjedt szárítási módszerek a nem megfelelő kíméletesség miatt csak mérsékelt hatékonyságúak.

A leggyakrabban alkalmazott szárítási technológiák közül kiemelhetjük a fagyasztva szárítást és a porlasztva szárítást.

Mivel a fagyasztva szárítás (liofilizálás) jelenleg a leggyakrabban alkalmazott szárítási technológia, a szakirodalom kiemelten foglalkozik a fagyasztási és szárítási lépések közben fellépő stresszhatásokkal és ezek lehetséges leküzdésével. A fagyasztva szárítás során számos stresszhatás éri a fehérjét, mely annak denaturációját eredményezheti. Azon túlmenően, hogy a fagyasztva szárítás nem kellően kíméletes dehidratálási módszer, további jelentős hátránya, hogy rendkívül idő- és energiaigényes technológia, mely csak szakaszosan üzemeltethető.

Egy másik gyakran alkalmazott módszer a porlasztva szárítás, melyet leginkább az élelmiszeriparban használnak. A fagyasztva szárításhoz képest rugalmasabb technológia, viszont hátrányként megemlíthető, hogy jelentős hőstressz érheti az anyagot, valamint a folyamat során nagy mennyiségű fű-

14 HEYMAN, Melvin B. (2006), „Lactose intolerance in infants, children, and adolescents” *Pediatrics*. [118] 1279-1286.

tött levegő távozik a rendszerből anélkül, hogy a szárításhoz hozzájárulna, így az energiahatékonyság ebben az esetben is roppant alacsony.

Elektrosztatikus nanoszálképzés

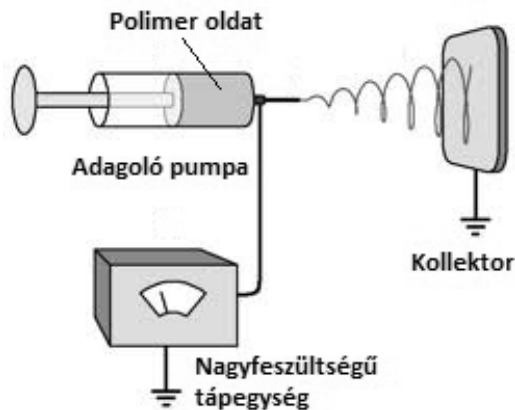
Az eddig leírtak alapján elmondható, hogy a szilárd formulálás által növelhető az enzimek stabilitása, azonban a hatékonyságot nagyban befolyásolja az alkalmazott módszer és annak körülményei, ezért a folyamat megtervezése nagy körületekintést igényel. Látható, hogy a jelenleg elterjedt különböző szárítási technológiák felhasználási lehetőségei korlátozottak, mivel nem kellően kíméletesek vagy gazdaságosak és ezért igény van alternatív szárítási technológiák megjelenésére.

Az általam alkalmazott szárítási technológia az elektrosztatikus nanoszálképzés volt, mely a kíméletes és pillanatszerű dehidratáció és a rendkívül gazdaságos termelési lehetőség miatt versenyképes alternatíva lehet az eddigiekben bemutatott technológiák mellett.

A technológiát több iparágban is alkalmazzák és további lehetséges alkalmazhatóságát számos területen intenzíven kutatják. Napjainkban a textil és műanyagipar használja leginkább szűrők¹⁵, biokatalizátor hordozók¹⁶, nanokompozitok¹⁷, szenzorok, védőbevonatok és féligáteresztő membránok¹⁸ gyártására, illetve gyógyászati alkalmazásai is ismertek (sebgyógyítás¹⁹, gyorsított hatóanyag-leadás²⁰, nyújtott hatóanyag-leadás²¹).

Az elektrosztatikus nanoszálképzés elektromos erőter segítségével képez nanoszálakat, melyek átmérője szűk méreteloszlást mutat, általában 5-500 nm közé esik²². A berendezés (3. ábra) egy kondenzátorhoz hasonlítható,

- 15 QIN, Xiao-Hong (2006), „Filtration properties of electrospinning nanofibers” *Journal of Applied Polymer Science*. [102] 1285-1290.
- 16 JIA, Hongfei (2002), „Enzyme-carrying polymeric nanofibers prepared via electrospinning for use as unique biocatalysts” *Biotechnology Progress*. [18] 1027-1032.
- 17 HUANG, Zheng-Ming, (2003), „A review on polymer nanofibers by electrospinning and their applications in nanocomposites” *Composites Science and Technology*. [63] 2223-2253.
- 18 SAWICKA, Katarzyna M. (2006), „Electrospun composite nanofibers for functional applications” *Journal of Nanoparticle Research*. [8] 769-781.
- 19 KATTI, Dharendra S. (2004), „Bioresorbable nanofiber-based systems for wound healing and drug delivery: Optimization of fabrication parameters” *Journal of Biomedical Materials Research*. [70] 286-296.
- 20 NAGY Zsombor K. (2010), „Electrospun water soluble polymer mat for ultrafast release of Donepezil HCl” *Express Polymer Letters*. [4] 763-772
- 21 CHUNDER, Anindarupa (2007), „Fabrication of ultrathin polyelectrolyte fibers and their controlled release properties” *Colloids and Surfaces B: Biointerfaces*. [58] 172-179.
- 22 DEITZEL, Joseph M. (2001), „Controlled deposition of electrospun poly(ethylene oxide) fibers” *Polymer*. [42] 8163-8170.



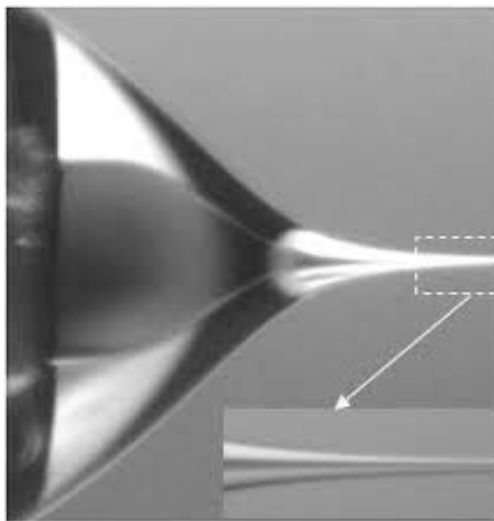
3. ábra: Elektrosztatikus szálhúzó berendezés

aminek fegyverzeteti közé nagyfeszültséget (~10-35 kV) kapcsolnak. Ez az erőter kölcsönhatásba tud lépni elektromosan vezető folyadékokkal, például különböző polimerek szerves oldószeres vagy vizes oldatával. Ezt általában az anódon helyezik el, a végtermék gyűjtésére használt ellenelektrodát pedig földelik, így közöttük elektrosztatikus erőter alakul ki. Ennek hatására a polimer oldatcsepp kúp alakot vesz fel, melyet első leírója tisztelőtére Taylor-kúpnek neveznek²³ (4. ábra).

Mikor a Coulomb-erő meghaladja a folyadékcsepp felületi feszültségének visszatartó erejét a kúp hegyéből egy vagy több, vékony folyadéksugár lép ki a földpont felé. A kilépő sugár a két kollektor közötti térrészben felgyorsul, megnyúlik, és ez által elvékonyodik, felülete megnő és így az oldószer elpárolgásával a polimer szál megszilárdul.

Mindez a másodperc töredéke alatt játszódik le ($\sim 0,1$ s), így elmondható, hogy a szárítás pillanatszerű. Ez csak egyike a módszer számtalan előnyének, melyek közül kiemelhető, hogy egyszerű, folyamatos technológia, szobahőmérsékleten és légköri nyomáson alkalmazható és emellett a gyártás energiaigénye rendkívül alacsony.

23 TAYLOR, Geoffrey I. (1969), „Electrically Driven Jets” *Proceedings of the Royal Society*. [313] 453-475.



4. ábra: Taylor-kúp (forrás: <http://www.yflow.com/?q=node/3>)

Mivel az elektrosztatikus szálképzés igen kíméletes és pillanatszerű szárítást tesz lehetővé, ezért érdemes vizsgálni biotechnológiai alkalmazásának lehetőségeit.

A múltban erre már voltak kísérletek plazmid DNS, fehérjék, vírusok és teljes sejtek beágyazását is sikeresen vizsgálták már. A technológia a tapasztalatok szerint jól használható enzimek immobilizálására, de ennek vizsgálatával még csak korlátozott számú kutatás foglalkozott.

2. FELHASZNÁLT ANYAGOK, KÍSÉRLETI MÓDSZEREK

Felhasznált anyagok

A kísérletekhez az Optiferm cég által porlasztva szárítással előállított optilactase P nevű laktáz tartalmú port (*Aspergillus oryzae*) használtam. Az elektrosztatikus szálképzés során felhasznált polimerek polivinil-pirrolidon (PVP K30), polivinil-alkohol (PVA) és polietilén-glikol (PEG) voltak. A polimer oldatokhoz a készítés közben Tween'80-at adtam a felületi feszültség csökkentése és a szálképződés elősegítése végett. Az enzimaktivitás mérésére használt egyik anyag a szintetikus orto-nitrofenol- β -galaktopiranozid (röviden ONPG) volt, melyet a Carbosynth cégtől rendeltem. Az aktivitásmérés

másik módja egy folyadékkromatográfiás módszer volt, melynél a felhasznált cukrok (laktóz, glükóz, galaktóz) a Sigma-Aldrich cégtől származtak.

Elektrosztatikus szálhúzás

A laktáz enzim szilárd formulálását egy hagyományos laboratóriumi elektrosztatikus szálhúzó berendezés (electrospinner) segítségével valósítottam meg. Az általam használt készülék három fő részből áll: egy adagoló pumpával összekötött porlasztó fejből, egy nagyfeszültségű tápegységből, és egy szálgyűjtőből (kollektor).

Először a kiválasztott polimert és a szabad enzimet is feloldottam desztillált vízben, majd a kettő összekeverése után Tween-t adtam a homogén oldathoz. Ezt követően az oldattal elvégeztem az elektrosztatikus szálképzést. A folyamat végén a kollektorról zárható mintatartóba gyűjtöttem az anyagot a későbbi vizsgálatok elvégzéséhez. Az így elkészített mintákat hűtve (7°C) tároltam. A tárolási hőmérséklet vizsgálatára egy PVP K90-nel készült mintát szobahőmérsékleten (20-25°C) hagytam állni.

Vizsgálati módszerek

Annak érdekében, hogy megvizsgálhassam, hogy az enzim beágyazása hatásos volt-e a keletkező polimerszálak morfológiájára, pásztázó elektronmikroszkópos (SEM) vizsgálatokat végeztem.

A minták biológiai aktivitását két különböző módon vizsgáltam, egy spektrofotometriás (ONPG) és egy folyadékkromatográfiás (HPLC) módszerrel. Minden esetben a szabad enzim (a kiindulási laktáztartalmú por) és a formulált enzim aktivitását párhuzamosan mértem, hogy az eredmények összehasonlíthatóak legyenek. A mérés során felhasznált szubsztrátok az ONPG és a laktóz voltak, és az aktivitást a szubsztrátfogyás/termékképződés sebességének segítségével számoltam ki. Az ONPG-s mérés esetén spektrofotometriás detektálást alkalmaztam, míg a laktózos mérésnél folyadékkromatográfiával mértem a keletkező cukrok koncentrációját. A spektrofotometriás mérés előnye, hogy egyszerűen és gyorsan kivitelezhető, viszont a HPLC-s módszer sokkal kisebb mérési ingadozást mutat. Az aktivitást unitban adtam meg: 1 unit az az enzimmennyiség, ami 1 μmol szubsztrátot alakít át 1 perc alatt 55°C-on, 4,5-es pH-n.

3. EREDMÉNYEK ÉS ÉRTÉKELEÉSÜK

Munkám során azt vizsgáltam, hogy a gyógyszerformulálás területén viszonylag újnak számító elektrosztatikus szálképzés alternatívát nyújthat-e a jelenleg elterjedt biohatóanyag-szárítási technológiákkal szemben.

Különböző vízdoldható polimerek felhasználásával készített, szilárd enzimformák esetén vizsgálni kívántam, hogy az általam alkalmazott eljárás milyen hatással van egy terápiás célra igen gyakran alkalmazott enzimre, a b-galaktozidázra, hogy ezzel a módszerrel lehetséges-e stabil szilárd formula létrehozása, és megoldható-e így egy egyszerűbben és olcsóbban gyártható rendszer kialakítása a laktóz intolerancia hatékony kezelésére. Tanulmányoztam továbbá a tárolási hőmérséklet hatását a készített termékekre, és a minták biológiai aktivitásának változását, stabilitását a tárolási idő függvényében, illetve a technológia reprodukálhatóságát is vizsgáltam.

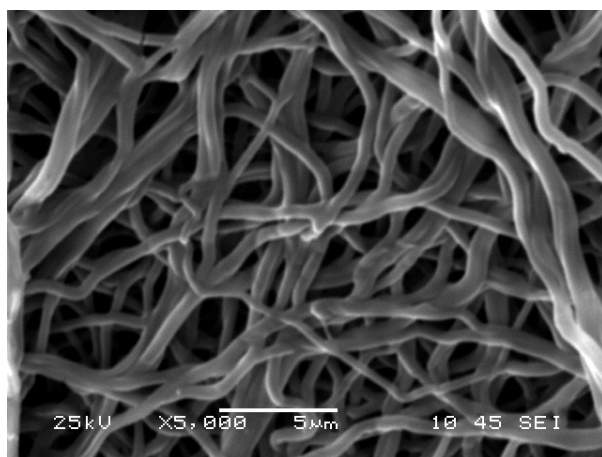
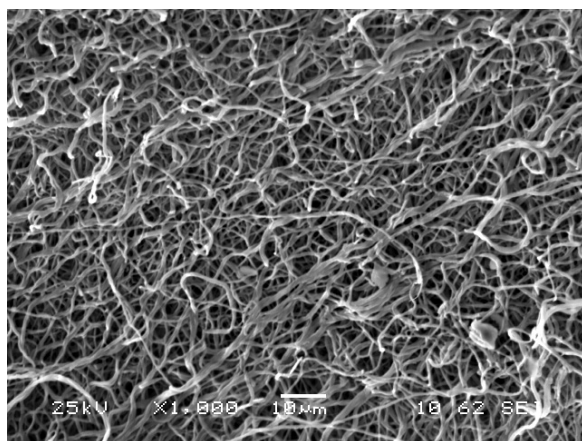
β-galaktozidáz beágyazása vízdoldható polimer nanoszálakba

A kutatócsoportban korábban tiszta polimer oldatokkal végzett kísérletek eredményeiből kiindulva meghatároztam az enzimtartalmú polimer oldatok esetében megfelelő szálképzést (egyenletes szátkilépés, megfelelő száradás, szálás termék, stb.) biztosító polimerkoncentrációkat (1. táblázat).

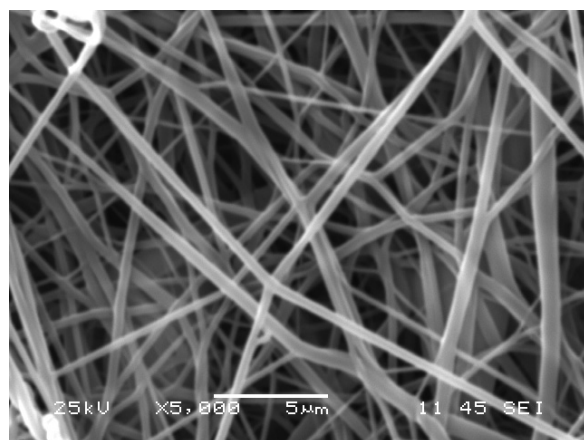
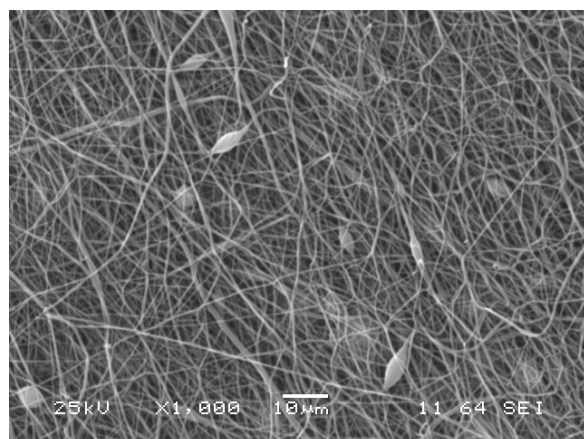
Polimer	Kiindulási oldat koncentrációja (m/m%)
PVA	10%
PVP K90	17,5%
PVP K30	45%
PEG	4%

1. táblázat: Elektrosztatikus szálképzéshez felhasznált oldatok polimer koncentrációi.

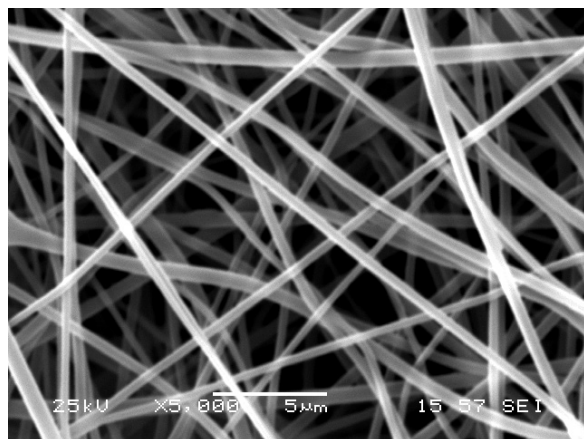
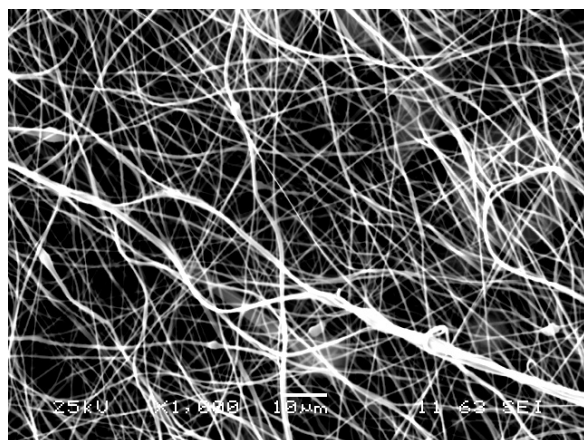
A szálképzést követően az elkészült mintákról pásztázó elektronmikroszkópos (SEM) felvételeket készítettem (5. ábra) a képződő nanoszálak morfológiájának vizsgálata céljából. A felvételekről jól látszik, hogy a folyamat során sikerült egységes, szálas termékeket előállítani, ahol a szálak átmérője a mikronos-szubmikronosományba esik.



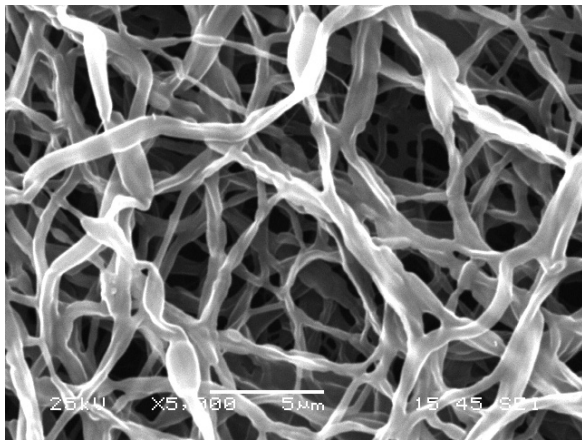
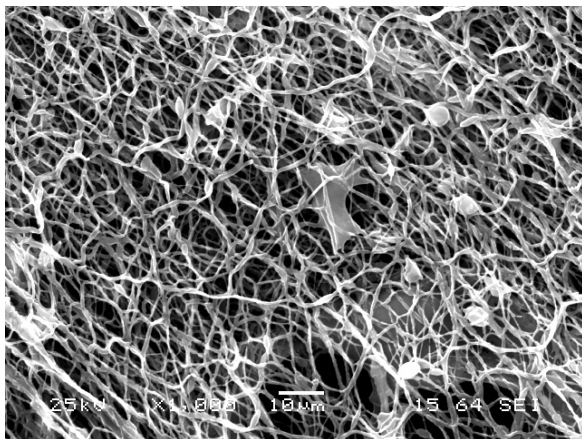
(a)



(b)



(c)



(d)

5. ábra: Különböző polimerekbe ágyazott β -galaktozidáz enzim pásztázó elektronmikroszkópos (SEM) felvételei különböző nagyítások mellett. (a) PVA 1000x-es és 5000x-es nagyítás; (b) PVP K90 1000x-es és 5000x-es nagyítás; (c) PVP K30 1000x-es és 5000x-es nagyítás; (d) PEG 1000x-es és 5000x-es nagyítás

A szálképzés hatása a biológiai aktivitásra

Az elektrosztatikus szálképzést követően a legfontosabb kérdés, hogy a különböző polimerekből előállított enzimtartalmú nanoszálak milyen aktivitással bírnak, tehát hogy a szálképzés milyen hatással volt a laktáz enzimre. A szabad (kiindulási) és formulált enzim aktivitását két különböző módszerrel mértem annak érdekében, hogy megállapítsam, sikerült-e biológiai aktivitással bíró szilárd formát létrehozni. Az alábbiakban a kapott eredményeket tárgyalom.

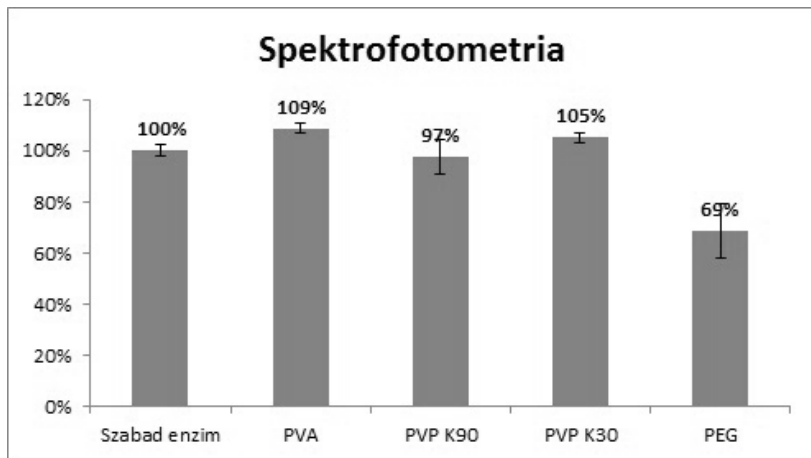
A szálképzés után közvetlenül mért aktivitások alapján (6. ábra) megállapítható, hogy a szárítás sikeres volt, mindegyik polimer esetén sikerült olyan szilárd formát létrehozni, mely megőrizte katalitikus aktivitását. A módszer kíméletességét jól szemlélteti, hogy 3 polimer esetén (PVA, PVP K30 és K90) a beágyazott enzim aktivitása közel volt a szabad enziméhez. Egyedül a PEG esetén figyeltem meg nagyobb különbséget (~20-30%), viszont még ez a csökkenés sem haladja meg az irodalmi bevezetőben részletezett technológiák esetén tapasztalt átlagos aktivitásvesztést.

Az Európai Élelmiszerbiztonsági Hatóság (EFSA) ajánlása szerint egy laktóztartalmú étkezéshez 4500 FCC (Food Chemicals Codex) unit laktáztartalmú gyógyszerkészítmény használata javasolt²⁴. 1 FCC unit az az enzimmennyiség, ami 1 μmol ONPG-t alakít át 1 perc alatt 37°C-on, 4,5-es pH-n. A későbbi mérési eredményekből kiderül, hogy az optimális hőmérsékleten mért aktivitás 40%-ra csökken 37°C-on mérve. Ezzel egy közelítő becslés adható arra vonatkozóan, hogy mekkora mennyiségű szálhúzott minta tartalmazza a szükséges enzimmennyiséget. Körülbelül 30 mg formulált termék szükséges a hatásos dózishoz, ami elegendően kis mennyiség egy hatásos gyógyszerforma előállításához.

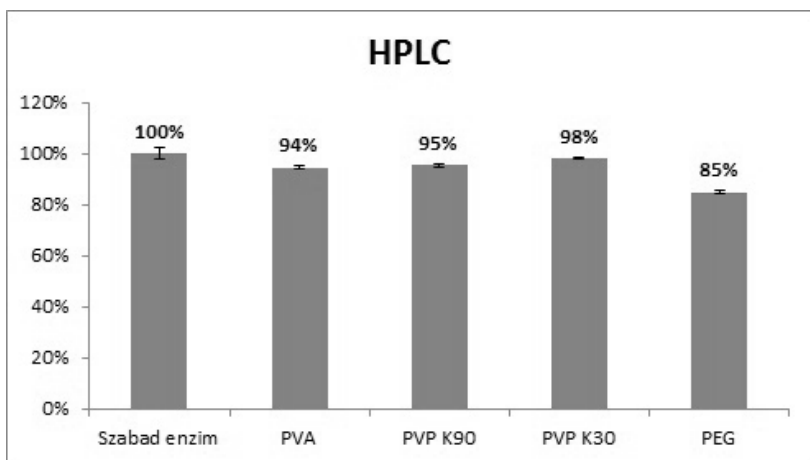
Így megállapítható, hogy az elektrosztatikus szálképzés alkalmas a laktáz enzim szilárd formulálására, hiszen kíméletes szárítást biztosít és már 30 mg termék tartalmazza a hatásos dózisnak megfelelő enzimmennyiséget, mely eredmények biztatóak a technológia felhasználásának szempontjából.

Miután megbizonyosodtam az elektrosztatikus szálképzés kíméletességéről, egy kiválasztott PVP K90-el készült mintával további kinetikai méréseket végeztem.

24 European Food Safety Authority (EFSA) (2009), „Scientific Opinion on the substantiation of health claims related to lactase enzyme and breaking down lactose (ID 1697, 1818) pursuant to Article 13(1) of Regulation (EC) No 1924/2006” *EFSA Journal*. [7] 1236.



(a)



(b)

6. ábra: A szálképzés után (a) spektrofotometriás; (b) HPLC-s módszerrel mért aktivitások a szabad enzimhez viszonyítva

Szubsztrátkoncentráció hatása az enzimaktivitásra

Egy adott enzim által katalizált reakciót legjobban kinetikai paraméterekkel (maximum reakciósebesség és a Michaelis állandó) lehet jellemezni. Ezek az értékek függnének a reakciókörülményektől, de ha ezek állandóak, akkor jellemzőek az enzimre. Ezért kísérleteket végeztem a kinetikai paraméterek meghatározására. Ezt úgy vizsgáltam, hogy növekvő szubsztrátkoncentrációknál mértem a szabad és a formulált enzim aktivitását, majd a kapott eredményeket a Hanes-Langmuir-Woolf féle linearizálási módszerrel linearizáltam, és az egyenes illesztése után becsültem a paraméterek értékét.

A becsült paraméter értékeket az alábbi táblázatban (2. táblázat) foglaltam össze. 1 unit az az enzimmennyiség, ami 1 μmol szubsztrátot (itt: ONPG) alakít át 1 perc alatt 55°C-on, 4,8-as pH-n.

	Szabad enzim	PVP K90
Maximum reakciósebesség (v_{max})	0,39 unit	0,36 unit
Michaelis állandó (K_m)	2,7 mM	2,5 mM

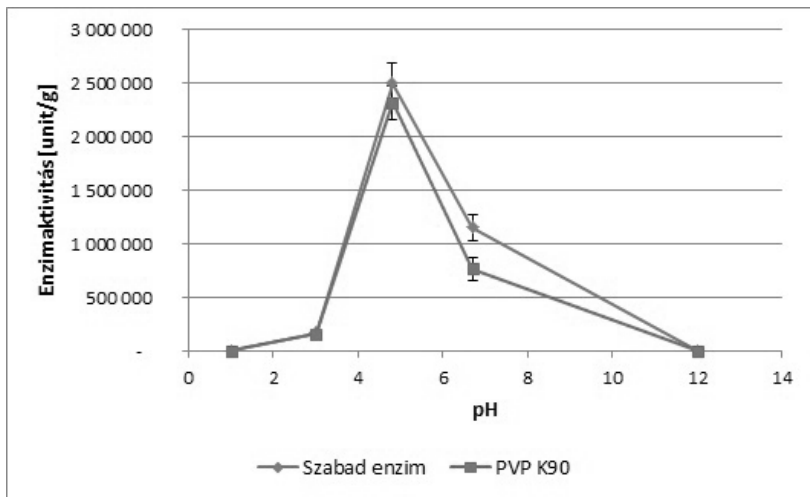
2. táblázat: A becsült paraméterek

Mivel a számolt kinetikai paraméterek nagyon közel esnek egymáshoz, így nagy biztonsággal mondható, hogy a szabad és a beágyazott enzim katalitikus hatása megegyezik.

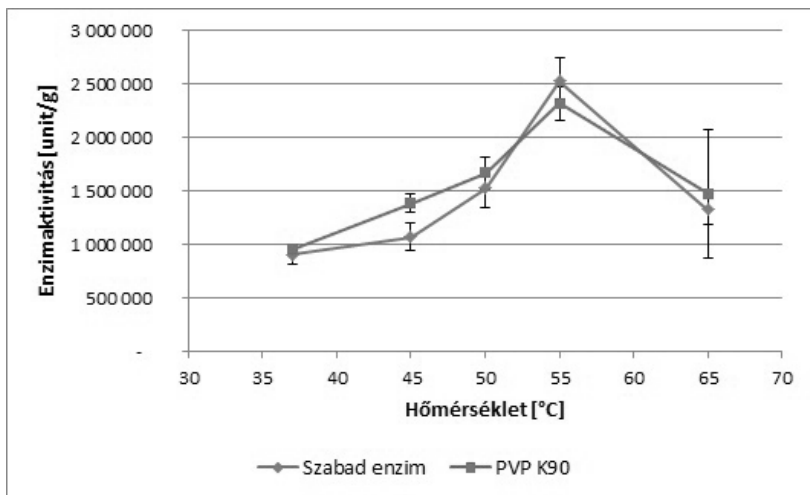
Hőmérséklet és pH hatása az enzimaktivitásra

Munkám során vizsgáltam a különböző pH-k és hőmérsékletek hatását az enzimaktivitásra úgy, hogy különböző pontokban (pH: 1; 3; 4,8; 6; 12 és hőmérséklet: 37°C; 45°C; 50°C; 55°C; 65°C) mértem a szabad és a formulált enzimforma aktivitását. A következőkben az így kapott eredményeket tárgyalom.

A 7. ábra mutatja a pH változtatásával kapott aktivitásprofil mind a szabad, mind a formulált enzim esetén. Ez alapján megállapítható, hogy a pH optimum mindkét enzimformánál ugyanott található, illetve a profilok lefutása is hasonló a két esetben. Savas pH tartományban a szabad és szállépezett enzim között nem volt megfigyelhető különbség, viszont a pH emelésével a



7. ábra: A pH hatása a beágyazott enzim aktivitására



8. ábra: A hőmérséklet hatása a beágyazott és a szabad enzim aktivitására

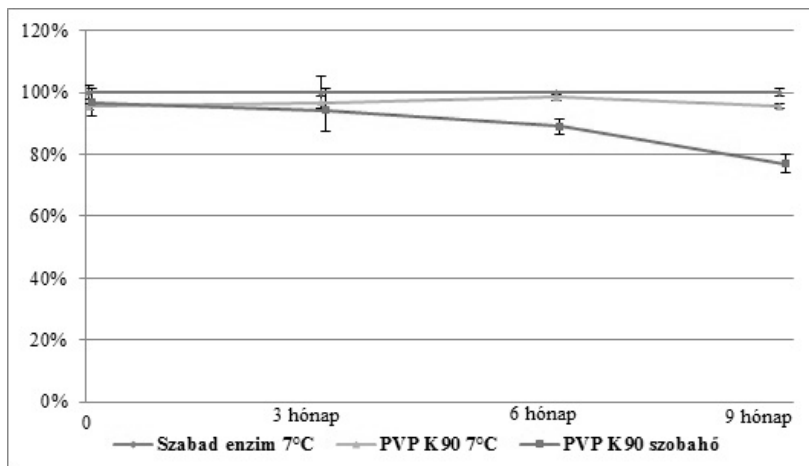
formulált enzim aktivitása kis mértékben csökkent a szabad formához képest.

A 8. ábra mutatja a különböző hőmérsékletek függvényében mért enzimaktivitást. Megállapítható, hogy a szálképzés nem volt hatással az enzimműködés optimális hőmérsékletére, viszont a formulált enzim esetén alacsonyabb hőmérsékleten (45°C) magasabb aktivitást mértem, mint a szabad formánál.

A fent közölt három vizsgálatot (szubsztrátkoncentráció, pH és hőmérséklet hatása) egyelőre csak ONPG-vel végeztem, a későbbiekben szükség lehet a kísérletek ismétlésére HPLC segítségével, hogy a szabad és szálképzett enzim katalitikus hatásának azonossága a kisebb ingadozást mutató mérési módszerrel is bizonyított legyen.

A tárolási hőmérséklet hatása az enzimaktivitásra

Munkám során vizsgáltam a tárolási hőmérséklet hatását az enzimaktivitásra. A 9. ábrán jól látható, hogy a szobahőmérsékleten tárolt minta esetén az idő előrehaladtával az enzimaktivitás lassú csökkenése volt megfigyelhető, de ez a csökkenés 9 hónap szobahőmérsékleten való tárolás után is csak 23%-os volt. A stabilitás feltehetően tovább javítható különböző stabilizáló szerekkel,



9. ábra: A tárolási hőmérséklet hatása az enzimaktivitásra (HPLC-s eredmények)

illetve a tárolási körülmények változtatásával. Ez az eredmény a gyógyszerként való felhasználás szempontjából biztató, mivel a szobahőmérsékleten is tárolható készítmények nagyban megkönnyítik az alkalmazást, valamint piaci terjesztésük is szélesebb körben lehetséges, mint a csak hűtve tárolhatóaké.

1 éves stabilitási eredmények

A gyógyszeripari felhasználhatóság szempontjából fontos kérdés a hosszú távú stabilitás, ezért szabályos időközönként (1 hét, 1 hónap, 3 hónap) párhuzamosan mértem a szárított és a szabad enzim aktivitását, hogy az eredmények összehasonlíthatóak legyenek. A szabad enzim aktivitását tekintettem 100%-nak és erre vonatkoztattam a formulált mintákból kapott eredményeket. Az alábbiakban a HPLC-s mérések eredményeit tárgyalom.

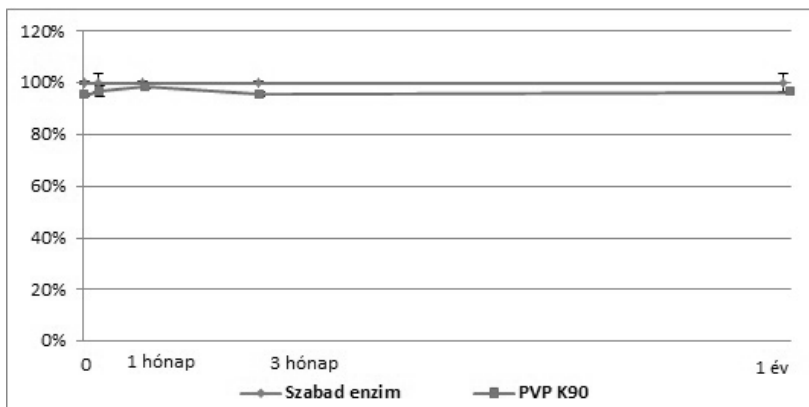
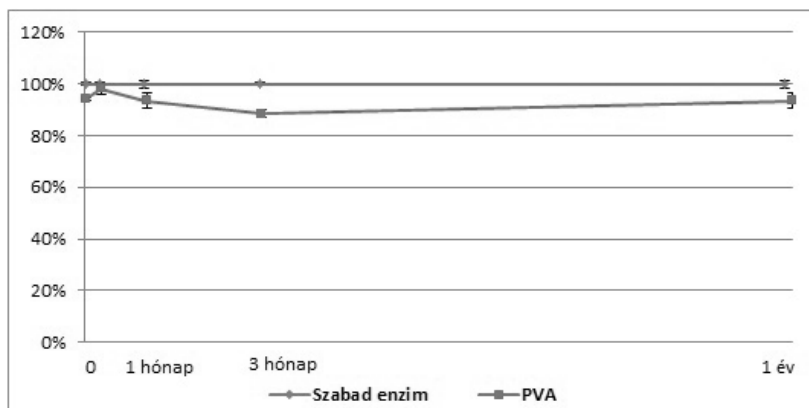
10. ábra: Stabilitási eredmények 1 éves tárolás után HPLC-s módszerrel.

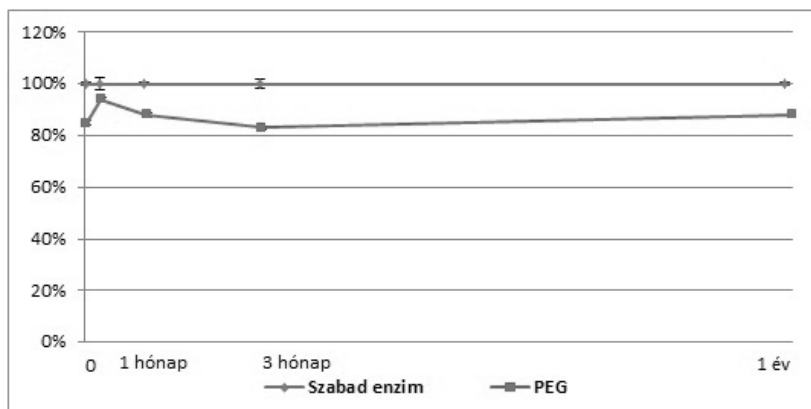
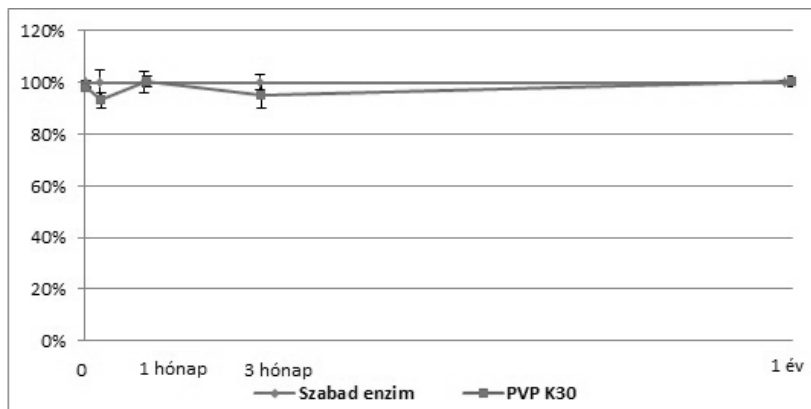
A 10. ábrán látható eredményeket összehasonlítva a kiinduláskor kapott adatokkal megállapítható, hogy nem történt jelentős változás, mindegyik polimer esetén a szilárd formánál még 1 év elteltével is ugyanolyan aktivitást mértem, mint közvetlenül a szálképzés után. A PVA-ba és a két PVP-ba ágyazott enzimek esetében kapott szinte összes aktivitási érték 90% és 100% közé esett, emellett a PEG-ba ágyazott enzim relatív aktivitása végig 80-85%-osnak mutatkozott, további csökkenés nem volt megfigyelhető. Ezzel az összes alkalmazott polimer esetén sikerült igazolni a hosszú távú stabilitást, a legjobb eredmények mégis PVP felhasználásával születtek, mivel közel 100%-os aktivitás volt megfigyelhető mindkét molekulatömegű polimer esetén. A különböző polimerek alkalmazásával kapott eltérő eredmények alapján megállapítható, hogy a polimer megválasztása befolyással lehet a szárított enzim aktivitására.

Reprodukálhatóság vizsgálata

Az ipari alkalmazhatóság szempontjából fontos kérdés a technológia reprodukálhatóságának vizsgálata, mivel a gyógyszerkutatás területén a gyártási tételek, illetve a forgalomba kerülő készítmények közötti nagy hatóanyagingadozás nem engedhető meg. E kérdés tanulmányozására a kutatás során 4 különböző időpontban készítettem PVP K90-ből készült mintákat, hogy vizsgáljam a módszer reprodukálhatóságát.

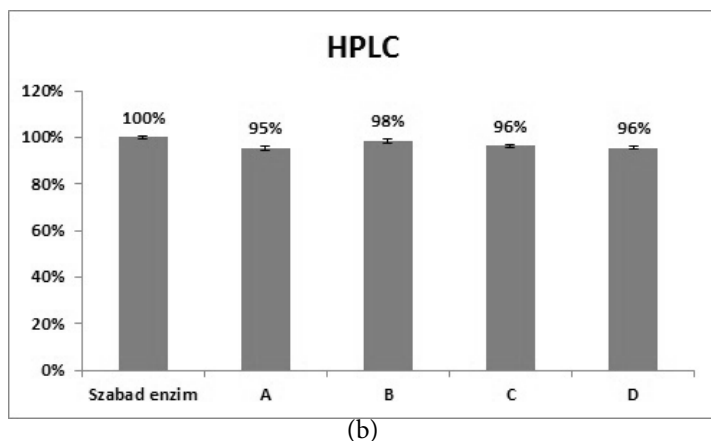
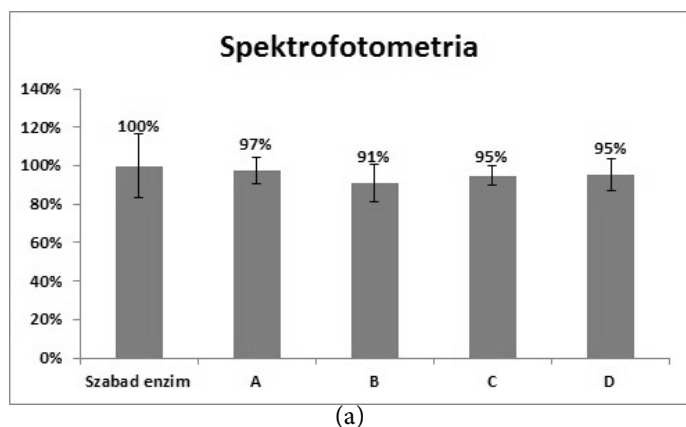
A különböző betűk (A,B,C,D) jelölik a különböző időpontokban készült PVP K90 mintákat. A 11. ábrán bemutatott eredmények mindegyik esetben a szálképzés után 1 évvel mért aktivitásokat mutatják. Ezekből látható, hogy





10. ábra: Stabilitási eredmények 1 éves tárolás után HPLC-s módszerrel

az értékek közel esnek egymáshoz, így következtetésként levonható, hogy az adatok alátámasztják az elektrosztatikus szálképzéssel történő szárítás reprodukálhatóságát. A technológia ezen megbízhatósága az elektrosztatikus szálképzést roppant vonzóvá teszi az ipari alkalmazás szempontjából.



11. ábra: A 4 különböző szálhúzott minta (A, B, C, D) stabilitáseredményei 1 év után (a) spektrofotometriával; (b) HPLC-vel mérve

4. Összefoglalás

Munkám során olyan gyógyszer technológiai eljárások fejlesztésével foglalkoztam, amelyekkel lehetséges biohatóanyagok stabil szilárd formájának előállítása, és emellett hatékony alternatívaként jelenhetnek meg az iparban általánosan alkalmazott szárítási módszerek (pl. fagyasztva szárítás) mellett.

Az általam alkalmazott módszer egy ígéretes nanotechnológiai eljárás, az elektrosztatikus nanoszálképzés volt. A munkám során vizsgált modell-biohatóanyag a gyógyszer-, és élelmiszeriparban is fontos β -galaktozidáz enzim volt, amit leggyakrabban a laktóz intolerancia kezelésére alkalmaznak.

Sikeresen alkalmaztam az elektrosztatikus szálhúzást a β -galaktozidáz enzim szilárd formulálására. A technológia kíméletességét mutatja, hogy a szálképzés után több esetben is az enzim aktivitása közel 100%-os volt és már igen kis mennyiségű minta is tartalmazta a hatásos dózist. A minták az előállítás után 1 évvel is megőrizték kiindulási aktivitásukat, amely hosszú távú stabilitás igen biztató eredmény a gyógyszeripari alkalmazhatóság szempontjából.

A kísérletek során megállapítottam, hogy az elektrosztatikus szálképzés nincs hatással az enzim pH és hőmérséklet optimumára, illetve nem befolyásolja az enzim katalitikus hatását. Ezen kívül különböző időpontokban készített minták segítségével bizonyítottam a technológia reprodukálhatóságát.

Végül megállapítható, hogy az elektrosztatikus nanoszálképzés hatékony és kíméletes szárítást tesz lehetővé, alacsony energiafelhasználással, gyors és folytonos termelést biztosítva. Ennek következtében a technológia hatékony és gazdaságos megoldást nyújt a napjainkban terjedő szilárd biohatóanyag tartalmú készítmények előállítására.

Felhasznált Irodalom

- BILFINGER, Thomas V. (1994), „The use of morphine in surgery: an overview” *Advances in Neuroimmunology*. [4] 133-144.
- BIRGE, S. J. (1967), „Osteoporosis, intestinal lactase deficiency and low dietary calcium intake” *The New England Journal of Medicine*. [276] 445-448.
- CHUNDER, Anindarupa (2007), „Fabrication of ultrathin polyelectrolyte fibers and their controlled release properties” *Colloids and Surfaces B: Biointerfaces*. [58] 172-179.
- DEITZEL, Joseph M. (2001), „Controlled deposition of electrospun poly(ethylene oxide) fibers” *Polymer*. [42] 8163-8170.
- European Food Safety Authority (EFSA) (2009), „Scientific Opinion on the substantiation of health claims related to lactase enzyme and breaking down lactose (ID 1697, 1818) pursuant to Article 13(1) of Regulation (EC) No 1924/2006” *EFSA Journal*. [7] 1236.
- HEYMAN, Melvin B. (2006), „Lactose intolerance in infants, children, and adolescents” *Pediatrics*. [118] 1279-1286.
- HUANG, Zheng-Ming, (2003), „A review on polymer nanofibers by electrospinning and their applications in nanocomposites” *Composites Science and Technology*. [63] 2223-2253.
- JIA, Hongfei (2002), „Enzyme-carrying polymeric nanofibers prepared via electrospinning for use as unique biocatalysts” *Biotechnology Progress*. [18] 1027-1032.
- KATTI, Dharendra S. (2004), „Bioresorbable nanofiber-based systems for wound healing and drug delivery: Optimization of fabrication parameters” *Journal of Biomedical Materials Research*. [70] 286-296.
- KAUR, Ramandeep (2012), „Enzymes as drugs: an overview” *Journal of Pharmaceutical Education and Research*. [3] 29-4.
- KISS Emese (2010), „Biotechnológiai fejlesztések a monoklonális antitest-terápiában: a RANK-ligand-gátló antitest” *Orvosi Hetilap*. [151] 2137-2144.
- KNEZEVIC, Ivana (2011), „Biosimilars – Global issues, national solutions” *Biologicals*. [39] 252-255.
- LAZONICK, William (2011), „US biopharmaceutical finance and the sustainability of the biotech business model” *Research Policy*. [40] 1170-1187 (2011).

- MAA, Yuh-Fun (2010), "Biopharmaceutical powders particle formation and formulation considerations" *Current Pharmaceutical Biotechnology*. [1] 283-302.
- MAGGON, Krishan (2007), „Monoclonal antibody „gold rush”", *Current Medicinal Chemistry*. [14] 1978-1987.
- MATTAR, Rejane (2012), „Lactose intolerance: diagnosis, genetic, and clinical factors" *Clinical and Experimental Gastroenterology*. [5] 113-121.
- NAGY Zsombor K. (2010), „Electrospun water soluble polymer mat for ultrafast release of Donepezil HCl" *Express Polymer Letters*. [4] 763-772
- PAIGE, David M. (2013), „Lactose Intolerance" *Encyclopedia of Human Nutrition (Third Edition)*. 67-73.
- QIN, Xiao-Hong (2006), „Filtration properties of electrospinning nanofibers" *Journal of Applied Polymer Science*. [102] 1285-1290.
- RENUKUNTLA, Jwala (2013), „Approaches for enhancing oral bioavailability of peptides and proteins" *International Journal of Pharmaceutics*. [447] 75-93.
- SAWICKA, Katarzyna M. (2006), „Electrospun composite nanofibers for functional applications" *Journal of Nanoparticle Research*. [8] 769-781.
- SWAGERTY, Daniel L. (2002), „Lactose intolerance" *American Family Physician*. [65] 1845-1850.
- TAYLOR, Geoffrey I. (1969), „Electrically Driven Jets" *Proceedings of the Royal Society*. [313] 453-475.
- <http://www.drugs.com/> (Letöltés dátuma: 2013. szeptember 15.)